

КІЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ПРУС ВІТАЛІЙ ЗІНОВІЙОВИЧ

УДК 340.0(09) + 343.11 + 347.918

**ДЖЕРЕЛА ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий керівник
Калиновський Валерій Степанович,
кандидат історичних наук,
доцент

Київ – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.	
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Джерельна база дослідження та загальна характеристика джерел права.....	31
Висновки до розділу 1.....	56
РОЗДІЛ 2 ПРАВОВІ АКТИ АВТОНОМНОЇ ВЛАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.	
2.1. Правові акти гетьманської влади.....	59
2.2. Правові акти генеральної військової старшини.....	91
Висновки до розділу 2.....	98
РОЗДІЛ 3 ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СИСТЕМУ ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.	
3.1. Договірні статті гетьманів з російським царом.....	101
3.2. Правові акти царів, Малоросійського приказу та І Малоросійської колегії Російської імперії.....	120
3.3. Систематизація права Лівобережної України першої половини XVIII ст.....	161
Висновки до розділу 3.....	180
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

“Экономика краткая...”	Экономика краткая, ка по онай себе может остерегти потроху человек оседлый, живучи господарем, пунктами изображена; которым пункта согласни права малороссийским, а каким именно правам, в яких правных книгах написанным, о том под всяким пунктом, те права цитуются; а в начале первый пункт согласуэт указам Ея Императорского Величества”
Комісія	Комісія для вивчення історії західноруського і українського права
“Права...”	“Права по которым судится малороссийский народ”
“Права малороссийские...”	“Права малороссийские, з книг Статута, Саксона и Порядка Выписаные”
“Процес...”	“Процес краткий приказний, изданий при ризиденции гетманской, 1734 года августа... дня

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність дослідження зумовлена зростанням в Україні уваги й інтересу до ролі права в історичному розвитку, необхідністю скористатися загальноєвропейським правовим досвідом, вдаючись до рецепції права. Глибоке аналітичне осмислення історико-правової спадщини країни дає можливість по-новому, із знанням справи оцінити тенденції розвитку національних правових традицій. У сучасних умовах реформування правової системи, базуючись на конституційному принципі верховенства права, проголошеного ст. 8 Основного Закону [1, с. 5], зокрема у процесі систематизації та кодифікації українського права, адаптації українського законодавства до права країн Європейського Союзу та здобуття сучасною Україною втрачених позицій на міжнародній арені, як суб'єкта міжнародного права. З урахуванням зазначеного, актуальною стає проблема дослідження і використання власних здобутків у розвитку системи права для побудови правової держави і громадянського суспільства. В Україні цей процес ускладнюється суспільно-економічними умовами, незавершеними реформами законодавства, що може привести до сліпого копіювання правових інститутів інших країн, без урахування власних надбань. За таких обставин доцільно звернутися до багатовікового історико-правового досвіду нашого минулого, особливо ж – до періоду України-Гетьманщини, коли українські землі переживали цикл політичних, економічних, правових та соціальних трансформацій, спричинених їх союзом з Московською державою, а пізніше – примусовим приєднанням до Російської імперії та поширенням на території Лівобережної України російських правових норм. Вирішення зазначеної проблеми є важливим і значущим також для подальшого розвитку, як права України, так і вітчизняної історико-правової науки.

Для історичної епохи Козацької України, а зокрема Гетьманщини першої половини XVIII ст. характерним є формальне завершення становлення української національної системи права та перші спроби його систематизації. Однак через обмеження автономії та втрату Україною незалежності цей процес не дістав офіційного визнання і правового закріплення.

Слід наголосити, що проблематика права Лівобережної України, а зокрема його джерел в першій половині XVIII ст. у період активного наступу царату на її автономію в історико-правовій науці не дістала свого комплексного вирішення. Аналіз праць істориків, дослідників українського права доводить, що вони не мали характеру комплексних розвідок із залученням джерел права, зокрема писемних пам'яток: в основному вони стосувалися дослідження звичаєвого права, канонічного права та джерел окремих інститутів права.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що існує істотна прогалина у вітчизняній історико-правовій науці стосовно джерел українського права Лівобережної України першої половини XVIII ст. Тому вирішення зазначеного наукового завдання, дозволяє заповнити цю прогалину, сприяє наповненню багажем знань важливої ділянки вітчизняної історико-правової науки, відкрити для широкого загалу раніше замовчувані сторінки історії державно-правового розвитку України і поширення російського законодавства на території Гетьманщини, що впродовж багатьох століть видавалося як найбільше благо. Крім того при вирішенні наукового завдання актуальність і практична значимість дисертаційного дослідження полягає також у можливості як подальшого вивчення джерел українського права наступних періодів, так і відтворення його тенденцій та загальних закономірностей, починаючи з доби Русі. Все це й обумовлювало вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає завданням Цільової комплексної програми НАН України №0186.0.070872 “Актуальні проблеми історії Українського національного державотворення”, затверджена Координаційним б’юро АПрН України (№71 за 2007 р.). Крім того, дисертаційне дослідження відповідає вимогам Закону України “Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки” від 11 липня 2001 р. (ст.7), наказу МВС України “Про пріоритетні напрямки наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практику діяльності органів внутрішніх справ на період 2004 – 2009 років” №755 від 5 липня 2004 р., Основних напрямків наукових досліджень Київського національного університету внутрішніх справ, схвалених Вчену радою КНУВС від 25 березня 2008 року (протокол №3), є складовою цільової комплексної

програми науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ. Дослідження виконано згідно з Планом науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт КНУВС на 2008 р., схваленим Вчену Радою КНУВС від 25 грудня 2007 р. протокол №20 (розділ 2, п. 46).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у дослідженні тенденцій та загальних закономірностей розвитку і функціонування джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст., розкриття їх суті, історичного значення та характерних рис. Окрім цього метою дослідження є виявлення особливостей систематизації джерел права вказаного періоду.

Для досягнення цієї мети були визначені такі наукові завдання:

- з'ясувати рівень дослідження даної проблеми на основі уже наявних історично-правових праць, висвітлити історіографію проблеми;
- проаналізувати рівень наявної джерельної бази дослідження з даної проблеми;
- виокремити місце і роль писаних правових актів як джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст.;
- розкрити суть та дослідити писані правові акти автономної влади як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.;
- встановити роль і значення правових актів гетьманської влади та Генеральної військової старшини Лівобережної України та вплив законодавства інших держав на цій території в першій половині XVIII ст.;
- дослідити основні тенденції та шляхи поширення російського законодавства в Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.;
- проаналізувати договірні статті гетьманів з російськими царями та правові акти імперської влади;
- розкрити причини сутності та специфіку систематизації права Лівобережної України першої половини XVIII ст.

Об'єктом дослідження є правові відносини, що сформувалися в Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. на основі наявних джерел права різних держав.

Предметом дослідження є джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.

Методи дослідження. Дисертація виконана на основі поєднання філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання державно-правових процесів. Серед них слід виділити методи загальної філософської діалектики, аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний метод, а також окремі наукові методи: системно-структурний, історичний, логічний, статистичний, історико-порівняльний, методи герменевтики, обробки джерельних матеріалів, узагальнення та систематизації фактів, відповідно до принципів об'єктивності та історизму.

Зокрема, метод загальної філософської діалектики дав можливість розглянути джерела права в їхньому розвитку та взаємодії, виявити причинну обумовленість їх генезису змінами у суспільно-політичному житті. Метод аналізу та синтезу дозволив дослідити джерела права Гетьманщини першої половини XVIII ст. у їх розвитку, а також проаналізувати їх складові частини, при цьому виявивши характерні їх риси та узагальнивши на основі принципу історизму.

Через призму застосування проблемно-хронологічного методу стало можливим акцентувати основну наукову увагу на дослідження наукової проблеми, при цьому хронологія застосована в межах самої проблеми дослідження, що дало можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки досліджених суспільно-правових явищ.

Системно-структурний метод застосовано при дослідженні та з'ясуванні структури джерел права Гетьманщини, при аналізі законодавчої бази російського царства, що набула поширення на території Лівобережжя, а також процесу систематизації права.

Історико-правовий метод використано при розгляді та оцінці місця і ролі тих чи інших джерел права в процесі розвитку системи права досліджуваного періоду та вплив на них російських джерел права.

Логічний метод дозволяє встановити характерні риси джерел права Гетьманщини, виявити закономірності, особливості та тенденції їх розвитку, уточнити деякі тлумачення та дефініції.

Статистичний метод застосовувався при обробці і аналізі матеріалів правових джерел, визначені юридичної сили правових актів та правотворчої діяльності суб'єктів права.

Застосування історико-порівняльного методу зумовлювалося необхідністю подати всебічний аналіз пам'яток права, визначити співвідношення писаних та неписаних джерел права, джерел права іноземного походження та автономної влади Гетьманщини, оцінити правовий досвід попередніх періодів, з позицій сучасного стану розвитку України.

Метод герменевтики, який полягає в ідентичному тлумаченні, інтерпретації нормативно-правових актів, документів, а також правовідносин, дозволив критично, всебічно й об'єктивно проаналізувати історично-правовий матеріал, роз'яснити його зміст, оцінити правові наслідки від поширення російського законодавства.

У процесі дослідження було використано метод обробки джерельних матеріалів, в результаті чого було досліджено широке коло історичних джерел, аналіз яких дозволив авторові значною мірою доповнити сучасні знання про джерела права та процес їх систематизації в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст.

Метод узагальнення та систематизації фактів активно використовувався при підготовці висновків до кожного з підрозділів дослідження та при формуванні узагальнюючих висновків по дисертації.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали положення, які містяться в працях сучасних вчених у галузі історії України, теорії та історії держави і права України: О.І. Андрухіва, Ю.М. Бисаги, С.К. Бостана, І.М. Грозовського, В.К. Грищука, В.Д. Гончаренка, О.І. Гуржія, С.Д. Гусарєва, М.В. Заруби, С.В. Місевича, П.П. Михайленка, П.П. Музиченка, О.Г. Мурашина, О.В. Кузьминця, А.М. Колодія, М.І. Козюбри В.С. Кульчицького, В.С. Калиновського, Р.А. Калюжного, В.В. Копейчикова, В.М. Литвина, Р.М. Лащенка, М.І. Павленка, О.М. Прицака, Ю.М. Оборотова, О.Д. Святоцького, О.М. Субтельного, В.А. Смолія, А.Г. Слюсаренка, В.Я. Тація, М.В. Томенка, Б.Й. Тищика, І.Б. Усенка, А.С. Чайковського, В.А. Чеховича, А.Є. Шевченка, В.Ф. Шевченка, О.О. Шевченка, Ю.С. Шемшученка, Н.О. Щербак, Н.О. Ярмиша та

ін.; радянських та російських істориків права: Б.Б. Бабія, М.Ю. Брайчевського, М.П. Василенка, І.Н. Даніловіча, О.М. Доброва, В.А. Дядиченка, С.Л. Зівса, В.Д. Месяца, А.І. Неліна, А.Й. Рогожина, І.А. Ісаєва, А.М. Путро, М.Є. Слабченка, К.А. Софроненко, А.П. Ткача, С.В. Юшкова; а також доробок відомих дореволюційних істориків та вчених-емігрантів: М.Ф. Владимирського-Буданова, О.Я. Єфименко, А.Ф. Кистяковського, Б.М. Крупницького, О.М. Лазаревського, Я.С. Падоха, Д.П. Міллера, М.Н. Чубатого та ін.

Хронологічні і територіальні рамки дослідження. За хронологічні межі взято в основному першу половину XVIII ст., що збігається з функціонуванням на Лівобережжі козацького звичаєвого права, джерел права польсько-литовського походження, писаних правових актів гетьманської влади та Генеральної військової старшини, поширення законодавства російського царата та російських владних органів на території Гетьманщини, а також перших спроб систематизації українського права. Все це загалом дає підстави виділити першу половину XVIII ст. в окремий етап функціонування та розвитку українського права з притаманними саме йому як політичними так і державно-правовими процесами і закономірностями.

Територіально дослідження охоплює межі Лівобережної України-Гетьманщини до складу якої входило десять полків (адміністративно-територіальних одиниць): Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський та правобережний – Київський, що на підставі договорів 1654 р. перебували у військово-політичному союзі з Московською державою, за винятком земель Правобережної України, що за договором про “вічний мир” від 1686 р. перейшли до складу Речі Посполитої.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що автором у дисертаційному дослідженні здійснено одну із перших спроб в українській історико-правовій літературі, використовуючи архівні документи і матеріали, на основі аналізу сучасних, радянських, російських та дореволюційних праць з історії держави і права, відкидаючи, будь-які ідеологічні та політичні постулати, комплексно дослідити писані джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. в

період наступу на її автономні права російського царизму, з'ясувати їх сутність, особливості та закономірності, а також процес систематизації права, зокрема творення одного із перших кодексів.

Конкретизовано наукова новизна основних положень дисертації полягає в тому, що в ній:

вперше:

запропоновано класифікацію існуючих джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст. Згідно з цією класифікацією систему права в зазначений період у Лівобережній Україні складали: звичаєве право; польсько-литовське законодавство; правові акти автономної влади Лівобережної України; російське законодавство; нормативні акти церковного права;

з теоретико-правової точки зору комплексно досліджено юридичну природу правових актів гетьманської влади, визначено їх поняття та структуру, проаналізовано нормативно-видову різноманітність цих джерел. Здійснено спробу класифікувати їх за предметом правового регулювання;

комплексно без ідеологічних нашарувань проаналізовано діяльність російських владних органів, зокрема царів, Малоросійського приказу та І Малоросійської колегії у Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст., зазначено, що дані органи крок за кроком обмежували, а пізніше ліквідували автономію України;

з юридичної точки зору охарактеризовано правові акти російського царата та російських владних органів, що функціонували на території Гетьманщини в першій половині XVIII ст., при цьому визначено юридичну природу, поняття, різновиди російських джерел права, а також класифіковано у відповідності до предмету правового регулювання;

доведено, що правові акти царата та російських владних органів, зокрема Малоросійського приказу та І Малоросійської колегії, поширившись на території Гетьманщини у досліджуваний період, в значній мірі справили негативний вплив, як на автономні права України, так і на тогочасну систему права, позбавляючи її національних особливостей і традицій заснованих на демократичних засадах

козацької “християнської республіки”, в більшості суперечили їм та були наділені вищою юридичною силою ніж акти автономних органів влади Лівобережної України, в результаті чого останні поступово втрачали свою силу і авторитет;

удосконалено:

характеристику особливостей функціонування в Гетьманщині “попередніх прав”, серед них: звичаєве право, польсько-литовське законодавство, зокрема королівські грамоти та сеймові постанови, Статут Великого Князівства Литовського у редакції 1588 р., збірники магдебурзького права, та правових актів церковного права, зокрема тих, що регламентували загальне становище церкви, а також тих, що закріплювали принципи християнської віри. Крім того розширено історико-правовий аналіз визначної пам'ятки державно-правової думки України XVIII ст. “Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького” Пилипа Орлика;

аналіз процесу функціонування органів гетьманської влади, зокрема гетьманів та Генеральної військової канцелярії в умовах політичної та соціальної нестабільності, тиску з боку московського царнату. При цьому в умовах обмеження влади гетьмана та Генеральної військової канцелярії, а також їх тимчасової відсутності чи взаємозаміни українська система права, маючи великі традиції, продовжувала функціонувати та розвиватися;

дослідження договірних статей гетьманів з російським царем першої половини XVIII ст., які, попри те, що декларували автономні права і вольності Гетьманщини, в значній мірі обмежували автономний устрій Лівобережної України. Науково аргументовано, що договірні статті безпрецедентно можна назвати конституційними актами, так як вони містили положення, що відповідають сучасним уявленням про Основний Закон;

дістало подальшого розвитку:

аналіз історії Лівобережної України першої половини XVIII ст., який знаменується існуванням широкої автономії у військово-політичному союзі з Московською державою, а пізніше з 1659 р. (Переяславські статті Ю. Хмельницького) із значними обмеженнями прав і привілеїв Гетьманщини. Це

був особливий державно-правовий статус, в якому позиції козацької військової республіки і Гетьманщини поступово втрачали свої завоювання під наростаючим монархічним тиском імперської Росії;

дослідження діяльності колегіального органу Гетьманщини першої половини XVIII ст. – Генеральної військової старшини у сфері правотворчості. Попри невизначену компетенцію та функції цього владного органу, все ж у період міжгетьмання у 1722 – 1723 рр. колегія Генеральної військової старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком формально керувала країною. Проаналізувавши історичну періодику вдалося знайти деякі правові акти у формі універсалів, що були видані зазначеним органом;

дослідження систематизації права в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст., визначено у цьому процесі роль української влади та українських як учених-правників, так і практиків. Виходячи з положень теорії права, пам'ятку “Права за якими судиться малоросійський народ”, можна вважати кодифікацією.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження використовувались для підготовки лекцій з дисциплін “Історія українського права”, “Історія держави і права України”, “Історія держави і права зарубіжних країн” для навчально-наукових інститутів Київського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження у навчальний процес від 15.01.2009 р.), а також під час формування експозицій, екскурсій, тематичних лекцій та виставок у музеї Гетьманства в м. Києві (акт впровадження в науково-дослідний процес від 11.12.2008 р.).

Положення і висновки дисертації можуть бути використані для подальшого теоретичного дослідження в юридичній науці проблеми функціонування і розвитку українського права та осмислення важливих історико-правових питань розвитку українського державотворчого процесу, а також під час викладання навчальних дисциплін із історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн, а також спеціальних курсів з цих дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ, були апробовані й оприлюднені на II

Всеукраїнській цивілістичній науковій конференції студентів та аспірантів (Одеса 30-31 березня 2007 р., тези опубліковано), на ІХ Всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (Тернопіль 13 квітня 2007 р., тези опубліковано), на III Міжнародній науковій конференції ”Від громадянського суспільства до правової держави” (Харків 25 квітня 2007 р., тези опубліковано), на Міжнародній науковій конференції в рамках III читань пам'яті академіка Володимира Михайловича Корецького: “Вітчизняна юридична наукова спадщина і сучасність” (Дніпропетровськ 27-28 квітня 2007 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображені у 5 наукових працях, які опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України, а саме:

1. Прус В. З. Сімейне право Гетьманщини за Кодексом “Права за якими судиться малоросійський народ” 1743 року / В. З. Прус // Держава і право. 36. Наукових праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К., 2007. – с. 364–369.
2. Прус В. З. Система “попередніх прав”, як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – с. 268–274.
3. Прус В. З. Поширення російського права в Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – с. 191–196.
4. Прус В. З. Систематизація права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – с. 244–249.
5. Прус В. З. Універсали гетьмана, як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – с. 201 – 207.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XVIII СТ.

1.1. Історіографія проблеми

Розвиток української національної школи права є одним із найважливіших завдань сучасної юридичної громадськості й правничої науки в Україні. Тому проблема історії українського права у незалежній Україні є дуже актуальнюю. Адже очевидно, що поза дослідженням історико-правничої спадщини навряд чи й можливе виконання зазначеного завдання.

У сучасних умовах перед дослідниками історії українського права постає важливе завдання – дослідити й узагальнити досвід правотворення в українських землях минулого, а також окреслити шляхи та основні тенденції розвитку з тим, щоб ці здобутки можна було презентувати і прийняти до уваги у подальшій державно-правововій розбудові України.

З самого початку свого існування українська історико-юридична наука першочергову увагу приділяла козацько-гетьманській добі, тобто періоду, який охоплював формування української державності у ході національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст., наступні часи існування автономного державного утворення – Гетьманщини в Лівобережній Україні, а також багатовіковий досвід політико-правового будівництва Запорозької Січі. Певною мірою вчені правознавці успадкували цю тематику від істориків, які досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу, першими звернули увагу на вагоме значення козацтва і його державно-правових інститутів у вітчизняній історії. Тому, як влучно зауважував історик права М.Є. Слабченко, на цьому етапі розвитку української історіографії “історія була змішана з правом до такого ступеня, що іноді важко було вирішити, де закінчується перше і починається друге. В працях істориків

траплялися такі місця, за якими можна було автора їх вважати чистим юристом, а праці юристів іноді примушували запідозрити в їх авторах чистих істориків” [2].

Як відомо, у 1654 р. за Березневими статтями Гетьманщина уклала військово-політичний союз з Московською державою, який був обмежений Переяславськими статтями 1659 р. і тривалий час зберігала автономію держави та системи права. Однак, після того, як російське самодержавство у XVIII ст. зруйнувало державно-правову автономію України-Гетьманщини, звернення українських дослідників до вивчення її права мало не тільки історико-пізнавальне, а й певне політичне і виховне значення.

Представники української історико-юридичної школи почали приділяти деяку увагу (здебільшого епізодичну) досліджуваним проблемам з першої половини XIX ст. Так, ще 1837 р. “Власною Його Імператорської Величності Канцелярією” на підставі матеріалів, поданих відомим правознавцем (до речі, першим деканом юридичного факультету Університету св. Володимира) Г.М. Даниловичем, було видано накладом 50 примірників історичну розвідку про місцеві закони, які діяли в західних губерніях Росії, в т.ч. і на землях сучасної України [3]. Окремий структурний підрозділ цієї праці склав невеликий нарис “Меры к составлению Свода для Малороссии”, де описувалася діяльність кодифікаційної комісії, створеної відповідно до імператорських указів Петра II 1728 р. і Анни Іоанівни 1734 р. Однак, надалі Г.М. Данилович досліджував майже виключно державно-правові інститути Великого князівства Литовського. Проблеми кодифікації українського права згодом знайшли висвітлення у праці харківського правознавця І.В. Теличенка “Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов” [4]. Його праця написана на основі архівних матеріалів, містить у собі послідовний виклад історії складення Кодексу 1743 р. “Права по которым судится малороссийский народ” (далі “Права...” або Кодекс 1743 р.). У кінці роботи І.В. Теличенко подає історичну довідку про подальшу історію Кодексу 1743 р. після його складення. Однак не можна погодитися з деякими висновками дослідника, зокрема стосовно питання, чому “Права...” не були офіційно затверджені. У праці не проаналізовані норми права за Кодексом 1743 р. Цей відносно стислий нарис був своєрідною науковою

заявкою на створення великої фундаментальної праці, але дослідник на жаль, відійшов від науки і зосередився на суто практичній діяльності.

Однак, незважаючи на наявність окремих праць попередників, безпосередній, суто фаховий початок юридичного дослідження Гетьманщини прийнято пов'язувати з творчістю О.Ф. Кістяківського, який підготував і видав до друку у 1879 р. “Права по которым судиться малороссийский народ” – Кодекс Гетьманщини першої половини XVIII ст. [5] Заслуговує на увагу його нарис історичних відомостей про цю пам’ятку в якому вчений розкрив мотиви складення Кодексу 1743 р., описав склад комісії, що працювала над ним, охарактеризував джерела права на підставі яких він був складений. Окрім того О.Ф. Кістяківський, будучи співробітником “Основи”, багато працював над дослідженням звичаєвого права в Україні і брав участь в “Експедиції” П. Чубинського, розробляючи її юридичні матеріали. Серед робіт по звичаєвому праву значне місце займають “Програма для зібрання і вивчення юридичних і народних звичаїв по кримінальному праву”, стаття під заголовком “До питання про цензуру прав у народу”, в якій О.Ф. Кістяківський порушив загальні питання історії розвитку правових норм [6, с. 14]. Певний документальний масив з проблематики дослідження опубліковано на сторінках історичних часописів, переважно дореволюційних, а також у додатках до наукових праць.

Протягом XIX – XX ст. здійснено цілий ряд офіційних публікацій документів козацької адміністрації, у тому числі й універсалів та листів українських гетьманів. Друкувалися вони насамперед у періодичних виданнях, а також в однотомних і серійних збірках. Перша відома нам публікація універсалів, з’явилася 1824 р., у часописі “Украинский журнал” [7], який виходив 1824-1825 рр. у Харкові за редакцією викладача Харківського університету, місцевого літератора О. Склабовського. Часопис мав відділи: науковий, художній і “суміш”. Саме в науковому відділі з’явилася публікація “Малороссийская старина”, що включала папери сімейного архіву Марковичів про соціально-економічні і побутові явища історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. Серед них були й невідомі до того універсали другої половини XVII – першої половини XVIII ст., про земельні володіння і маєтності, про торгівлю й промисли, мемуари і листування старшини,

підготовлені до друку О. Марковичем. Усі вони були виявлені ним в архіві свого діда генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича.

У числі інших видань того часу, що інколи друкували універсали гетьманів Лівобережної України та матеріали, що стосуються історії українського права, слід насамперед назвати “Український архів” [8, 9], “Основа” [10], “Русский архивъ” [11, 12], “Университетские известия” [13], “Журнал Министерства народного просвещения” [14], “Русское богатство” [15] та ін.

Великий і різноманітний документальний матеріал – гетьманські і полковницькі універсали та листи, судові справи тощо – публікувалися в журналі “Киевская старина” (1882-1906 pp.) [4, 6, 16, 17, 18, 19]. Частина цього матеріалу подана у вигляді окремих документів, повністю чи уривками, переважна більшість його увійшла до текстів статей. Особливо багато уривків з документів наведено в статтях О. Лазаревського. Адже саме він протягом 1893-1897 pp. опублікував на сторінках часопису більш повний варіант щоденника Я. Марковича, про якого було зазначено вище, лише з деякими змінами і уточненнями у мові оригіналу.

Серйозні наукові кроки у дослідженні історії українського права в другій половині XIX ст. зробили представники народницького напряму. Загальне визнання здобули студії з історії українського правознавства в Гетьманщині О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименка. В працях М.Ф. Владимирського-Буданова започатковується історична школа права в Україні, представники якої досліджували процеси генези правових норм і звичаїв, правосвідомість різних верств українського суспільства, становлення і функціонування правничих інституцій.

Новий етап досліджень пов’язаний з матеріалами Комісії для вивчення історії західноруського і українського права (далі Комісія), яка діяла у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) впродовж 1918-1934 pp.

Як зазначалося в одному з академічних документів “Комісія не могла не звернути уваги на аж надто слабо досліджене й розроблене властиво українське право, що діяло на лівому боці Дніпра. Джерел для історії цього права видано аж надто мало, до того випадково і не систематично й розкидані вони по різних виданнях” [20, с. LXIV]. Спочатку відповідно до своєї назви Комісія планувала сuto

археографічну діяльність – видання актів Генерального військового суду, полкових та інших судових установ Гетьманщини, а також у перспективі – матеріалів про діяльність найвищих адміністративних і судових органів Лівобережжя, договорів України з Московською державою та Російською імперією XVII–XVIII ст. тощо.

На жаль, мало завдань цієї археографічної програми вдалося втілити в життя. А з 1920 р. Комісія змінила пріоритети своєї діяльності і приступила до систематичних дослідів окремих тем з історії українського права. Показово, що поняття “українське право” в цей час розумілося дещо обмежено, як “право Лівобережної України після 1654 р.” [13, с. 1].

Комісія мала можливість у своїх пошуках базуватися на попередні дослідження вітчизняних вчених (О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименка, М.Ф. Владимирського-Буданова), проте завершеної цілісної картини розвитку Гетьманщини на той час ще не існувало, і потреба у системному вивчені її юридичного статусу, центральних і місцевих органів влади і управління, судоустрою, джерел права та окремих правових інститутів активізувалася.

З огляду, на це ще в 1920 р. історику-правознавцю В.І. Щербині було доручено досліджувати українсько-московські договори XVII–XVIII ст. відомі в науковій літературі також під назвою “гетьманські статті”. В академічному звіті за 1923 р. зазначалося, що праця В.І. Щербіни “Гетьманські договірні статті” вже готова до друку, але з політичних причин, вона так і не побачила світ.

Після виходу В.І. Щербіни з Комісії проблематика українсько-московських договорів вже спеціально не розроблялася її співробітниками. Своєрідним науковим монополістом у дослідженні цієї теми став професор-емігрант, ректор Українського вільного університету в Празі 1930–1931 рр. та 1945 р. – А.І. Яковлів, який уже тоді був загальновизнаний світовою науковою громадськістю у царині права, історії права України, та маловідомий в УРСР, оскільки в радянський період його видання майже не друкувалися і не перевидавалися. Дослідження А.І. Яковліва є значним надбанням для вивчення правових інституцій давньої України, зокрема такі праці: “Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р.”, “Копні суди на Україні XVII–XVIII вв.”, “Українсько-Московські договори XVII–XVIII вв.”, “Український кодекс 1743 року” [22, с. 4–5].

Державному праву Гетьманщини XVII–XVIII ст. серед усіх співробітників Комісії найбільше уваги приділив Л.О. Окиншевич. Вже на початку його творчих пошуків у “Працях Комісії для вивчення історії західноруського і українського права” (далі Праці...) було опубліковано велику розвідку про Генеральну Старшину, а в часописі “Україна” окрему журнальну статтю про старшинську раду. Зазначені праці згодом трансформувалися у фундаментальну монографію “Центральні установи України-Гетьманщини”, перша частина якої присвячувалася Генеральній Раді, а друга – Раді старшин [21, с. 253–425; 23, с. 352]. Дослідження вченого характеризувалися великою ретельністю, широким використанням документальних першоджерел, було в них і чимало свіжих думок, оригінальних постановок проблемних питань. Наприклад, автор всупереч поглядам М.Є. Слабченка та інших дослідників українського права стверджував, що генеральна старшина не мала визначененої компетенції.

Авторству Л.О. Окиншевича належить і цікава розвідка про орган імперського управління Україною – так званий “Малоросійський приказ”, який відав справами в період з 1672 р. по 1722 р. [24, с. 108–121] В цій праці, до речі, окрім опису діяльності цього органу, містилося досить цікаве визначення Гетьманщини як “несувереної української держави”, велася широка дискусія з В.О. Ключевським, М.І. Костомаровим та іншими авторами. Л.О. Окиншевич підготував також монографію про так зване значне військове товариство, яка однак побачила світ, лише, через багато років у далекому Мюнхені [25].

В своїх працях Л.О. Окиншевич озвучив цікаві ідеї. Зокрема, заслуговує на увагу його вимога нової періодизації історії української держави і права. Він пропонував для історії українського права такі періоди: 1. початковий чи дофеодальний (до X ст.); 2. феодальний з поділом на доби: а) раннього феодалізму (Х–ХІІІ ст.), б) розвиненого феодалізму (ХІІІ–друга половина ХІІІ ст.); в) станової держави поділеної на три доби: 1) України під Польщею (1569–1648 pp.), 2) Гетьманської України (1648–1781 pp.) і 3) України під Росією і Австрією [21, с. 38]. За цією періодизацією і з’явилася його остання англомовна книжка “Ukrainian Society and Government 1648–1781 pp.” (Українське суспільство і правління 1648–1781 pp.).

Ще один член Комісії історик І.Ю. Черкаський спеціалізувався на проблемах судоустрою Гетьманщини. Вершиною його діяльності стала об'ємна (714 с.) монографія “Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.” [26, с. 3–256] Про масштабність цієї праці свідчить хоча б те, що лише у 1924–1926 рр. її обговоренню було присвячено понад 30 засідань Комісії. Проте, як підкреслив у передмові до неї М.П. Василенко, автор не погодився з багатьма зауваженнями, а тому й “праця його має характер цілком індивідуальний і відбиває на собі наслідок самостійного виучування історичних матеріалів і самостійних висновків на їх підставі” [26, с. 1].

Попри всю вагомість зазначених історичних державознавчих праць, пріоритетними для Комісії все ж були дослідження права Гетьманщини, насамперед так званої зовнішньої історії права або історії прийняття і змісту основних правових джерел. Оскільки на час заснування Комісії джерела права Гетьманщини були виявлені не в повному обсязі, тому одним з перших постало завдання здійснити своєрідну “інвентаризацію” наявної правової спадщини.

Вагомим внеском у вирішення цього завдання стала джерелознавча праця О.О. Малиновського “Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по I-ше лютого року 1926)” [27, с. 1–83]. Основний обсяг праці займав огляд матеріалів з історії Гетьманщини. Аналізувалися документи ряду установ імперського управління Україною: Посольського Приказу, Малоросійського Приказу, Сенату, Правління гетьманського уряду тощо. Окремо розглядалися матеріали у справі наказного гетьмана Павла Полуботка та інші.

Що стосується безпосередньо юридичного аналізу пам'яток права Гетьманщини, то цими проблемами займався передусім сам голова Комісії академік М.П. Василенко. Серед усіх його праць “академічного періоду”, на нашу думку, найбільший інтерес викликає грунтовне видання “Матеріали до історії українського права” [28]. Книга включала тексти таких важливих пам'яток як “Судъ и росправа въ правахъ малороссийскихъ”, “Екстрактъ зъ книги Статута правъ малороссийскихъ”, Інструкція судам Д. Апостола 1730 р., а також окремі універсали генеральної військової канцелярії щодо судів, різні покажчики до Литовського Статуту і книжок

магдебурзького права, якими користувалися в Гетьманщині. Праця була безумовним внеском у розвиток “юридичної археографії” і навіть сьогодні є основним, а часом і єдиним джерелом для знайомства з відповідними нормативно-правовими актами. Проте цим не вичерpuється її значення. Безумовний інтерес викликають коментарі вченого до опублікованих матеріалів, що містяться у передмові до праці. В одних випадках, коли саме М.П. Василенко вперше вводив пам’ятку (наприклад “Суд и росправу”) до наукового обігу, ці коментарі були безпосереднім дослідницьким доробком академіка. В інших випадках, коли відповідний документ вже був відомий дослідникам, він уточнював попередні оцінки, виправляв допущені помилки тощо. Так, у книзі було надруковано новий список пам’ятки “Процес краткий приказной” (далі “Процес...”). Порівнюючи його з текстами, раніше опублікованими М.В. Калачовим і А.В. Стороженком, що багатьма дослідниками вважалися самостійними пам’ятками, М.П. Василенко довів, що всі три списки походять від одного джерела. Водночас він спростував версію М.Є. Слабченка, що автором “Процесу...” був один з членів кодифікаційної комісії, яка готувала “Права...”

Одному з опублікованих в “Матеріалах до історії українського права” документів – приватній кодифікації Ф. Чуйкевича “Суд и росправа в правах малороссийских” – М.П. Василенко ще раніше присвятив окрему статтю [29].

Інтерес викликає й інша праця академіка “Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.”, опублікована 1926 р. в першому томі “Українського археографічного збірника” [30, с. 50–164]. Вона є підбіркою з 65 документів, які М.П. Василенко протягом свого творчого життя копіював у різних державних і приватних архівах. Серед них були матеріали, як соціально-економічного, так і юридичного характеру: про організацію влади, про судочинство, про міське самоврядування тощо. Всі ці документи у повному обсязі були опубліковані вперше, і в цьому полягає основне значення праці. Зауважимо, що тексти першоджерел подавалися без коментарів. Лише у вступній частині праці академік дуже коротко (два-три речення на кожний документ) охарактеризував їх зміст і значення для дослідників.

Варто звернути увагу на ще одну джерелознавчу розвідку М.П. Василенка “Права по которым судится малороссийский народ, як джерело до історії

державного права України XVIII в.”, яку поміщено у “Ювілейному збірнику на пошану М.С.Грушевського” [31, с. 245–252]. Оригінальність цієї праці визначалась порушенням традиції розглядати “Права...” лише як джерело цивільних і кримінальних норм матеріального і процесуального права.

Окремо слід сказати про дослідження М.П. Василенка, присвячене нині широко відомій Конституції Пилипа Орлика [32, с. 153–171]. На той час це було фактично перше юридичне дослідження пам’ятки, і започатковані академіком підходи стали орієнтиром для багатьох поколінь істориків права. Зокрема, вчений зробив досить влучне зауваження, що ідеї документа не могли народитися відразу, несподівано, за кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних суспільних відносин. Звертає він увагу і на роль старшини у змові І. Мазепи, на те, що договір у момент укладання видавався цілком реальним, а не теоретичним проектом, яким він став згодом, коли повернення його укладачів в Україну стало неможливим. Слушним було і його зауваження про схожість пам’ятки з “*racta convent*” польських королів, на відбиття в ньому республіканських ідей тощо.

Процес припинення на обох берегах Дніпра правої автономії було проаналізовано у монографічній праці М.П. Василенка “Як скасовано Литовського Статута” [33, с. 232–316]. У ній окремо розглядалися причини скасування Литовського Статуту на Правобережній та Лівобережній Україні. На Лівобережжі такоючиальною, на думку академіка, була насамперед невідповідність статуту новим соціально-економічним умовам. На Правобережжі конкретноючиальною для його скасування було бажання влади, насамперед Київського генерал-губернатора Б. Бібікова, міцніше об’єднати “Західні губернії” з Великоросією. Дослідник звертає увагу на те, як під тиском чернігівської і полтавської шляхти згодом до зводу законів Російської імперії було внесено 53 статті місцевих законів для цих губерній. Таким чином було продовжено життя окремих норм Литовського Статуту і навіть у більшій кількості, ніж про це просили українські шляхтичі. Ця монографія академіка М.П. Василенка хронологічно виходила за межі козацько-гетьманської доби, але логічно завершувала дослідження Комісією тривалого історичного періоду правої автономії України.

Крім того, слід звернути окрему увагу на дослідження професора Одеського університету М.Є. Слабченка у якого завжди був нахил до правових надбудов. Провідною тематикою, пріоритетним напрямком його студій стала історія держави і права України. Однак за розподілом обов'язків у Комісії для вивчення західно-руського та українського права на М.Є. Слабченка було покладено обов'язок дослідження юридичного минулого Запорозької Січі. Цій проблематиці вчений присвятив кілька своїх праць, які попередньо широко обговорювалися на засіданнях Комісії. Уже в березні-квітні 1927 р. Комісія обговорила нарис “Соціально-правова організація Січі Запорозької” (початкова назва – “Соціально-правний устрій Січі Запорізької”) [34, с. 202–340]. Ревізуючи погляди попередніх дослідників, М.Є. Слабченко охарактеризував Січ як окрему державу, що жила за козацьким звичаєвим правом. Оцінюючи правовий устрій, вчений зазначав, що в Січі спочатку панувало військове звичаєве право, а згодом відбувається рецепція правових норм сусідніх держав і навіть з'являються власні писані закони. В цьому ж році пройшло обговорення і наступної праці вченого “Паланкова організація Запорізьких Вольностів”, яка була опублікована у “Працях...” Комісії в 1929 р. [35, с. 159–252]. В ній правознавець докладно на підставі архівних даних розглянув організацію паланок, містечок-фобургів, що з різних боків оточували Січ, а також козацьких зимівників, яких у цій праці він поділяє на військові, курінні та володільницькі. Обидві розвідки логічно доповнили одна одну.

Однак немало праць професора М.Є. Слабченка присвячено питаню внутрішнього устрою Гетьманщини XVIII ст. В 1909 р. з'явилася його монографія “Малоруський полк в адміністративном отношении” [36]. Ця робота стала основою в творчому доробку вченого, відобразила його зацікавленість і наукові устремління, впевнено визначила вченого як історика українського права. Монографія присвячена всебічному вивчення козацького полку Гетьманщини XVII-XVIII ст. як військової та адміністративно-територіальної одиниці. У шостому розділі праці, який має назву “Полкова канцелярія у власному розумінні” [36, с. 156–171] простежено еволюцію полкової та сотенних канцелярій, їхню правотворчу та виконавчу діяльність, введення діловодства та документації, правоохрану та регулятивну функції. М.Є. Слабченко детально зупиняється на найпоширеніших

видах джерел права, зокрема нормативно-правових актах гетьманів, полковників і сотників, дає їхні визначення та детальні пояснення. Інша праця М.Є. Слабченка – “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.” – це збірка окремих нарисів про порядок ведення процесу (про так званий “Акцес или порядокъ канцелярский” з першої половини XVIII ст.), про *casus notabilis* (рятування засудженого через одруження) [37, с. 24] та ін.

До фундаментальних праць з питань систематизації права у другій половині XVII на початку XVIII ст., також належать праці М.Є. Слабченка, який вивчав судову практику і різні збірники права, зокрема “Права по которым судится малороссийский народ”. На основі цих досліджень він розглянув питання про чинність адміністративного і кримінального права в Гетьманщині. В інших своїх працях дослідник висвітлив спірні питання складення Кодексу 1743 р. Так у праці “Ескізи з історії прав по которым судится малороссийский народ” [38] учений порушував питання, яку саме редакцію Литовського статуту 1588 р. “на руській” чи на польській мовах – застосовували судові установи Гетьманщини та яка з них була покладена в основу укладення Кодексу 1743 р. Дослідник доводив, що українські суди всупереч твердженю О.Ф. Кістяківського, застосовували Литовський статут переважно руською мовою, видання Мамоновичів у Вільно, хоч в Генеральному суді була відома польська редакція у різних виданнях. М.Є. Слабченко, погоджуючись з О.Ф. Кістяківським, стверджував, що кодифікаційна комісія при складанні “Права...” використовувала не тільки “руську”, а й польську редакцію Литовського статуту, яку й перекладала на російську мову. В іншій статті М.Є. Слабченко порушував питання про джерела Кодексу 1743 р. Аналізуючи норми цього Кодексу 1743 р., та порівнюючи їх зміст з гетьманськими універсалами, вчений дійшов висновку, що деякі норми запозичені з актів гетьманського законодавства.

Монографічні праці М.Є. Слабченка, як зазначає український вчений В.М. Заруба стали помітним явищем в історії українського права. В майбутньому вже радянська історична та історико-правова наука не могла обминути цих праць. Вчені, досліджуючи Гетьманщину, просто змушені були звертатися до них, враховувати висновки та положення М. Слабченка, полемізувати з ним. Так,

Л. Окиншевич писав, що історія українського права “може дякувати М. Слабченкові за великі і добре оброблені праці з юридичної історії Гетьманщини, котрі містять багато цінного і цікавого. Д. Дорошенко, позитивно оцінюючи доробок ученого, теж зазначив, що гіпотеза про український васалітет відносно Москви є найближчою до істини, позаяк її автор є найбільшим фахівцем “по історії внутрішнього устрою Гетьманщини” [39, с. 310–311].

Не слід недооцінювати відомого правознавця історика українського права початку ХХ ст. академіка С.С. Дністрянського, який приділяв значну увагу теорії права, а саме розумінню та розмежуванню понять джерела та форми права. Так, у своїй праці “Соціальні форми права” він звернув увагу на значення звичаєвого права, розглядаючи його у відношенні до двох інших джерел права, а саме до законів та так званого римського “права юристів”, та висунув погляд, що джерелами права є: закони, звичаєве право та право юристів [40, с. 238]. У іншій своїй праці “Загальна наука права і політики” С.С. Дністрянський досліджував співвідношення понять “джерела” та “форми” права, можливість їх ототожнення чи співставлення [41].

Наступним етапом у досліджені українського права є радянська історія держави і права. У часи радянської влади такі поняття як “українська держава”, “національна територія”, “Гетьманщина”, “Гетьманат” та інші майже не вживалися у працях учених. Вивченю та використанню досвіду українського державотворення та правотворення з ідеологічних міркувань не приділялася належна увага.

Після припинення діяльності академічної Комісії для виучування історії західно-руського та українського права на проблематику української державності в Українській РСР була накладена якщо не повна заборона, то помітне обмеження. Це різко зменшило масштаб відповідних досліджень. Показово, що навіть дуже авторитетному на той час вченому, який заслужено вважався “основоположником радянської історико-правової науки”, члену-кореспонденту АН УРСР С.В. Юшкову не вдалося змінити ситуацію на краще. Так, за його ініціативою у першу повоєнну п'ятирічку в Інституті Історії України АН УРСР мала розроблятися науково-дослідна тема “Права, по которым судится малороссийский народ”, як пам'ятка права України, але цим планам не судилося здійснитися. Однак С.В. Юшков все

таки досліджуючи історію кодифікації права у XVII–XVIII ст. використав напрацювання В.Д. Месяца і опублікував їх у підручнику з історії держави і права СРСР [42].

Ситуацію не змінив на краще і розвиток історико-юридичних досліджень в наукових осередках української діаспори, насамперед в Українському вільному університеті. Так вчені української діаспори А.І. Яковлів, Р.М. Лашенко, М.Д. Чубатий, Л.О. Окиншевич, Я.І. Падох та інші емігранти підготували низку ґрунтовних і цікавих праць, але в умовах відірваності від першоджерел і без належної державної підтримки не могли забезпечити належний обсяг і рівень наукових досліджень.

Згодом, однак, у період хрущовської “відлиги” ідеологічний тиск помітно послабився, і українські радянські вчені дістали можливість повернутися до дослідження проблематики козацько-гетьманської доби. Сприяло цьому і урочисте відзначення 300-річчя так званого “возз’єднання” України з Росією. Особливо плідні були наукові пошуки в цьому напрямі “чистих” істориків, які підготували низку нових цікавих документальних видань і монографічних праць. При цьому ряд вчених істориків (О.М. Апанович, О.І. Гуржій, В.А. Голубицький, В.А. Дядиченко, І.П. Крип’якевич та інші), ніби компенсиуючи брак відповідних юридичних досліджень, сміливо зверталися до суто державно-правових проблем. Характерним прикладом може служити, зокрема монографія В.А. Дядиченка “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.” [43], яка в багатьох аспектах перегукувалася з офіційно розкритикованою працею М.Є. Слабченка “Малоросійський полк в адміністративном отношении”, зокрема впадає в око тотожність обох праць у назвах розділів, в архітектоніці, в багатьох висновках, в порядку аналізу явищ і фактів, епістемології. Навіть джерельна база обох значною мірою збігається. Щоправда книга М. Слабченка з’явилася на 40 років раніше. Ця монографія була схвально зустріта науковою громадськістю і стала основою докторської дисертації вченого. Цікаво, що згадана дисертація, незважаючи на свій формально-історичний характер, в травні 1960 р. була рекомендована до захисту Вченою радою Сектора держави і права АН УРСР.

Поступово відроджувався інтерес до державно-правових інститутів Гетьманщини у представників юридичної науки. Так, проблемою судоустрою і судочинства Лівобережної України зацікавився А.Й. Пашук, в результаті чого написав монографію “Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.” [44]. У ній, з огляду на часи написання, проводиться ідея на “незнання марксизму-ленінізму” це (у 1907–1909 рр.) та “ідеалізацію Гетьманщини” (а чи могло бути інакше в умовах імперської Росії), на “впливи концепції М. Грушевського” (а з кого ж було брати приклад?). Проте відчутно, що, як і В.А. Дядиченко, А.Й. Пашук використав багато наукових мотивів із історико-юридичних праць М.Є. Слабченка.

Питання кодифікації дореволюційного права України порушував у своїх працях В.С. Кульчицький, [45] хоча загалом вчений спеціалізувався на досліджені розвитку держави і права в західноукраїнських землях. Систематично історію права козацько-гетьманської доби досліджував професор Київського університету ім. Т.Г. Шевченка – А.П. Ткач. Найбільш вагомою у контексті історико-правового дослідження кодифікації права Гетьманщини є праця А.П. Ткача “Історія кодифікації дореволюційного права України” [46]. Треба підкреслити, що у своїх пошуках А.П. Ткач та інші українські історики права дістали помітну допомогу від російських колег. Так, добрим порадником для багатьох з них була професор Московського університету К.О. Софоненко. Дослідниця сама надзвичайно цікавилася козацькою проблематикою і була автором монографії про Малоросійський приказ [47], та розділу про суспільно-політичний лад і право України XVII–XVIII ст. у відомому підручнику з дореволюційної історії держави і права СРСР [48, с. 33]. Вона була офіційним опонентом під час захисту дисертацій ряду українських істориків права, постійним рецензентом їх наукових праць, а, крім того, виступила ініціатором введення до наукового обігу праці загиблого під час Другої Світової війни московського вченого В.Д. Месяца “История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в.” [49]. Адже йому вдалося виявити в державному архіві оригінал “Права...” і визначити ті недоліки, які мали місце в публікації і дослідженні О.Ф. Кістяківського, з’ясувати весь процес кодифікації прав Гетьманщини, показати причини і наслідки кодифікаційних робіт у XVIII ст. Ця монографія, що існувала в єдиному рукописному примірнику, на прохання вчених

Московського університету і за особистим клопотанням А.П. Ткача була після короткого обговорення на Вченій Раді Сектора держави і права АН УРСР, яке відбулося 14 листопада 1963 р., рекомендована для депонування. Фактично праця була відредагована, дещо підправлена “відповідно до тез ЦК КПРС про 300-річчя возз’єднання України з Росією” і тиражована у кількох примірниках. Відповідальні редактори – К.О. Софроненко і А.П. Ткач.

Визначним істориком права, що досліджував Гетьманщину є О.І. Гуржій. Об’єктами його досліджень стали джерела права в Українській козацькій державі другої половини XVII – XVIII ст. Висловлюючи незгоду з концепцією викладеною в 3-томній “Истории государства и права Украинской ССР” [50, с. 143–144], згідно з якою право в роки Визвольної боротьби українського народу зазнало лише незначних змін, автор підкреслює, що в цей час помітно змінилися не лише форми місцевої судової практики, а й сама суть права, з’явилися нові його форми. За спостереженням вченого, війна зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, де було ліквідовано панування польської шляхти. Але у XVIII ст. звичаєве право витісняється писаними юридичними актами, зокрема російського та польсько-литовського походження, магдебурзького права. Автор полемізує з А.Й. Пашуком, Н.Ю. Мірзою-Авак’янцем, В.Д. Месяцем, які недооцінювали вплив магдебурзького права на правовий статус населення України й звужували сферу його дії. Він доповнює і поглиблює аргументацію таких зарубіжних та українських істориків права, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Вайзер, Д. Дорошенко, А. Яковлів, на користь досить широкого використання магдебурзького права, під яким в українських землях розуміли всі нормативні акти, що “прийшли з Німеччини, а не лише ті, які регулювали міське самоуправління”. Необхідність створення та кодифікації власного права у Гетьманщині сприяла появлі оригінальної пам’ятки української правової думки – “Прав, по которым судится малороссийский народ”, що зафіксували тодішню розстановку політичних сил в Лівобережній Україні.

Заслуговує на увагу праця О.І. Гуржія “Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право” [51], у якій значну увагу приділено висвітленню питання соціально-економічного становища населення

Козацько-Гетьманської держави, розвитку права. Однак у його праці відчувається більший потяг до історизму, ніж до історико-правового змісту. Одним з визначальних моментів юридичного життя України XVIII ст. О.І. Гуржій вважає посилення впливу російського законодавства на правову культуру українців, а в ряді випадків і витіснення російськими законами українських юридичних норм.

Справжній вибух інтересу дослідників до державно-правових інститутів козацько-гетьманської доби відбувся після проголошення державної незалежності України в 1991 р. Найбільш вагомими досягненнями нової доби, як видається стало започаткування багатотомної академічної серії “Пам’ятки політично-правової культури України”. У 1993 р. її відкрили фундаментальні колективні роботи “Собрание малороссийских прав 1807 г.” [52] (упорядники – К.А. Вислобоков, А.П. Ткач, І.Б. Усенко, В.А. Чехович, автор передмови К.А. Вислобоков), “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.” [53] (упорядник В.Й. Горобець, автор вступної статті – В.А. Панащенко). Відповідальними редакторами першої праці були Б.Б. Бабій та О.М. Мироненко, а другої – Л.А. Дубровіна. Третій том серії, який побачив світ у 1997 р., було присвячено дослідженю і публікації славетної пам’ятки української правової культури “Права, по которым судится малороссийский народ” 1743 р. [54] упорядником і автором вступного нарису був К.А. Вислобоков, а відповідальним редактором видання Ю.С. Шемшученко. Ця праця дісталася високу оцінку фахівців і була удостоєна премії ім. М.П. Василенка НАН України.

З’являються дисертаційні дослідження, присвячені органам влади і права Запорозької Січі [55, 56], проблемам судоустрою Гетьманщини [57], окремим її правовим пам’яткам [58, 59], політико-правовій ідеології українського козацтва [60] тощо.

Сьогодні історики держави і права такі як: В.К. Грищук, О.О. Шевченко, В.Д. Гончаренко, В.М. Литвин, В.Я. Тацій, О.Н. Ярмиш, В.А. Чехович, В.Ф. Шевченко, В.М. Кривоніс, А.С. Чайковський, О.Д. Святоцький, П.П. Музиченко, О.В. Кузьминець, В.С. Калиновський, П.П. Захарченко, Р.М. Лашенко, І.Б. Усенко, В.М. Заруба, О.М. Прицак, В.С. Кульчицький, В.А. Смолій, Б.Й. Тищик та ін., наново відкривають для себе цілі пласти історії

вітчизняної державності, з великим завзяттям вивчають пам'ятки українського права, зокрема ними особисто чи за їхньою редакцією видані підручники з історії держави і права України, в яких висвітлюють правдиву картину української держави і права, спростовуючи перекручені відомості радянської історіографії та відкидаючи ідеологічні постулати.

Деякі питання, досліджуваної теми вивчали зарубіжні вчені, зокрема німецькі історики права. Так А. Гальбан у своїх працях намагався довести позитивний вплив магдебурзького права на розвиток права Гетьманщини. Його чинність після національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Він зазначав, що магдебурзьке право застосовувалося усіма судами, а також генеральним військовим судом не тільки у справах міст, а й у справах, які надходили від козацьких судів. А. Гальбан намагався полемізувати з М. Владимиrom-Будановим, І. Каманіним, які вважали, що на Україні ще до 1648 р. магдебурзьке право обмежувало в правах за релігійною і національною ознакою, а також створювало придатний ґрунт для зловживань і сприяло поширенню в містах зліднів.

Питання впливу магдебурзького права на українських землях займався також Р. Репель. На матеріалах польських дослідників він написав історію німецької колонізації, показав поширення магдебурзького права на території Польщі і Литви, а також українських землях, що були приєднані цими державами.

Серед польських дослідників, які займалися вивченням права за Литовським статутом, можна назвати Т. Чацького, А. Дуб'єнського, С. Лінде, О. Пташицького, М. Божинського, Я. Птасьніка та інших, які у своїх працях намагалися довести, що Литовський Статут є пам'яткою не тільки литовського але й польського права. Автори у своїх працях торкались історії рецепції магдебурзького права, змін, що сталися у містах під впливом цього права, з'ясували причини занепаду міст, які керувалися магдебурзьким правом. Дослідники також використовували доступні на той час архівні матеріали.

Таким чином, козацько-гетьманська доба в історії України була однією з найбільш яскравих сторінок української історіографії. Із самого початку існування українська історико-юридична наука першочергову увагу приділяла козацько-гетьманській добі, тобто періоду національно-визвольної боротьби українського

народу середини XVII ст., автономії Лівобережної України в складі Московської держави, а також історико-правовим процесам будівництва, розвитку та функціонування системи права на цій території. Попри значний масив історико-правових розвідок з цієї проблематики, все ж недостатньо історичні джерела висвітлюють українське право періоду Гетьманщини, а тому виникає потреба подальших досліджень цієї проблематики.

1.2. Джерельна база дослідження та загальна характеристика джерел права

Джерельна база дисертаційного дослідження багата й різноманітна. Вона складається з значного масиву опублікованих рукописних матеріалів та виявлених в архівах і рукописних відділах бібліотек України та Російської Федерації. Зокрема велику кількість оригінальних документів з досліджуваної проблематики виявлено в Центральному державному історичному архіві України в м.Киеві (далі ЦДІАУ в м. Києві). На особливу увагу, звичайно ж, заслуговують документальні матеріали з фондів першої Малоросійської Колегії (ф. 53, оп. 1,2). Зазначений блок джерел включає в себе різноманітні за жанром документи. Серед них можна виділити такі основні групи:

- укази наказному гетьману та правителям Генеральної військової канцелярії;
- укази російським владним інституціям в Україні (комендантам, наглядачам);
- ділове листування з російськими верховними та центральними органами влади (Сенатом, Верховною таємною радою, Кабінетом Його Імператорської величності, колегіями, центральними конторами) та Київською губернською канцелярією;
- реєстри вирішення поточних справ управління Гетьманщиною.

При дослідженні проблеми широко застосовувалися також матеріали з інших фондів ЦДІАУ в м.Киеві. Зокрема документи ф. 51 (оп. 3), які відображають адміністративну та судову діяльність Гетьмана та Генеральної військової канцелярії, ф. 56 – судову практику Генерального військового суду.

Заслуговують на увагу так звані монастирські справи, які містять матеріали з приводу наділення гетьманами монастирів землею, взаємини світської і духовної влади тощо.

Ряд цікавих документальних матеріалів з предмету дослідження міститься у фондах архівів Російської Федерації. Зокрема, допомогла ознайомитися з окремими матеріалами Російського державного архіву давніх актів у Москві розвідка О. Малиновського “Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права що переховуються у Древнехранилищі Московського центрального архіву” надрукована у “Працях...”, а саме: Справи московських центральних установ, що керували Україною, Справи Малоросійського приказу, Справи місцевих українських установ, тут же Матеріали в справі наказного гетьмана Павла Полуботка та Малоросійської Генеральної Старшини і Книги Канцелярії Міністерського правління [27]. Ще одна розвідка І. Джиджори, що дає можливість ознайомитися з документами російського архіву “Матеріали московського “Архива Міністерства Юстиції” до історії Гетьманщини”, де автор докладно описує кн. №53 “Справи урядового сенату по малоросійській експедиції” разом із збіркою українських актів Миколи Марковича в музеї Румянцева в Москві [61].

Окремі рукописні матеріали, що були використані під час написання дисертаційного дослідження, зберігаються у Ніжинському краєзнавчому музеї, особливої уваги заслуговують 10 гетьманських універсалів кінця XVII – XVIII ст. написані на ординарних аркушах цупкого паперу досить розбірливим скорописом, універсали скріпленні особистими підписами гетьманів та круглими печатками Генеральної військової канцелярії. Також були використані під час написання дисертаційного дослідження гетьманські універсали, які знаходяться в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського Серед них понад 39 універсалів гетьмана І. Скоропадського та 14 універсалів гетьмана Д. Апостола, які також виконані в оригіналі на злегка пожовклому ординарному папері з підписами гетьманів. Однак на більшості універсалів зображення печаток Генеральної військової канцелярії втрачені. Дані універсали були надруковані у часописі Сіверянський літопис, про який йтиметься нижче.

Важлива діловодська документація наказного гетьмана, генеральної старшини, правителів Генеральної військової канцелярії, а також офіційні щоденники – діаріуші, які було введено до наукового обігу із значними скороченнями, а почасти – фрагментарно, зберігаються в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ ім. В. Вернадського), а саме оригінали деяких гетьманських універсалів, листів, судових справ. Проте головну цінність рукописного відділу становитиме багатотомне зібрання копій і оригіналів документів, залишене О.М. Лазаревським. Останній, протягом багатьох років невтомно збирав старовинні документи, а з тих, які не можна було добути, знімав копії. Значення цих матеріалів величезне, оскільки оригінали документів, що зберігалися в архівах окремих дворянських родин, у приватних зібраннях тощо, давно загинули. За своїм змістом – це земельні документи, судові справи, листування урядовців, військові донесення, матеріали ревізій. Серед інших матеріалів інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки слід назвати два томи актів Полтавського полкового суду (1673–1740 і 1683–1740 рр.), справи Полтавського (1718 р.) і Миргородського (1723 р.) полків, акти окремих старшинських родин – Ломиковських, Скоруп, Галаганів, Полуботків, Лизогубів та ін., а також збірники різних старовинних документів XVII–XVIII ст. Певне значення мають також зібрання В. Модзалевського і М. Судієнка. В першому з них є, зокрема, багато даних про діяльність генерального суду.

Перелік важливих архівних джерел, що стосуються досліджуваної проблеми, а саме: гетьманські універсали, царські грамоти, сенатські укази українським владним органам і Малоросійській колегії, передані до Петербурзької археографічної комісії з архівосховищ Київської та Чернігівської казенних палат, а також Чернігівського губернського правління, вміщено у 17 випуску “Летописи занятий археографической комисии” [62].

Важливим джерелом для історії дослідження джерел права є так звані “Генеральные следствия о маєтностях” по полках, а саме Ніжинського, Чернігівського, Стародубського та Лубенського – матеріали ревізії документів на земельні володіння, проведеної за розпорядженням російського уряду в 1729–

1730 pp. [63, 64, 9, 8] У слідствах зібрані нормативно-правові акти на земельні володіння: царські грамоти, гетьманські, полковницькі універсали та листи.

Цінним джерелом дослідження цієї проблеми є також видання Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України “Універсали Івана Мазепи 1687-1709” [65], видане з нагоди 360 років від дня народження та 290 років від дня смерті гетьмана Лівобережної України І. Мазепи. До нього включено 497 нормативно-правових актів гетьмана та 90 нормативно-правових актів полковників і сотників, запозичених насамперед з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. Вернадського і частково з архівів Російської Федерації та Польщі.

Окремо слід сказати про п'ятий том видання “Акты, относящиеся к истории Западной России” [66], а також восьмий та дев'ятий томи видання “Акты относящиеся к истории Южной и Западной России” [67, 68], де є чимало відомостей про організацію військової справи в Україні. У переважній більшості – це гетьманські універсали і полковницькі листи, що стосуються, в основному, охотницьких полків. Вони дають уявлення про комплектування, управління, постачання і розташування охотницьких полків і характер їх військової служби.

Не слід недооцінювати матеріали з даної проблематики у сучасних періодичних виданнях, таких як: “Сіверянський літопис” 1998–2002 pp., [69, 70, 71] де надруковано повні тексти універсалів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола; “Старожитності”, де надруковано історичні перепитії, пов’язані з укладенням другого Литовського статуту та договорів 1654 р. [72, 73], “Київська старовина”, де надруковані Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії [74]; “Український історичний журнал” 1995 – 1998 pp. [75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82] де надруковано повний зміст договірних статей гетьманів з російським царем, починаючи від Б. Хмельницького і закінчуючи Д. Апостолом; окремі статті, що стосуються українсько-російських відносин XVII–XVIII ст.; “Віснику академії правових наук”, де надруковано статтю про історичний аспект вітчизняного конституціоналізму [83].

Серед наведених вище видань насамперед слід відзначити “Сіверянський літопис”, що є по суті, єдиним на сьогодні українським часописом, котрий

регулярно друкує матеріали, які умовно можна віднести до рубрики “Сіверянський дипломатарій”. Останній є складовою частиною “Українського дипломатарію козацької доби”, куди входить весь комплекс документації гетьманів України, генеральної старшини, полковників тощо. Цей комплекс відображає найважливіші аспекти соціально-економічного, правового, церковного, і культурного розвитку України та окремих її регіонів, і тому значення публікації важко переоцінити.

Враховуючи специфіку ситуації, за якої Україні в 20-ті рр. XVIII ст. здебільшого відводилася роль об'єкта державної політики, а її суб'єктом виступала російська монархія, аналіз цієї групи джерел видається нам вельми важливим і необхідним.

Найбільша кількість законодавчих та регламентаційно-правових актів російської влади, що набули поширення в Лівобережній Україні, опублікована в “Полном собрании законов Российской империи”, перше видання якого вийшло у Санкт-Петербурзі в 1830 р. [84]. Аналіз цього комплексу нормативно-правових актів Імператора, Сенату, Верховної таємної Ради дає можливість побачити, наскільки згубною для тодішньої правової системи Гетьманщини була імперська правова політика Петра I, та його наступників. Хронологічний ж перелік основних законодавчих актів імперської влади, розширений зміст яких знаходиться у зазначеному Повному зібрані законів Російської імперії, що стосуються України, зафіксовано у видані С. Рубінштейна “Хронологический указатель указов и правительственныеых распоряжений по губерниям России, Белоруси, Малороссии” [85].

Основні положення законодавчих актів російського царства, щодо українських справ опубліковані у збірнику “Экстракты из указов, инструкций и учреждений...” [86]. Крім того, законодавча діяльність уряду Петра I, у тому числі стосовно України, відображена у тематичному виданні “Законодательные акты Петра I” [87].

Однак, неможливо провести повноцінне дослідження з даної тематики без аналізу основних державотворчих та правотворчих процесів, що мали місце на території Козацької України і Гетьманщини в другій половині XVII – першій половині XVIII ст., а також загальної характеристики джерел права.

За Березневими статтями 1654 р. Козацька Україна вступила у військово-політичний союз з Московською державою (з 1721 р. Російська імперія) на правах широкої політичної та правової автономії. Гетьманом залишався Б. Хмельницький, однак його передчасна смерть 27 липня 1657 р. призупинила державотворчі процеси в країні, що у подальшому негативно відобразилося на розбудові української національної державно-правової системи [88, с. 240].

Міжусобиці та війни, які сталися після смерті Б.Хмельницького, привели до того, що територія соборної України була розірвана на дві частини: Правобережну та Лівобережну, або Західну та Східну. Це був не тільки географічний поділ, а й політичний, релігійний, мовний та соціальний, Правобережжя опинилося під владою групи старшин, яка орієнтувалася на Річ Посполиту. Цей поділ став політичною реальністю, особливо він проявився у 1663 р. з обранням двох гетьманів – лівобережного (І. Брюховецького (1663-1668 рр.)) та правобережного (П. Тетері (1663-1665 рр.)). У 1665 р. І. Брюховецький оголосив Лівобережжя володінням Московського монарха.

30 січня 1667 р. юридично поділ був оформленій Андрушівським перемир'ям, яке Річ Посполита та Московія уклали без участі України, строком на 13,5 років. В ньому спеціально застерігалося, що до Московії відходить Лівобережна Україна, а Правобережжя до Речі Посполитої, за винятком Києва, який залишався за Московією.

У 1686 р. договір про “вічний мир” між Річчю Посполитою та Московською державою підтвердив ці положення з поправкою, що Київ та Запорозька Січ залишилися за Московією. Запорозька Січ після 1686 р. і до 1775 р. підпорядковувалася безпосередньо владі Московського царя і формально організаційних зв’язків з Гетьманчиною майже не мала.

Розчленування України на Лівобережну та Правобережну допомогло царату здійснити свій план переведення України зі стану незалежної держави в автономну, самоврядну організацію в складі Московії. У 1663 р. гетьман І. Брюховецький “ударив чолом цареві малоросійськими городами” та оголосив, що керувати підданими має не гетьман, а цар, який почав іменувати себе “Великия и Малая

России самодержецъ” [88, с. 244]. На початку XVIII ст. Лівобережжя, Слобожанщина та Запорозька Січ перебували у складі Московської держави.

Ядром, основною частиною українських земель у складі Московської держави була Лівобережна Україна. Українці називали її Гетьманчиною за державною організацією, котра існувала тут, а також “Військом Запорозьким”. У XVIII ст. російський уряд установив для Гетьманщини офіційну назву “Малая Россия” (Малоросія).

Гетьманщина була відносно густо заселеною і розвиненою в економічному відношенні територією. До неї входило 11 великих міст, 126 містечок і близько 1800 сіл. У 1700 р. її населення становило приблизно 1,2 млн. осіб, тобто майже чверть усього населення тогодженої України [89, с. 145].

До складу Лівобережної України входило дев'ять полків (адміністративно-територіальних одиниць): Гадяцький, Лубинський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський.

Для Гетьманщини першої половини XVIII ст. характерним є завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Однак розуміння сутності правової системи того чи іншого періоду в історії неможливе без дослідження основних джерел права, що її формують. Для дослідження джерел права необхідним є визначення даного поняття в теоретико-правовому аспекті.

Вчення про джерела права, як і визначення поняття права не зважаючи на свій поважний вік, викликає незмінні та нескінчені поміж правниками суперечки. Одна з найголовніших причин цьому – те, що вчення про джерела права стикаються один з одним, із твердженням докторики права, при цьому реальні з царини соціальної дійсності факти, і збудовані на основі цих фактів з допомогою юридичної техніки, продукти інтелектуальної творчості – абстрактні поняття, фікції, і, нарешті, загально-ідеологічні елементи – соціально-філософські погляди окремих авторів, як стверджував О. Добров [90, с. 3].

Відомий український правознавець, дослідник теорії права початку ХХ ст. С.С. Дністрянський зазначав: “суспільні зв’язки від родини почавши та на державі скінчивши є основами права, є справжніми джерелами права. Це ті суспільні твори,

що живуть своїм нестомним життям. Отже, право виникає там де живуть суспільні зв‘язки” [41, с. 9].

В тогочасній літературі досить міцно утвердилося дещо інше розуміння поняття “джерела права”. Цей термін, який застосовувався, ще римськими юристами, традиційно ототожнювався з юридичним поняттям – “форма права”. Однак ці поняття (джерело та форма), за С.С. Дністрянським мають зовсім різне значення і не можуть ототожнюватися. Вчений вважав, що право має свої джерела, соціальні основи (звичай, авторитет суспільного зв‘язку) та певні форми (звичаєве право, закони, “право юристів”, судове право) [41, с. 84]. Виникнення права в суспільних зв‘язках він пов‘язував з суб‘ективними правами людини, які існували ще в родовому суспільстві. С.С. Дністрянський дещо повторює погляди представників школи природного права, зокрема Ф. Цейлера, поділяючи його теорію, що розум та досвід являються первісними джерелами права.

Інший, уже радянський правознавець та дослідник теорії права С.Л. Зівс, вважав джерелом права – форму встановлення і вираження правової норми. Джерело права при цьому визначається в самому загальному вигляді, як форма вираження права. Поглиблений аналіз призводить до диференційованого розгляду форми права, а зокрема форми правової норми. Поряд з внутрішньою формою правової норми виділяють зовнішню форму правової норми – “вираження зовні внутрішньо-організованого її змісту”. Саме зовнішню форму вираження права – звичай називають джерелом права [91, с. 8].

Так, сучасний історик-правознавець Е.Ф. Шаломеєв у своїй статті “Джерела права України другої половини XVII – XVIII ст.” [92, с. 22] вважає джерела права одним із засобів формування національної правової системи, яка використовується і визнається судами. Під джерелом розуміються офіційні документи, які містять норми права, їх називають письмовими джерелами. Джерелом права є також різноманітні явища, інститути та установи, які безпосередньо не беруть участі у процесі формування права, а тільки стимулюють його. І, нарешті, під джерелом права розуміють конкретні форми і процеси, за допомогою яких право набуває реальності. До таких форм і процесів відноситься судова правотворчість, формування традицій і звичаїв. Усі зазначені джерела права називають юридичними джерелами.

У сучасному правознавстві термін “джерело права” має багато значень, а іноді вживається як тотожний до терміну “форми права”. Разом з тим, важливо чітко їх розрізняти для правильного використання в правотворчості джерел права, а в правозастосуванні – форм права. Зміст цих понять буде різним залежно від того в якому контексті вони вживаються – чи стосовно права, як цілого, чи стосовно окремої норми, групи норм. Так, система права має внутрішню та зовнішню форму, під якими традиційно розуміється, у першому випадку, внутрішня будова права, його структура, поділ на галузі, підгалузі, інститути та норми; а зовнішня форма права – це законодавство, правовий договір, правовий прецедент, правовий звичай. Внутрішньою формою правової норми є її структура, поділ на гіпотезу, диспозицію, санкцію, а зовнішньою – спосіб її зовнішнього виразу, в якому вона набуває офіційності та загальнообов’язковості (нормативно-правовий акт, правовий договір тощо) [93, с. 192].

Крім цього під формою іноді розуміють засоби встановлення правових правил – нормативний акт, нормативна угода, судовий та адміністративний прецедент, правовий звичай. Для позначення цих явищ використовується також термін “джерело права”, причому у двох аспектах: соціальне (матеріальне) та юридичне джерела права. Якщо під джерелом права розуміти те, що породжує право чи правові норми, то для суб’єктів, які встановлюють правові норми, і для суб’єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, у випадку правотворчості джерелами є юридичний мотив, суспільні відносини, що мають правову природу, типові види правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, конституція, міжнародно-правові угоди, загальнолюдські цінності, правова культура та правосвідомість. Класифікуючи їх, можна виділити: 1) соціально-правові джерела, у тому числі об’єктивні та суб’єктивні (матеріальні та ідеальні); 2) юридичні джерела (офіційні та неофіційні) [93, с. 194].

Соціально-правові джерела права – це, насамперед, суспільні відносини, які мають правову природу, правосвідомість, правову культуру, правову поведінку та ін., а до юридичних джерел відносяться нормативні настанови, юридична практика, юридична наука тощо.

У ході проведення дослідження нас будуть цікавити саме юридичні джерела права, в більшості у формі нормативних настанов та юридичної практики, так як третя форма – юридична наука у прямому розумінні цього слова на той час достатнього розвитку не мала, а тому не може бути об‘єктом нашого дослідження.

Із поняття і походження права випливає, що його не можна зводити лише до законодавчих чи підзаконних нормативних актів. Частина відносин у суспільнстві регулюється також нормами звичаєвого права, прецедентом чи судовою практикою. Готуючи матеріали історії українського права до друку, М.П. Василенко дійшов висновку, що з’ясувати джерела і суть права можна “тільки виучуючи судову практику і ті норми, що на них поклалися сторони в судових справах” [28, с. 6]. Один із перших радянських дослідників історії кодифікації дореволюційного права в Україні В.Д. Месяц також підкреслював, що для повного розуміння системи українського права необхідно вивчити всі його джерела, зокрема звичаєве право, яке широко застосовувалося при врегулюванні правовідносин і мало великий вплив на писані джерела та їх пристосування до особливостей юридичного побуту України [49, с. 112].

В праві України часів Гетьманщини діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, не одинакову форму і різнилися за змістом та історичним значенням. Їх класифікація може бути проведена на підставі вивчення тогочасного поточного законодавства і нормотворчої діяльності, аналізу змісту пам’ятників права, які були створені внаслідок офіційних і приватних кодифікацій, та аналізу матеріалів судової практики, що збереглися в публікаціях і фондах державних архівів та рукописних відділів наукових і публічних бібліотек.

В загальних рисах діючі джерела права визначалися основними умовами союзу Козацької України з Московською державою, які дістали закріплення в Березневих статтях 1654 р., в яких визначалися взаємовідносини між двома державами, передбачалося, що попередні права, якими керувалося населення Гетьманщини, не повинні порушуватися московським царом. “То ми, великий государ, підданого нашого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували, – сказано в “Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей

від 27 березня 1654 р.”, – веліли їм (українцям) бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і великих князів литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старшинах за давнішими правами їхніми, а наші царського величества бояри і воєводи в їх військові суди втрутатися не будуть”. За цим державним юридичним актом у Гетьманщині була закріплена система права, що склалася в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст. До неї входили норми Статуту Великого Князівства Литовського 1588 р., магдебургзького права, нормативних актів гетьманської влади, звичаєвого права, церковного права тощо [94, с. 225–226].

Для дослідження джерел права в Україні-Гетьманщині необхідно їх класифікувати за певними критеріями та розглядати кожну групу, зокрема. Так відомий дослідник дореволюційного права України А.П. Ткач запропонував наступну класифікацію джерел права, а саме: 1. Звичаєве право; 2. Польсько-литовське законодавство; 3. Законодавчі акти автономної влади України; 4. Царське законодавство і судова практика; 5. Нормативні акти церковного права [46, с. 25]. Схожої класифікації дотримувався історик Гуржій О.І., який досліджував право Лівобережної України першої половини XVIII ст. [51], дослідник історії права Гетьманщини, Бойко І.Й. джерела права умовно поділив на такі: 1. Система “попередніх” прав; 2. Акти української (гетьманської) автономної влади; 3. Російське царське право [95, ст. 31–37]. Однак у класифікації І.Й. Бойка у терміні “попередні права”, об’єднано звичаєве право, право польсько-литовського походження та норми церковного права (за винятком актів гетьманської влади), зокрема, як було зазначено у Березневих статтях 1654 р., про визнання царським урядом “попередніх прав”, а тому класифікація І.Й. Бойка змістово не відрізняється від класифікації А.П. Ткача та О.І. Гуржія, які більш розширені. На даний час більшість істориків українського права все ж користуються розшироною класифікацією, яка можливо більш зрозуміла та прозоріша.

Серед джерел права першої половини XVIII ст. досить помітне місце належало звичаєвому праву. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті “давні” норми

поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими у цьому відношенні були неписані “права і звичаї” Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, але за якими, регулювалось фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких правил, обов’язкових для виконання нарівні із законом, і представляло собою звичаєве право [95, с. 9]. По іншому трактував звичаєве право І.Й. Бойко, а саме як норми поведінки, які діють у суспільстві впродовж тривалого застосування і забезпечуються захистом держави [95, ст. 3]. Дещо інший погляд існує серед науковців теоретиків права, зокрема звичаєве право – це сукупність правил поведінки, що склалися стихійно протягом тривалого часу і стали звичкою людей, визнаються і охороняються державою [93, с. 193]. На наш погляд найбільш вдалим є визначення теоретиків права.

Суттєве значення мали норми звичаєвого права в контексті союзу Гетьманщини з Московською державою, коли царський уряд офіційно визнав чинність “попередніх прав”. Збереження цих прав, у тому числі й звичаєвого, розглядалося як важлива гарантія правової автономії Гетьманщини у складі Московської держави [94, с. 211]. Про чинність і значення звичаїв у Гетьманщині засвідчує також той факт, що навіть тоді, коли вже відповідно виробилася певна практика застосування писаного права і назріло питання систематизації права, від звичаєвого права ще остаточно не відмовилися. На думку відомого дослідника кодифікації права України XVII–XIX ст. А. Ткача, норми звичаєвого права діяли впродовж усього XVII і першої половини XIX ст. Крім становища, структури і діяльності автономних військово-адміністративних та судових установ Гетьманщини, норми звичаєвого права регулювали також частково земельні відносини, переважно серед селянства і козацтва, окремі питання особистих і майнових відносин у сім’ї, дрібні кримінальні й цивільні справи та судовий процес у сільських (копних і домініальних) та козацьких судах [46, с. 33]. Характерним у цьому відношенні була діяльність громад і копних судів.

Громада, як орган самоврядування в Україні, сягає своїм корінням у сиву давнину. Як і держава, громада має свою територію, населення і автономну владу. Громада базується на спільних соціально-економічних інтересах жителів села, а тому виникає і існує досить часто незалежно від держави. Комpetенція сільської громади

дає можливість їй на свій розсуд вирішувати проблеми внутрішнього і фінансового управління, здійснювати юрисдикцію стосовно своїх жителів, приймати постанови, що є обов'язковими для членів громади, тобто брати участь у матеріальному законодавстві. Керуючись власною правосвідомістю, громада створювала багато норм, які з часом трансформувалися у норми звичаєвого права [26, с. 18].

Якщо в Російській імперії сільські громади мали компетенцію делеговану царем, то в Україні – відносно автономну. Сільські громади України, займаючись правотворчою діяльністю, створювали фактично найбільшу кількість норм українського звичаєвого права.

Окрім громади в Україні існувала ще й “копа” або “купа” – це общинна організація, що трималася на спеціальних морально-етичних засадах населення, а юридичною формою цієї спільноті була кругова порука і відповідальність. Пов’язані круговою порукою усі члени “купи” повинні були захищати територіальну безпеку, попереджати делікти, карати за скоені правопорушення, які порушували громадський спокій. “Купа” (“копа”) спочатку виникла і функціонувала як орган самоврядування і тільки опісля вона стала судовим органом у дрібних справах. Копи скликалися для вирішення спорів чи претензій між сусідами (копа сільського кутка) між членами усієї громади (копа громади) та жителями окремих громад (копа регіону). На таких копах проводилося досудове слідство і відбувалося правосуддя [26, с. 84].

Діяльність копних судів в Україні породжувала копне право, яке було складовою частиною звичаєвого права.

У період Гетьманщини в Україні існувало також так зване церковне звичаєве право. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але яких, обов'язково дотримувалися у житті люди, побоюючись “кари і гніву Господнього”. В православній церкві традиції, що підтримувалися повсюдно, також не мали “офіційних” письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали законом при вирішенні таких церковно-практичних питань, як загальноприйнятна тодішня поведінка в церкві при богослужінні, займанщина (довільна заемка земель), застосоване монастирем “звикле послушенство” підданих духовним феодалам, повага до влади (“вся влада від Бога”) тощо. Ці норми

протягом тривалого часу підтримували лише традиції, що мали важливе значення в церковно-юридичній практиці. На жаль, як зазначає О.І. Гуржій, науці невідоме докладне зі branня українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі [96, с. 18].

У першій половині XVIII ст. у зв'язку з еволюцією суспільних відносин в українських землях відбувся процес зменшення значимості звичаєвого права, витіснення його норм писаними законами, зокрема російського права. Так, у козацькій Україні поступово зникає форма виборності “за звичаєм” на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах (ранги стали переходити в “спадщину” від батька до сина або призначалися гетьманом чи російським царем). Наприклад, Петро I призначив з “великоросіян” полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського – А. Танського, Новгород-сіверським сотником – Ф. Лисовського. Тому дещо “архаїчною” виглядала скарга “всех полчан полтавських” на полкових суддю А. Кованку і писаря Б. Залеського про обрання ними в 1727 р. на “чин” полковника “без общего совету” В.В. Кочубея. При цьому перші згадували давні традиції [97]. Усе частіше з посиланням на положення Литовського статуту порушувалися права селян, міщан, родових козаків і цілих громад на володіння землею чи “вільними” степами, лісами, озерами. Міщани м. Глинська сповістили 16 квітня 1752 р. урядників Лубенської канцелярії про те, що з “давніх часів” їм належав острів Мирський, де вони мали можливість випасати громадську худобу, Але його захопив місцевий старшина Й. Зарудний і заборонив випаси [98].

Національно-визвольна боротьба середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані нормативні акти права: Литовський статут 1588 р., “Саксонське зерцало”, “Порядок” так звані кормчі (церковні) книги, окремі князівські та королівські привілеї і грамоти, постанови сейму, конституції тощо. Деякий час після війни вони фактично не діяли, тому що на них майже не посилались. Але із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них все частіше стали посилюватися при вирішенні багатьох життєво важливих питань або ж безпосередньо брали до уваги їх положення. Поступово вони визначалися як обов'язкові і в більшості офіційних документів. Законність таких джерел права

підтверджували універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних “книг правних” на “руськоє наречіє”, “Решительные пункты” (п. 20) від 22 серпня 1728 р., інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р. [92 с. 24].

Із сеймових постанов і конституцій були залишені в силі лише ті, які стосувалися панівного становища землевласників. Князівські й королівські привілеї і грамоти здебільшого підтверджували вже існуючі відносини та звичаї і стосувалися окремих питань. Їх, як правило, одержували міста й цілі соціальні групи населення, зокрема, на право керуватися руським, тобто місцевим звичаєвим і магдебурзьким правом. Але найбільш визначним з цих джерел, без сумніву, був Статут Великого князівства Литовського, а саме його редакція 1588 р., як найбільш досконалій з правничого боку і технічно відпрацьований. Проте варто сказати про спадкоємність усіх трьох редакцій (попередні – 1529 і 1566 рр.) у законодавстві України-Гетьманщини. Литовські статути виникли як правові акти багатонаціональної держави, у них широко використано звичаєве право всіх народів, які жили на її території, норми давньоруського, римського, німецького, польського, попереднього чинного законодавства Великого Князівства Литовського.

У першому Статуті Великого Князівства Литовського (згодом він дістав назву “Старого”), прийнятому на Сеймі 29 вересня 1529 р., набули юридичного закріплення основи суспільного і державного ладу, що склалися на той час у Великому Князівстві Литовському та в тих українських землях (Волинь, Галичина, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина), які входили до складу князівства. Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. мав 13 розділів і 264 артикули й містив норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального, а також інших галузей права. Перший Статут Великого Князівства Литовського не був надрукований, а переписувався для практичного застосування [99, с. 271].

Починаючи з 1544 р., шляхта на кожному сеймі наполегливо вимагала внести доповнення до Статуту. Другий Статут був затверджений Сеймом 1554 р., і тільки в 1566 р. набув чинності. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому Князівстві Литовському з 1530 до 1537 р., визначав правове

становище великого князя, захищав привілеї великих феодалів, фіксував права і вольності шляхти. Статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 артикулів, а також містив норми, що належали до різних галузей права. Він відомий у науці як Волинський Статут [72, с. 167].

Третій Статут Великого Князівства Литовського був затверджений Сигізмундом III у 1588 р. і набув законної чинності у 1589 р. [94, с. 269–272]. Третій, найдосконаліший Статут Великого князівства Литовського детально регламентував порядок судочинства, проголосував єдність права для всіх громадян, хоч вона і не була рівною для всіх, декларував обмеження влади монарха законом, відмежування судової влади від адміністрації, пріоритет писаного права тощо. Статут 1588 р. видано мовою, яку сьогодні переважно називають старобілоруською, іноді староруською або староукраїнською. Третій Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її союзу з Московською державою 1654 р. У ньому припинили чинність тільки ті розділи та артикули, які визначали порядок створення і діяльності шляхетських станових судів. Відомий історик права В.Д. Месяц на підставі вивчення та аналізу архівних матеріалів першої половини XVIII ст. стверджував, що українська адміністрація, скаржники і навіть Сенат вважали Статути Великого Князівства Литовського “малоросійським правом” [49, с. 151–152]. Роль третього Статуту Великого Князівства Литовського як джерела чинного права Гетьманщини не викликала сумніву в дослідників історії українського права. Дискутувалося лише питання щодо його редакції та місця серед інших чинних джерел. Серед доказів, висловлених в історико-правовій літературі, заслуговує на увагу погляд А.П. Ткача, який ґрунтовно проаналізував судову практику 1650–1750 рр. і текст Статуту Великого Князівства Литовського видання 1811 р. Він вважав, що найбільш пошиrenoю у Гетьманщині була редакція 1614 р. польською мовою або її переклади російською мовою, зроблені у XVIII ст. [46, с. 38] Статут Великого Князівства Литовського російською мовою видання 1811 р. був чинним у Лівобережних та Правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр., коли на них поширювалося російське законодавство.

У межах Гетьманщини спостерігалася певна специфіка застосування Третього Литовського Статуту. Особливо помітно це стало у XVIII ст., коли в краї більш менш нормалізувалося мирне життя. Причому мова в даному випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських “панів” прямо пов’язувала цей звід нормативних актів з власним “попереднім” правом, зокрема з “Руською Правдою”. Крім того гетьманському правлінню; місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав литовських і навіть православних можновладців у політичних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні інтереси панівних класів різних народів у складі Великого Князівства Литовського і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим на Лівобережжі великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки і т.д. прагнули до максимального використання в суді Литовського Статуту, а міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь – до одночасного застосування, в залежності від ситуації, і Статуту, і магдебурзького права [100, с. 99–100]. Зрозуміло, що селянство у своїй більшості, “низи” міст і містечок, козацькі “товариства”, громади і т.д. залишалися прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

На які ж конкретно положення Литовського Статуту найчастіше посилалися при розгляді справ юристи Лівобережжя? Про найбільш важливі з них можемо судити із тогочасних “Виписок”, “Екстрактів”, “Правил”, спеціально підготовлених для судових процесів. Так, “Правилами судопроизводства” (різноманітними нотатками з литовсько-польського та російського права) 1722 р. передбачалося, щоб “противная сторона” в суді давала свідчення під присягою, маючи при цьому трьох свідків, Відповідно до норм Статуту притягалися до відповідальності особи, які здійснили “наїзді” на чужі маєтки та “дома шляхетскі”, побої і пограбування, поранили когось тощо [101]. Однак одним з найбільш принципових розділів, що дедалі більш набирав реальної сили у зв’язку з посиленням соціального визиску сільської бідноти, міських низів і рядового козацтва, був, безперечно, розділ про віді branня державного майна і ґрунтів у тих його селян, які переходили до іншого

землевласника. Це явище стає вже досить типовим у першій половині XVIII ст. [102, 103, 104, 105].

Значне місце серед чинних джерел права посідали збірники магдебурзького права, під якими розуміють усі нормативні акти, що надходили з Німеччини, а не лише ті, які стосувалися самоврядування міст [94, с. 159]. Магдебурзьке право у Гетьманщині діяло як основа самоврядування міст. Міста за магдебурзьким правом поділялися на магістрацькі з більш розвинutoю системою управління і на ратушні, де порядок самоврядування був дещо змінений. У Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права. Найдавніший з них – “Зерцало саксонів” М. Яскера (латинською мовою), опублікований 1536 р. у Krakovі. У XVII ст. поширеними стали збірники “Порядок справ цивільних магдебурзьких” (скорочено “Порядок”), укладений 1559 р. заступником війта вищого суду німецького права на краківському замку В. Гроїцьким (польською мовою), “Право цивільне хелмінське” 1584 р. (німецькою мовою) та “Артикули права магдебурзького”, укладені латинською мовою війтом краківського замку Я. Кірштейном у 1557 р. [42, с. 437–438; с. 63, с. 49]. В історико-правовій літературі існували різні думки стосовно значення магдебурзького права у Гетьманщині. Зокрема, В. Антонович вважав, що магдебурзьке право залишалося в українських містах “мертвою буквою” [106, с. 57–58]. З цією думкою не погоджувався О. Кістяківський, зазначаючи, що магдебурзьке право було не номінальним, а діючим правом, а також, за його словами, названі книги (тобто пам'ятки магдебурзького права) були ручними книгами у судах південної Московської держави литовсько-польського періоду [5, с. 82–87]. А.Й. Пашук заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням, він стверджував: міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах” [44, с. 76–77]. Подібну суперечливість знаходимо і в праці Н. Мірзи-Авак'янц з історії суду в Лівобережжі другої половини XVII ст. В ній авторка дійшла такого висновку: Литовському Статутові, а тим паче німецькому праву, “що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській”. А далі наголошується: унаслідок безпорадного становища суддів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський

Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значення, ставши джерелом права... А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишилися лише справочниками (?)... від норм їх постійно відступали...[107, с. 64]. В. Месяц відзначав дуже вузьке функціонування в Україні магдебурзького права [49, с. 183].

Однак, документальні матеріали другої половини XVII – першої половини XVIII ст. переконливо свідчать про часте посилання в українському судочинстві на положення магдебурзького права і врахування (коли й непряме застосування) їх при винесені вироків. Аналізуючи гетьманські універсали, “монарші” грамоти, П. Федоренко прийшов до висновку, що головними “носіями магдебурзького (міського) права” продовжували залишатися міста [108, с. 40–41]. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства, судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики права Німеччини й Росії і, траплялось, приймали рішення про покарання злочинця на підставі їх поєднання. Так, у серпні 1767 р. сталося пограбування майна і вбивство “польських купців” – “дубенських жидів” мешканцем Києва Є. Лавріновичем і збіглим російським солдатом І. Колосивим. Під час слідства обидва зізналися у злочині і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з постанов сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (які передбачали покарання у вигляді побиття батогом, виривання ніздрів, клеймування щік і лоба, заслання до Сибіру), іменного указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна “скривдженим” і покарання тих, хто передбачував крадіїв, розбійників і т.д.) та “майдебурских” прав. Конкретно наводився уривок з частини 4-ої “Книги Порядку”, де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того слід відбирати все майно, а його особисто на міській площі “имеет бут ташан, а потом калесован”. Причому судді врешті-решт схилялися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документу, не на підставі російських законів, а магдебурзького права – вирок передбачав смертну кару злочинцям [109].

Тодішня судова практика в Україні зверталася не до оригінальних німецьких збірок права, а здебільшого до їх переробок в перекладах польською чи латинською

мовою. У зв'язку з цим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли зрозуміти зміст деяких положень нормативних актів [4, с. 67–77].

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів практиків, додатково створюються “Краткий покажчик магдебурзького права по книзі “Порядок” і твір під своєрідною назвою “Кратко вписано з прав малороссийских, книги “Порядка”, с артикулов права магдебурского, права цесарського с означеним, каное в тех. Правах за вині положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах” [28, с. 197–242, с. 243–259].

Проте наявність такого роду джерел і законодавче санкціонування магдебурського права, не свідчили про їх застосування на місцях, і в першу чергу містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів [110, 111].

Використання магдебурзького права у Гетьманщині припинилось після поширення на неї “Установлення про губернії” 1775 р. і створення загальноросійської судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував магдебурзьке право у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 р.

Після військово-політичного союзу Лівобережної України з Московською державою одним з нових джерел чинного права стали Договірні статті, підписані Гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російським царем та його представниками – з іншого. Вони визначали не тільки правове становище України у складі Московської держави, а потім Російської імперії, але фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя України. Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Не випадково всі кодифікато, як зазначає А.П. Ткач, використовували договірні статті при систематизації діючих норм і укладанні нових збірників права [46, с. 43].

Так, Березневі статті 1654 р., які закріпили існування того правового устрою, що склався в Україні під час визвольної війни. Хоча, юридична сила “попередніх прав і звичаїв” підтверджувалася пізніше в інших договірних статтях Переяславських 1659 р., Глухівських 1663 р. Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р., Решетиловських 1709 р., і нарешті “Рішительних” пунктах 1728 р., але крок за кроком обмежувалися автономні права України Російською імперією.

Однак кожні наступні з вище перелічених статей все більше обмежували автономні права і вольності України – Гетьманщини, та сприяли подальшому поширенню російського законодавства на її території, посилення царської влади.

Найбільш поширеними серед джерел права місцевого походження були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії. Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот [88, с. 297]. Генеральна військова канцелярія видавала акти у формі універсалів та указів. Рішення військової ради і ради генеральної старшини практично мало вносили змін у чинні джерела права Гетьманщини. До того ж у XVIII ст. вони вже збиралися дуже рідко, як зазначає А.П. Ткач – лише для виборів гетьмана та інших чиновників або ж для розв’язання питань, у яких була потреба наступного затвердження царською владою [46, с. 46].

Дослідження московського, а з 1721 р. російського загальноімперського законодавства першої половини XVIII ст. засвідчує, що в Гетьманщині були поширені джерела російського права: грамоти, укази, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази тощо. Вже тільки поверховий огляд джерел дає підставу вважати, що їх було кілька сотень. Велике значення мав указ від 5 листопада 1723 р. “Про форму суду”, який поширився в Гетьманщині 1730 р., а також указ від 13 травня 1754 р. – “Про втікачів”. Широко застосовувалися укази від 12 жовтня 1760 р. – “Про зміну смертної кари вічною катаргою”, від 10 лютого 1763 р. – “Про перехід посполитих з місця на місце за письмовим дозволом”, від 20 грудня 1763 р. – “Про необхідність застосування “Воинского устава” у козацьких військових справах”, від 3 квітня 1773 р. – “Про застосування

судами кар за шахрайство і злодійство”, від 3 квітня 1781 р. – “Про злодійство” [112, с.632–634] та ін. Упродовж першої половини XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми Гетьманщини значно посилився, а в окремих випадках російські нормативно-правові акти повністю витісняли (змінювали) попередні юридичні акти, що діяли на її території .

До “попередніх прав”, які визнавалися джерелами права Гетьманщини, належали норми церковного права. Джерела церковного права України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. в радянській історико-правовій літературі висвітлені недостатньо, в них збережені ідеологічні нашарування. Проблема церковного права є однією з найскладніших і недостатньо вивчених проблем правознавства. Дослідник пам’яток процесуального права А. Пашук писав, що джерелом права християнської (пізніше православної) церкви були так звані Кормчі книги, номоканони та церковні устави князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося панівне становище церкви та духовенства [44, с. 70]. Проте цей перелік не повний, тому що на джерелах церковного права позначились загальні принципи і тенденції розвитку права в Україні, тому і церковні суди не обмежувалися в своїй діяльності лише згаданими пам’ятками. Якщо ж при цьому згадати про істотні зміни в становищі церкви у XVIII ст., то необхідність значно розширити пошуки джерел права, якими керувалися церковні суди, стане тим більш очевидною. А.П. Ткач вивчаючи історію кодифікації дореволюційного права України, вважав, що джерела церковного права розрізняються за походженням, формою, змістом і призначенням, тому їх нелегко класифікувати. Він поділяв їх на дві групи.

I. Правові акти, норми яких регулювали загальне становище церкви в суспільстві і державі: 1) духовний регламент; 2) монастирський регламент; 3) статут про чиновництво церковне; 4) укази імператорської влади; 5) постанови урядового Синоду; 6) постанови російського патріарха; 7) постанови східних імператорів, записані в церковних книгах.

II. Правові акти, нормами яких закріплювали догми християнської віри: 1) номоканони; 2) правила, прийняті Вселенськими соборами; 3) правила, прийняті

соборами російської церкви; 4) правила святих апостолів; 5) нова заповідь Юстиніана; 6) книги Святого Письма, Кормчі книги.

Погляди А.П. Ткача, на нашу думку, переконливіші, оскільки його класифікація, з одного боку, враховує зміст і призначення окремих джерел, а з іншого – відповідає походженню цих джерел права.

Джерела церковного права не зазнали суттєвих змін. Царський уряд, зважаючи на ту величезну роль, яку відігравала українська православна церква у суспільно-політичному житті, надалі забезпечив їй особливі права й дозволив користуватися старими правовими джерелами. Навіть після підпорядкування київського митрополита московському патріарху (1786 р.) царський уряд зберіг місцеві церковні суди. Грамотою від 15 грудня 1686 р. московському патріархові заборонялося втрутатися в діяльність українських церковних судів і приймати скарги на їх рішення. Тільки у XVIII ст., у зв'язку зі зміною загального становища церкви у державі і посиленням втручання самодержавства в діяльність судів української православної церкви ситуація дещо погіршилася. Так, у зв'язку з тим, що церкві заборонялося набувати земельні володіння, справи про право власності на придбані всупереч закону маєтки підлягали розгляду місцевих світських судів. Деякий час духовенство України не хотіло миритися з цим обмеженням своїх прав, посилаючись на сеймові постанови, конституції, Литовський статут та інші нормативні акти. Але успіху цей опір не мав. Імператорським указом Синоду від 10 квітня 1786 р. усім суперечкам в цьому питанні було покладено край: перше місце серед основних джерел права української православної церкви зайняв російський “Духовний регламент”. Мотивувалося це необхідністю “ввести надлежаще единообразие..., освобождая духовныхластей и чинов несвойственных им управления деревнями забот хозяйственных в судах по тяжбам иссорам...” [86, с. 250]. Духовний регламент зайняв провідне місце серед інших джерел церковного права.

Значний суспільний інтерес становить визначна пам'ятка державно-правової думки України XVIII ст. “Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького” П. Орлика. Соратник І. Мазепи гетьман у вигнанні П. Орлик у м. Бендерах (Молдавія) підписав зі старшиною акт “акти і конституції законів та

вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленого присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах...” [113, с. 184–210], а попередні ж гетьмани підписували статті з російським царем. У преамбулі Конституції П. Орлика 1710 р. йдеться про “деспотичне московське правління”, про утиски, обмеження і навіть спроби скасувати права і вольності українців, обумовлені попередніми домовленостями. Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу республікою, а й закладала підвалини поділу влади, юридично закріплювала систему виборів посадових осіб. Конституція складалася з вступу й 16 статей. Вона передбачала встановлення державного сувернітету й визначення державних кордонів, забезпечення прав людини, створення формально правового суспільства на засадах єдності і взаємодії трьох гілок влади – законодавчої (виборна Генеральна рада, що мала збиратися тричі на рік – Різдво, Великдень і Покрову), виконавчої (гетьман, дії якого обмежувалися законом, що виключало монархічну форму правління) і судової, підзвітної і контролюваної. Конституція закріплювала ще не знанні у тогочасній Європі засади демократичного суспільства [99, с. 273].

З правових позицій Конституцію П. Орлика 1710 р. можна розцінити як договір-зобов’язання гетьмана перед козацькою старшиною у разі обрання на найвищу посаду. Бендерські статті відрізняються від більш ранніх, але діючих конституційних актів Березневих статей 1654 р., Переяславських статей 1659 р., Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р., Решетилівських 1709 р., тим, що в них здійснюється спроба не лише визначити права і обов’язки гетьмана і старшини на майбутнє, а й узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини, який склався на ґрунті соборності, звичаєвого права і військової демократії, тобто “Народної конституції” русів протягом майже півтора столітнього існування Січі та Війська Запорозького [83, с. 87]. Автори Бендерських конституцій не робили якихось концептуальних відкриттів, не створювали нових державних моделей, не проголошували невідомих до них управлінських принципів, а досить

творчо підійшли до досвіду своїх пращурів. Але незважаючи на це, Бендерські статті увійшли до історії вітчизняної конституційної думки як теоретичні варіанти розвитку національної державності

Система права Козацької України, що базувалася на численних джерелах, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з другого, – містила у собі багато внутрішніх протиріч, а, отже, прогалин у регулюванні суспільних відносин. Зрештою, така строката система джерел права, яка створювала певні труднощі у застосуванні правових норм і призводила до зловживань в українських судах, викликала необхідність систематизації чинного права. Різноманітність джерел правої системи також не завжди відповідала тим феодально-кріпосницьким відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні. Прагнучи їх юридично оформити, українські феодали висунули ідею укладення кодексу, який був би затверджений царським урядом. В свою чергу, російський царат також розраховував на те, що кодифікація українського права, як стверджує І. Терлюк сприятиме зближеню українських і загальноросійських правових норм [114, с. 88].

Впродовж першої половини XVIII ст. було здійснено кілька спроб систематизації права Лівобережної України. Нею займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів. Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були “Права, по которым судится малоросийский народ” 1743 р.

Таким чином, зміст джерел права, що використовувалися в Україні у досліджуваний період, та їхнє значення в житті українського народу свідчать про високий рівень розвитку на той час системи права України, що відповідав тогочасним європейським правовим традиціям.

Висновки до розділу 1

Отже, проаналізувавши рівень дослідження даної проблеми, його джерельну базу та характерні риси писаних правових актів Лівобережної України першої половини XVIII ст. можна зробити такі висноки:

1. В історіографії козацько-гетьманської доби історії України спостерігається достатньо нерівномірне висвітленя державотворчого та правотворчого процесу в Лівобережній Україні XVIII ст. Доволі значний масив історико-правових розвідок дореволюційних істориків-правознавців, як правило носив загальноісторичний характер дослідження. Дещо доповнили його дослідники Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, яка діяла у Всеукраїнській академії наук впродовж 1918 – 1934 рр., які своїми дослідженнями внесли вагомий вклад в розвиток історії українського права. Однак активну діяльність співробітників Комісії дещо призупинив, а пізніше повністю загальмував радянський період вивчення історії українського права. Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного державотворення у зазначеній період фактично зникає з наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів. Відповідно змінюються й акценти у трактуванні українсько-російських відносин за означеної доби. Зауважимо, що як і на попередньому етапі, стартовими при цьому залишаються події Національно-визвольної боротьби середини XVII ст. Натомість на відміну від попереднього часу, не з'являється жодного оригінального дослідження українського права періоду Гетьманщини та ін. І лише впродовж останнього десятиріччя ХХ ст. вітчизняна історіографія історії України козацько-гетьманської доби, поповнилася низкою монографічних досліджень, присвячених передусім політичній історії. Якщо в цій галузі спостерігаємо розширення тематики наукових студій, висвітлення так званих “білих плям”, зокрема стосовно польсько-литовської та українсько-російської доби, то ґрунтовне дослідження державно-правових, соціально-економічних, культурних процесів тільки розпочалося. На

сьогодні потребують комплексного дослідження джерела права Гетьманщини, з метою більш змістового дослідження українського права XVIII ст.

2. Джерельна база дослідження містить великий обсяг матеріалу, що використовувався, як з опублікованих збірок, так і неопублікованих матеріалів з фондів ЦДІАУ в м. Києві та ІР НБУ ім. В.І. Вернадського.

До першої групи належать монографічні розвідки документальних джерел, що знаходяться в архівах Російської Федерації; Генеральні слідства про маєтності в полках Лівобережної України, складені на підставі матеріалів ревізії документів про земельні володіння; періодичні видання в яких надруковані оригінали правових актів гетьманської влади, що зберігаються в музеях Чернігіва та Ніжина; Повне зібрання законів Російської імперії; Акти, що відносяться до історії західної та південно-західної Росії.

До другої групи належать матеріали судової та адміністративної практики гетьманської влади, матеріали діяльності судових органів та російських владних установ на території Гетьманщини, а також багатотомні зібрання рукописних матеріалів та документів.

Загалом слід зазначити, що джерельна база дослідження, із даної проблематики, достатньо широко наасичена і повноцінна, однак велика кількість правових актів гетьманської влади, особливо ті, що стосувалися поточного управління та військових справ втрачена, в результаті чого ускладнюється дослідження тогочасного державного права.

3. Стосовно української державності та права зазначеного періоду, слід зауважити наступне. Незважаючи на трагічну долю України-Гетьманщини, перша половина XVIII ст. – це надзвичайно важлива епоха в історії українського народу. Саме українська козацька держава після занепаду Галицько-Волинського князівства, а потім у час “Руїни”, з відривом Правобережжя і за “вічним миром” повернення його під владу Речі Посполитої, стала головним місцем національно-державного життя усіх українських земель. У Гетьманщині впродовж всього часу існування був своєрідний демократичний у своїй основі державний устрій. Хоча царський уряд урізав автономію, але у свідомості народних мас зберігалася ідея демократичності, виборності і незалежності української держави, почуття любові до своєї

батьківщини. Почуття національної самосвідомості українського народу, супроводжувалося формуванням національної системи права. Вона не втратила своїх самобутніх рис, зокрема чинними залишалися більшість джерел права Козацької України (звичаєве право, джерела права польсько-литовського походження, нормативно-правові акти військово-адміністративної влади), однак все частіше діючі джерела права, зокрема під час проведення систематизації права, зазнавали утиску та поширення норм російського законодавства, в результаті чого сфера їхньої дії звужувалася, а поле діяльності обмежувалося.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ АКТИ АВТОНОМНОЇ ВЛАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

2.1. Правові акти гетьманської влади

Подальша примусова інкорпорація Лівобережної України до складу Московії на правах автономії, призвела до створення нового різновиду органів влади – автономної (місцевої) військово-адміністративної влади. Однак, це була лише заміна назви колись самодостатніх та політично-структурзованих тогоджих органів центральної влади Козацької України періоду національно-визвольної боротьби середини XVII ст. Як і раніше ними залишалися загальновійськова рада, гетьман та Генеральна військова канцелярія.

На чолі Лівобережної України у першій половині XVIII ст. фактично стояв гетьман. Найвищий орган влади – загальновійськова рада скликався рідше, а згодом вона й зовсім зникає, а формально її ознаки виконує рада генеральної старшини. Одна з причин цього явища – складність її скликання, тим більше, що порядок скликання, склад її учасників так і не був визначений і врегульований правом. Важливі військово-адміністративні питання гетьман вирішував самовладно, або з участю і допомогою ради генеральної старшини, або старшинської ради, або Генеральної військової канцелярії. Що стосується правотворчої діяльності гетьмана, то з даного приводу досить влучно писав М.Є. Слабченко у своїй праці “Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.”, зокрема: “Права гетьмановъ в области законодательства нельзя назвать особенно обширными. Тутъ гетману принадлежало право выборовъ, созывъ радъ и должностные выборы въ полкахъ и городахъ. Съ правомъ созыва народныхъ и старшинскихъ собраний была связана въ значительной степени инициатива законовъ, въ первую голову договорныхъ статей.

Санкция законовъ принадлежала гетману, въ действительности же часто находилось в руках рады и общеимперского правительства... Когда значение радъ пало, въ области внутренняго законодательства инициативу гетманы делили уже съ старшиною, во многихъ случаяхъ только имъ принадлежала санкцыя... Права гетьманов в области законодательства осуществлялись въ универсалахъ.” [115, с. 46]. Найбільш поширеними правовими актами гетьманів першої половини XVIII ст. були універсали, ордери, інструкції, листи та грамоти.

Вищим військово-адміністративним козацько-старшинським органом, за посередництвом якого гетьман здійснював військову і адміністративну владу, була Генеральна військова канцелярія. Створена в роки визвольної боротьби українського народу на основі давніх традицій, що збереглися з часів Русі, а також на досвіді Запорозької Січі, польсько-шляхетського та литовського правління, Генеральна військова канцелярія діяла до ліквідації гетьманства (листопад 1764 р.) [116, с. 546].

Як зазначав відомий історик І. Джиджора, “вже за перших гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького, се була наліпше організована інституція, бо в ній як в гетьманській канцелярії концентрувалася уся управа, і вона мусила відповідати всім вимогам, які до неї ставило формування нового устрою гетьманщини” [117, с. 10].

Генеральна військова канцелярія до 1723 р. була суто технічним органом, що за керівництвом Генерального писаря виконувала канцелярські функції, а тому не займалася правотворчістю. А з 1723 р., саме у час відсутності гетьмана, Генеральна військова канцелярія стала колегіальним адміністративним органом до складу якого входила частина Генеральної старшини на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком, з правом вирішення важливих державних питань та видання правових актів. В 1728 р., діяльність Генеральної військової канцелярії була скасована, та відновлена посада гетьмана, яким став Д. Апостол. 1734 р. діяльність Генеральної військової канцелярії було відновлено, натомість знову наступив період міжгетьмання, аж до 1751 р. Таким чином правотворчість військово-адміністративних органів влади Лівобережної України першої половини XVIII ст. почергово здійснювалася до 1722 р. гетьманом, з 1723 р. до 1728 р. Генеральною

військовою канцелярією на чолі з наказним гетьманом, з 1727 р. до 1734 р. знову гетьманом, та з 1734 р. Генеральною військовою канцелярією. Стосовно нормотворчості Генеральної військової канцелярії то доцільним знову констатувати М.Є. Слабченка: “В междугетманье санкция законодательства переходила къ Генеральной канцелярии... Функционируя въ качестве самостоятельного субъекта власти во время безгетманья, Генеральная Канцелярия действовала въ тех же рамках, въ каких действовал гетьманъ, представляла украинскую власть, санкционировала разные акты управления и пр... Акты Генеральной канцелярии считались действительными и законными, если не противоречили закону Божию и договорамъ.” [115, с. 67]. Нормативно-правові акти Генеральної військової канцелярії мали різноманітні назви і були чітко визначені шодо форми серед них: універсали, укази, листи, ордери, інструкції тощо. Найбільш поширеними правовими актами були універсали та укази. Це були часто підзаконні акти, за допомогою яких запроваджувалися правові акти вищих органів влади і проводилася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Однак дослідник А.П. Ткач вважає, що окремими актами Генеральної військової канцелярії затверджувалися загальнообов’язкові відносини.

Стосовно указів Генеральної військової канцелярії, історик В. Горобець зазначав, що “після від”їзду П. Полуботка до Петербурга, згідно з розпорядженням бригадира П. Вельямінова, універсали Генеральної військової канцелярії почали називатись указами” [118, ст. 185]. Проте, на думку А.П. Ткача, більш пізніше всередині XVIII ст., після діяльності І Малоросійської колегії в нормотворчості Генеральної військової канцелярії зустрічаються універсали, зокрема 1746 р. Це дає нам можливість припустити, що укази Генеральної військової канцелярії видавалися для утвердження на території Лівобережної України загальноімперських правових актів, універсали ж видавалися власне, як акти нормотворчості даного органу.

Враховуючи той факт, що гетьман та Генеральна військова канцелярія, фактично існували вимушено почергово, протягом досліджуваного нами періоду та видавали схожі за своєю юридичною силою та змістом правові акти, а тому їх можна досліджувати у сукупності, як акти гетьманської влади, оскільки чіткої

паралелі між компетенцією у галузі нормотворчості гетьмана і Генеральної військової канцелярії провести фактично неможливо.

Провідне місце серед правових актів гетьманської влади займали універсалі. Універсал (“universalis” в перекладі з латинської мови “загальний”, “uniwersal” – в перекладі з польської мови королівська грамота) – термін рецептований із римського права, найбільш поширеними енциклопедичним визначенням якого, є: це – письмовий розпорядчий акт аміністративно-політичного змісту, який в Україні в другій половині XVII – XVIII ст. видавали гетьмани, Генеральна військова канцелярія іноді представники генеральної старшини і полковники [119, с. 211], а також – це офіційні акти державної влади України-Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана й Генеральної військової канцелярії й містили в собі закони та розпорядження [120, с. 184], дані визначення найчастіше зустрічаються у сучасній історико-юридичній літературі. Іншої думки дослідник історії українського права М.Є. Слабченко, який трактує універсалі, як односторонні акти гетьманської волі, які могли мати значення і закону і підзаконного акту [115, с. 46]. Враховуючи теоретичні аспекти правознавства, можна сформулювати наступне визначення універсалу, а саме: – це нормативно-правові акти гетьманської влади другої половини XVII – першої половини XVIII ст., котрі регламентували суспільні відносини шляхом встановлення (скасування або зміни) правових норм, визначали права і обов’язки конкретних учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та суспільних станів за вчинені ними правопорушення.

Це була традиційна форма місцевих законодавчих актів, які приймалися ще у Запорозькій Січі, призначенні для широкого загалу, щоб повідомити про певну справу. В Речі Посполитій прерогатива прийняття універсалів належала польському королю та коронному гетьманові. Наприкінці XVI ст. право приймати універсалі – військові розпорядження – польський уряд поширив і на гетьманів козацького реестрового війська. Універсалі посвідчувалися королівською печаткою, яка разом з іншими відзнаками гетьманської влади (клейнодами), вручалася козацькому гетьманові представниками польського уряду [121, с. 204]. Отже, таку назву і форму універсалу, як нормативно-правовий акт гетьмана і генеральної старшини було

запозичено у Речі Посполитій і апробовано в першій половині XVII ст. У діловодство універсал як правовий акт Козацької України запроваджений Б. Хмельницьким і побутував протягом усього існування Гетьманщини для звертання до народу, доведення до широкого загалу військових та адміністративних розпоряджень, наказів про мобілізацію війська, військові походи, про призначення полковників та інших старшин, повідомлення про господарські і фінансові справи, про взяття під протекцію осіб і установ, про підтвердження наявних і надання нових земель, маєтків. Писалися вони здебільшого у Генеральній військовій канцелярії стисло, лаконічно від імені гетьмана.

Гетьманські універсали мали певний диплом (структурну), і як документи складалися за певною формою, яка вкладається в загальноприйняту у дипломатії структуру диплома:

I. Вступний протокол: 1) *invocatio* (згадка про боже ім'я); 2) *institulatio* (позначення імені і титулу особи від імені якої видається документ); 3) *inscriptio i sulutatio* (адреса, ім'я чи імена осіб, до яких звертається документ та привітання).

II. Текст: 4) *orenga, prooemium* або *prologus* (преамбула – формула загального змісту, де вказано на обов'язки або права того, хто видає документ); 5) *promulgatio, publicatio, або nofiticatio* (загальна фраза, що звертає увагу на дальший загальний зміст документа); 6) *narratio* (виключаються події, що спричинили видання документа); часом наводиться *petitio* (прохання про таке рішення); 7) *dispositio* (головна постанова чи вирішення справи по сутті); 8) *sanctio i comminatio* (заборона порушувати документ); 9) *corroboration* (подання способів, якими забезпечено автентичність документа, насамперед печатки і підпису).

III. Кінцевий протокол: 10) *subscriptiones* (підпис); 11) *datum* (місце і час видання документа); 12) *aprecatio* (коротка молитва).

Деякі з цих формул не обов'язкові для всіх універсалів, зокрема, пропускаються такі частини як *invocatio, arenga, promulgatio, corroboratio, aprecatio*. Часом дві частини об'єднані в одну. Універсали гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського та Д. Апостола як правило вкладаються в скорочену схему [122, с. 55–63].

У верхній частині універсалу ставилось прізвище, ім'я і титул гетьмана, що видав його (наприклад, “Іоанн Скоропадський, гетман войска его царского пресветлого величества”), далі вказувалось, кому адресовано універсал, викладався зміст розпорядження, попереджалося про кару за його невиконання. В кінці універсалу проставлялися дата і місце видання документа, а також особистий підпис гетьмана, чи наказного гетьмана.

Останній відомий в таких двох варіантах: “Іоанн Скоропадський, гетман войска его царского величества рукою власной” і без зазначення імені гетьмана – “Звышменованный гетман рукою власной”. До універсалу прикладалася гетьманська печатка.

Гетьманські універсали розсилалися в полки. В необхідних випадках полкова влада посыпала копії їх у всі сотні. Як правило, в універсалах давалася вказівка про розсилання копій по сотнях: “абы везде копиями по сотнях розосланы”. В окремих випадках текст універсалу вписувався до ратушних книг. Мабуть, це не було обов’язковим правилом і покладалось на розсуд полкових властей. Так, у записі генеральної військової канцелярії за грудень 1722 р. сказано, щоб надіслані універсали “кому здається за слушность, в книги ратушные актиковани, были” [27, с. 17].

Універсали, що призначались для широкого опублікування, доводилися до відома всього населення – козаків, селян, міщан і мали звичайно відповідні звернення: “Всему православному христианскому народу духовного и мирского чинов в городе и во всех ме и селах того полку обретающемся...” [27, с. 18]. Така широка публікація проводилася зокрема, тоді, коли мова йшла про обмеження і заборону селянських переходів, розшук та приймання втікачів – селян і солдатів, нові правила торгівлі та ін.

В історичних джерелах збереглись відомості про те, як саме робилася в таких випадках публікація. Універсал І. Скоропадського, що забороняв селянські переходи, був відправлений у листопаді 1721 р. в Стародубський полк з наказом у копіях “во все сотне полку тамошнего, а сотники во все села сотне своєй, державские и ратушные, розослати и опубликувати в церквах, теж и в грамотах, або з части оные вичитовано приказати...”. Після такого оголошення ніхто не мав права

відговорюватися незнанням універсалу [123, с. 306]. Гетьманський універсал 1722 р., виданий на виконання царського наказу про розвиток вівчарства в Україні, оголошувався в Чернігівському полку “общенародно, в соборной церкви, по службе Божой, перш вчитанием, а потом молебным пениэм и пущечною стрельбою”. Так само універсал був обнародуваний і в усіх сотнях полку. Іноді на універсалі робилася помітка або припис про те, що він повинен бути прочитаний перед усіма козаками: “Абы был при зображеню всего товариства того полку вголос ретельне прочитаный” [66, с. 181].

За невиконання норм універсалів або за порушення зроблених в них розпоряджень встановлювалися різні покарання. В універсалі І. Скоропадського про заборону селянських переходів (листопад 1721 р.) указано: “Иж бы в преступлении тсего указу нашего нехто отнюдь неведением не отговаривался, а за небрежение и преслушание оного повелимо, едным уряды отняти, другим штраф знатный грошний до скарбу платити, у третих набытки все забрати,протчим зась преступникам оногоувечье на здоровю киевым боем учинити, и ово в турмах, ово кайданах вязеньем без пощады трапти, непременно уже неотпусно декляруем” [123, с. 306–307].

Серед інших правових актів гетьманської влади, що були близькими до універсалів є ордери та інструкції. Згідно сучасного енциклопедичного юридичного трактування ордер (“ordo” в перекладі з латинської мови “порядок”, а “ordre” в перекладі з французької мови “наказ”) – письмове розпорядження, наказ, припис, дозвіл державного органу, керівника установи на вчинення певних дій [124, с. 314], інструкція (“instructio” в перекладі з латинської мови “введення”, “настанова”, “ побудова”) – юридичний підзаконний акт, що видається з метою роз’яснення і визначення порядку застосування законодавчих або інших нормативних актів [125, с. 705]. Дещо інші більш наближені до досліджуваного періоду визначення даних понять дає історик В.І. Горобець у своїй праці “Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.”, а саме: ордер – розпорядження-сповіщення, спущене з вищої інстанції на місця, інструкція визначала статус службових та уповноважених осіб, містила офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів, дій [53, с. 36]. Отже, можна сформулювати такі визначення, а саме: гетьманські ордери – правові акти, що

стосувалися вирішення конкретних питань суспільно-політичних відносин, а гетьманські інструкції – це правові акти за якими визначався механізм реалізації рішень вищих органів влади, порядок діяльності судових органів, установлювалися права та обов'язки службовців. Ордер та інструкція, як правові акти гетьманської влади стають популярними з XVIII ст. і у більшості виходили з Генеральної військової канцелярії. Так, ордер в більшості був нормативним актом матеріального права та стосувався вирішення конкретних суспільно-політичних відносин, зокрема ордер із Генеральної військової канцелярії від 6 червня 1748 р. про повернення 5-ти скірт сіна війтом села Війтівці Ф. Дем'яновичем бунчуковому товаришу С. Томарі, що було викошено у даному селі [126], інструкція ж, в більшості була нормативним актом процесуального права та стосувалася механізму реалізації прав та обов'язків органами та посадовими особами, зокрема інструкція Генеральної військової канцелярії жолдацькому капітану А. Нейчежелю від 12 листопада 1731 р. про порядок несення служби жолдаками [127].

З XVIII ст. під впливом російської системи права провідним розпорядчим документом стає указ. Традиційна українська правова система такого джерела права не знала і лише у монархічній Московії, а потім Російській імперії він існував, як одне з основних джерел права та йменувався “іменний указ” про який детальніше йтиметься у наступному розділі дисертаційного дослідження. Указ можна визначити, як нормативно-правовий акт, що являв собою волевиявлення самодержавця і необмеженої влади монарха, за своєю юридичною природою мав силу закону. Однак у правовій системі Гетьманщини він знайшов своє місце, як правовий акт Генеральної військової канцелярії, що фактично дублював іменні укази імператора, які стосувалися Лівобережної України, чи виконував посередницьку функцію між імператором та адресатом указу, у вступній частині якого засвоєна формула “Указ его величества императора и самодержца всероссийского зъ генеральной войсковой канцелярии” притаманна більшості указів, зокрема указ Генеральної військової канцелярії від 9 березня 1724 р. про підсудність справ, що стосуються духовних осіб Синоду, окрім тяжких державних злочинів [128]. У структурі указу можна виділити, крім загальної частини, основу (виклад) з мотивуючим та резолюційним підтекстом і заключний протокол. Адресат

в указі завжди конкретний, тому засвоєна в універсалі формула “и всем, кому о томъ ведати належало” в указі Генеральної військової канцелярії від 25 лютого 1738 р. про звільнення з військової служби у зв’язку з старістю бунчукового товариша А. Єсимонтовського [129] видаєтьсяrudimentарною.

Проміжне місце між універсалами і указами у 30-х роках XVIII ст. займали листи. Асимілюючись із першими, вони йменуються “писаннями” і зберігають відповідні формули кліше в усіх клаузулах, починаючи із заголовної частини і завершуючи кінцевим протоколом (типу “прето по силе даного намъ універсалу; такъ aby по оному войти и все посполитые люди сель... поминовані... отдавали по прежнему безъ жадной противности и огурства”) [130]. Зливаючись з указами, чимало листів еволюціонували в накази, чому сприяв запозичений з універсалів імператив “приказываем” та інструктивний виклад. У сучасному юридичному трактуванні лист у Гетьманщині – розпорядження адміністративно–політичного характеру, яке видавалося за підписом гетьмана [131, с. 307]. Гетьманські листи часто повідомляли про прийняті владою законодавчі акти та про порядок введення їх в дію, а тому носили, як правило характер підзаконного правового акту. Схожу правову функцію поряд з гетьманськими листами виконували грамоти. Термін “грамота” вітчизняною системою права запозичений з Візантії, де він означав письмовий документ та в перекладі з грецької мови означає “лист”. Як письмовий документ грамота набула широкого розповсюдження в Русі і за доби феодалізму в Україні, проте уже з XV ст. набула лише змісту правового акту. Однак широкого поширення у першій половині XVIII ст. грамота, як правовий акт не набув і видавався доволі рідко [96, с.34].

Попри згадані вище різновиди правових актів, все ж, універсал гетьманської влади мав особливe значення для характеристики джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст. За своїм змістом універсиали охоплюють найрізноманітніші сторони управління Україною і досить повно відображають діяльність гетьманської влади. Саме вони були найбільш поширеними тогочасними правовими актами, решту зазначених правових актів будемо розглядати по мірі наявності їх у галузевій класифікації.

Найбільш розповсюджену у сучасних дослідників історії українського права, на наш погляд, дещо загальною є класифікація універсалів за призначенням, згідно чого вони поділялися на загальні та спеціальні. Загальні універсали відносилися до усього населення держави, та стосувалися як правило поточного управління, прикладом таких може бути універсал гетьмана Д. Апостола від 19 січня 1728 р. про заборону продажу малоросійських грунтів, а саме "... великороссийским всякоого чина людям в Малоросии грунтов никаких не купуват даби чрез тое малоросийским обивателям утеснения не было..." [69, с. 67–68] тощо. Спеціальні універсали відносилися до окремих установ, станів чи груп населення, прикладами таких можуть бути: універсал І. Скоропадського від 5 червня 1713 р. про заборону використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку, а саме "... в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволнили..." [74, с. 13]; універсал Генеральної військової канцелярії від 1746 р. про невтручання генеральної старшини полковників і сотників Стародубського полку у справи Стародубського магістрату, а саме "...чтобъ генеральной малороссийской старшинъ, полковому полковнику и сотнику того полку до стародубовского магистрата ни въ чемъ дела не имели..." [86, с. 199] тощо. Останні становлять найбільшу кількість усіх універсалів, за змістом вони відзеркалюють різні сторони життя Лівобережної України, розкривають механізм діяльності гетьманської влади, але насамперед у них йдеться про господарські справи. Проте дана класифікація не може забезпечити повного та достатнього висвітлення усього масиву виданих того часу універсалів, а тому може використовуватися лише як додаткова та доповнююча.

З метою більш детального та повного дослідження джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст., а саме правових актів гетьманів та Генеральної військової канцелярії, враховуючи окремі аспекти теорії права, що стосується дослідження джерел права, доцільною буде їх класифікація, що відбудуватиметься на основі найбільш поширеного серед даного комплексу правових актів – універсалу, за предметом правового регулювання.

Однак комплексному дослідженю усього масиву виданих того часу правових актів дещо перешкоджатиме, втрата основних архівів Гетьманщини – гетьманського, полкових та сотенних, з яких збереглись лише випадкові уривки. Це

є причиною того, що до нас дійшла лише незначна частина правових актів з питань військових і поточного управління, тобто ті правові джерела, що формували галузь державного права. А тому в подальшому на дану категорію правових актів будемо опиратися дещо менше. Проте, з наявних документів видно, що в правових актах гетьманської влади з військових справ містилися накази полковникам про виступ у похід, завдання, які давалися окремим полкам і загонам, розпорядження про несення сторожової та караульної служби, розквартирування козацьких військ, їх постачання, збирання відомостей про ворожі війська та ін. Прикладом таких правових актів може бути інструкція Генеральної військової канцелярії від 12 листопада 1731 р. жолдацькому капітану А. Нейчежелю, що складалася з 6 пунктів та містила положення, що стосувалися кількості жолдаків, умов служби, забезпечення провіантром, виконавчої дисципліни, несення караульної служби [127, арк. 4]. Значна частина гетьманських універсалів та указів Генеральної війської канцелярії містила розпорядження з питань поточного управління Україною – призначення полковників, полкової старшини, сотників, вйтів та інших урядовців, розпорядження про проведення розслідувань, прийом та проводи посланців тощо. Так, указом Генеральної військової канцелярії від 25 лютого 1738 р. Генеральній малоросійській старшині, полковникам та сотникам про задоволення “доношения” бунчукового товариша О. Есимонтовського від 10 лютого 1738 р. про звільнення з військової служби у зв’язку з старістю, і в подальшому його незалучення “ни к каким посылкам и в походи войсковие” [132], універсалом І. Мазепи 1701 р. чернігівським полковником було призначено Є. Лизогуба [65, с. 438], а універсалом І. Скоропадського 1722 р. наказним гетьманом на канальних роботах було призначено І. Черняка [43, с. 172].

Особливе значення мають правові акти, пов’язані з розвитком тогочасного господарства. Вони перш за все охороняли і закріплювали приватну власність на землю – основу тогочасного способу господарювання. До нас дійшла величезна кількість тогочасних земельних універсалів. Ці універсалі збереглись в значно більшій мірі ніж інші. Це пояснюється тим, що власники маєтків – старшина, шляхта і монастири зберігали їх особливо старанно, знімали з них численні копії і нерідко навіть вписували у ратушні книги.

Найбільш численну групу становили так звані земельні універсали. Вони стосувалися надання земель козацькій старшині “на службу” або “за службу”, або церквам і монастирям “на молитву”, ствердження права власності на землі набуті шляхом купівлі чи спадщини [114, с. 85]. Переважну більшість становлять універсали, які надають або підтверджують земельні володіння. Головним фондом роздачі земельних володінь були так звані “свободные войсковые маєтности”. Роздачі проводились за рахунок володінь відібраних у інших власників (особливо це практикувалось І. Мазепою з числа конфіскованих земель у І. Самойловича та його родичів і прибічників, а також після подій 1708–1709 рр., коли відібрані у мазепинців володіння широко роздавались гетьманом І. Скоропадським). Так, на третій день після обрання І. Мазепи гетьманом, 27 липня 1687 р. І. Мазепа надав с. Мильці полтавському полковому обозному П. Левенцю [27, с. 65]. За період з 1700-1708 рр. про надання маєтностей козацькій старшині публікується понад 26 універсалів, серед них універсал І. Мазепи від 24 травня 1703 р. Прилуцькому полковнику Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями [133]. Відомі гетьманські універсали, які віддають у володіння частину села, зокрема універсал І. Скоропадського від 13 березня 1717 р. знатному військовому товаришу В. Богдановському на половину с. Курилівки [63, с. 133] Однак, серед земельних універсалів переважають універсали, які підтверджують маєтності за власниками. Підтверджувальні універсали мають ту відмінність від інших універсалів, що в них завжди йдеться про порушення прав власників універсалів окремими особами чи полковою старшиною. На випадок смерті власника, всі маєтності, як правило, переходили до рук його дружини і дітей, що підтверджувалося відповідними універсалами. Так, вдові колишнього лубенського полковника Л. Свічки Домінікії з синами Василем і Лук'яном гетьман видав універсал від 9 січня 1708 р. [134], якими підтверджував одержання прибутків від млинів. Ще одніє з підстав видання підтверджувальних універсалів було залишення власником своєї родини, зокрема відхід у монастир, прикладом може бути універсал І. Мазепи від 20 грудня 1707 р. колишньому кролевецькому сотникові І. Маковському про закріплення його маєтностей за синами Павлом, Яковом і Дем'яном, оскільки він іде в Києво-Печерську Лавру [135]. Гетьманськими універсалами підтверджувалися володіння,

що дісталися власнику в посаг. У вересні 1716 р. І. Скоропадський своїм універсалом підтверджував за значковим товаришем Лубенського полку І. Вакуленком маєток, одержаний останнім у придане за дружиною [8, с. 218]. Менше універсалів, які підтверджують рангові і тимчасові володіння, прикладом міг бути універсал І. Мазепи від 14 жовтня 1705 р. про підтвердження військовому товаришу С. Шираю с. Гринів “до ласки войсковой” [9, с. 228–229], універсал І. Скоропадського від 5 лютого 1713 р. про надання маєтностей в зуполне володіння “... нашему пану обозному полка Черниговского В. Скоропадскому, універсал антицесора нашого на село и на прочие грунта себе данние, именно на слободку Михайловку з двома млинами куплеными на р. Бречи... в зуполное ему пану рожоному нашему, сим універсалом конфермуем...” [70, с. 39–40].

До цієї ж категорії належали численні гетьманські універсалі, що підтверджують купчі, головним чином старшинської верхівки, перехід володінь у спадщину, поділи майна, одержаного старшиною в посаг та ін. Так, гетьманський універсал 1714 р., адресований старшині Переяславського полку і сотникам гельм'язівському, кропив'янському, домонтовському, підтверджував купчі переяславського полковника С. Томари [62, с. 76]. Гетьманськими універсалами 1716 р. підтверджувалися купчі пирятинського сотника С. Вакуленка [62, с. 80], 1714 р. – генерального бунчужого Я. Лизогуба [64, с. 538–539]. Даний перелік слід доповнити указом Генеральної військової канцелярії від 26 листопада 1726 р. бунчуковому товаришу С. Тарковському та військовому канцеляристу І. Романовичу на виконання указу його імператорської величності про складання опису майна покійного П. Уманця, та справедливого його розподілу Генеральною військовою канцелярією між його дочками [132, арк. 3–4].

В першій половині XVIII ст. почало особливо швидко зростати монастирське землеволодіння, збільшуючи площі земель і підбиваючи під себе все більшу кількість робочої сили. Зростання монастирського землеволодіння було за рахунок надання гетьманами нових земель. Багато універсалів монастирям видав Б. Хмельницький, якими не тільки підтвердив наявні володіння, але й надав нові. За ним пішли й інші гетьмани. Не були у цьому винятками І. Мазепа, І. Скоропадський та Д. Апостол. Причому одному й тому ж монастиреві часто видавалося по кілька

універсалів. Так І. Мазепа своїми універсалами від 2 вересня 1702 р. і 1 червня 1703 р. надав нові маєтності Києво-Печерській Лаврі [136], І. Скоропадський своїм універсалом від 2 грудня 1717 р. надав Батуринському, Крупицькому і Микільському монастиреві ґрунти і сіножатті в селах Тиниця, Діброва і Красненька [137], Д. Апостол своїм універсалом від 30 жовтня 1728 р. надав Полтавському Христовоздвиженському монастиреві ґрунти над р. Юрчик [138].

За універсалами гетьманів проводились розслідування про спірні межі земельних володінь. Результати розслідувань затверджувались гетьманом, який остаточно встановлював межі. При цьому в універсалі вказувалося, щоб усі “войскового и посполитого чину всякие люде, заховуючи выше изображенную в ґрунтах их состоящую границу и предел... жадною мерою через оную не вступали и до ґрунтов паней Бутовичовой ограниченных, не интересовалися к кривде ея, под винами тысячи талярей, варуем и грозно приказуем...” [64, с. 521]. В інших випадках гетьман наполягав на справедливому розподілі земель та майна, так гетьман Д. Апостол своїм універсалом від 21 грудня 1728 року про розподіл території між бунчуковими товаришами Стародубського і Ніжинського полків, де вказувалося “... им знатные товарищи бунчуковые панове Григорий и Иван Гамалеи, имеючи сполные маєтности, млины и другие добра дедом и отцем их заслуженные и купленные, а монаршими жалованными грамотами, по універсалам утвержденные, разделили между собою полюбовне оные маєтности и добра...” [69, с. 71]. Гетьманськими універсалами встановлювались кордони земельних володінь (універсал І. Мазепи 1707 р. Шептаківській сотні Стародубського полку) [139].

Збереглись численні гетьманські універсалі, які охороняли земельні володіння старшини і монастирів, так званні охоронні універсалі. Наприклад універсал Д. Апостола 1728 р., який підтверджував володіння київського Печерського дівочого монастиря, суворо забороняв козакам, селянам і міщенкам самовладно користуватися цими землями, орати їх і косити на них сіно [64, с. 365–368], гетьман І. Скоропадський підтвердив універсалом право Чернігівського дівочого монастиря на користування перевозом через р. Десну, погрожуючи тим, хто перешкоджатиме монастирю в цьому, суворими карами [64, с. 464]. Універсалі, що охороняли

земельні володіння старшини та монастирів, погрожували порушникам суворими карами. В багатьох випадках в універсалах говорилось взагалі про суворі кари; визначення кари покладалося на місцеву владу – полковників і сотників. В інших випадках порушнику за універсалом загрожував великий штраф – до 1000 талерів. Іноді винні в порубці лісу повинні були сплатити власникові збитки в подвійному розмірі, як вказано, наприклад, у гетьманському універсалі Великобудиській старшині 7 липня 1708 р. [62, с. 62].

Пильно охоронялося також право володіння старшини і монастирів місцями рибної ловлі. Універсал І. Мазепи 1688 р. наказував відповідним властям охороняти місця рибної ловлі, що належали Лубенському і Мгарському монастирям [62, с.51]. Гетьманські універсали підтверджували також володіння сінокосними угіддями. Наприклад, універсал І. Скоропадського 1716 р., адресований полковнику і полковій старшині Гадяцького полку, попереджає про недоторканість луків під р. Бодаквою, які належали м. Гамалії [62, с. 80].

Гетьманські універсали забороняли рубання лісу у володіннях старшин та монастирів. Гетьман І. Мазепа своїм універсалом 1707 р., що підтверджував володіння виблівського сотника В. Томари, спеціально застерігав про недоторканість належного йому лісу, забороняючи під загрозою суворих кар “особливe дуброви до ґрунту Чортковського належной пустошити” [64, с. 403].

Різновидом охоронних універсалів були імунітетні, що передбачали взяття під особисту гетьманську протекцію тих чи інших осіб, прикладом міг бути універсал гетьмана І. Мазепи від 27 березня 1705 р. про взяття під гетьманську охорону і протекцію вдову Думитрашкову з залишенням за нею всіх маєтностей, якими користувався її чоловік [135, с. 275].

Оскільки у першій половині XVIII ст. на території Лівобережної України все ж продовжував функціонувати феодальний лад, а тому деяка частина правових актів гетьманської влади була спрямована на зміцнення феодального ладу, що в певній мірі позначалося на соціальному становищі селянства. Таким чином можна в окрему групу виділити універсали, що визначали становище селянства.

Зростання старшинського і монастирського землеволодіння спричинилося до зростання кількості підданих, збільшення їх повинностей, як натуральних, так і

грошових, мінялося їх співвідношення. До того ж, селяни майже завжди могли бути залученні до різних так званих громадських робіт – шарварків, станцій тощо.

За своїм характером старшинські володіння поділялися на тимчасові – рангові (до ласки войсковой") і спадкові – "зуполные", тобто маєтності, що надавалися для підтримки господарства ("в зуполное володіння").

У "рангових" і "вільних військових" маєтностях переважала данина. Відробіток був характерний для маєтностей "зуполного" володіння, насамперед монастирського. Однак, універсалом від 5 червня 1713 р. гетьман І. Скоропадський заборонив використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку "Всім, кому о том відати буде надлежало, а особливів тому висланому, який буде прислан в полк Ніжинський от пана господара двору нашого для вигнання людей на вкошене сіна, сим нашим універсалним писанем ознаймуєм, иж просил нас войт з майстратовими города Нижина, дабысмо в сюлах їх, до ратуша прилеглих, в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволнили...". Окрему категорію становили підтверджувальні універсали про звільнення селян від відбування повинностей, так універсал гетьмана Д. Апостола від 4 жовтня 1729 р. ніжинському війту П. Тернавіоту на підтвердження універсалів І. Скоропадського від 1713 та 1717 рр. "... п. П. Тернавіот, войт ніжинський майстратовий з урядниками тамошнimi, презентовали нам універсали покойного антецесора нашого гетьмана І. Скоропадского, один в 1713, а другій в 1717 гг. данніє майстрату ніжинському, дабы з сел їх майстратових, а именно Крутов, Кагариков и Печей, людей, якіє до ратуша тамошнєго надлежат и всякіє повинности отбувают, до жадних тягlostей, а барзій для кошеня сіна войскового не употребляю, вотруг которых просили и нашего потверженя." [74, с. 13–17].

Ще однією з визначальних класифікаційних ланок були універсали, що стосувалося заборони продажу селянами своїх грунтів без дозволу феодалів. Заборона купувати землю у тих селян, які переходили до іншого власника, була підтверджена гетьманом І. Скоропадським у листопаді 1721 р. "Урядникам городовим и сельським и того смотрети пильно надлежит aby никто у прочан, уходити з Малой России, чили куда на слободу, тайно намеривших, плецов и к грунтов скуповать не важился, бо по исходе прочанина и гроши того пропадут, и

кгрунт отбежский купленный, одобран будет..." [27, с. 71]. Ще однією ланкою були універсали згідно, яких селян віддавали у володіння власникам. В 1720 р. гетьман I. Скоропадський віддав I. Булавковні "городских и в Корнеевце приселку мешкающих людей в послушенство..." [140, с. 555]. Відомі гетьманські універсали, які підтверджували володіння залежними селянами. Так, універсал Д. Апостола підтверджував володіння "при хуторе его пана Часника, прозиваемом Часниковка, мешкающих и определенных ему во владении – Грицка, Василия и Федора Сиройденков, Семена Марченка и Олексу Хоменка..." [63, с. 250–251]. Універсали I. Мазепи 1699 і 1707 рр. підтверджували за власниками Уласовичем та Стефановичем володіння кількома залежними селянами в с. Голубичах [64, с. 292–294]. Гетьманськими універсалами віддавались у власність феодалів і підсусідки. В 1718 р. гетьман I. Скоропадський своїм універсалом віддав глухівському сотнику Ф. Тарасовичу козацькі підсусідки в с. Переходівці [63, с. 152–154].

Гетьманські універсали, які надавали або підтверджували земельні володіння, завжди наказували населенню сіл бути покірними своїм власникам, зокрема в універсалі I. Скоропадського 1714 р. ніжинському полковому осавулу Г. Романовському вказувалося: "Войт... зо всем посполством... повинен всякое оному, яко державце своему, подданское отдавать послушенство, мети хочем и рейментарско приказуем..." [63, с. 131]. Часто в універсалах зустрічались і "грозные упоминания", зокрема в універсалі I. Скоропадського 1709 р. сказано: "Жеби ему ж, пану Пироцкому, по прежнему отдавали повинность и послушенство, пилно и грозно тут же упоминаем" [63, с. 148]. Наказ виконувати повинності давався селянам і при переході володіння до рук іншого феодала або при підтвердженні володіння за сім'єю померлого феодала. Таке розпорядження є, наприклад в універсалі I. Скоропадського від 28 березня 1721 р., який підтверджував володіння за вдовою колишнього переяславського полкового судді I. Берла [141, с. 110]. Вище було зазначено, що гетьманські універсали, як правило, не визначали конкретно селянських повиностей. Гетьман I. Скоропадський своїм універсалом від 1718 р. володільцям надавав "от посполитих людей, послушенство и повинность отбирати, и от всех грунтов, до оных належащих, як в своем меются положеню, обиклие, по своей воле, користи и пожитки взимати..." [63, с. 90].

Однак не завжди гетьман піддавався на прохання землевласників, так часто у своїх правових актах відстоював інтереси селян: так у 1692 р. у відповідь на незадоволення населення полтавського полку, гетьман І. Мазепа підписав універсал, котрий було направлено також і в інші полки. У ньому зазначалося, що старшина чинить образи і насилия, а за це обіцяв гетьман її карати і позбавляти маєтків. Аналогічний універсал 28 листопада 1701 р. гетьман адресував сотнику С. Афанасійовичу аби не чинив образи і не вигадував панщинні обов'язки щодо селян с. Смоляжка, а також обмежив відробіткові роботи двома днями на тиждень [142, с. 50]. В 1723 р. Генеральна військова канцелярія у відповідь на скаргу підданних знатного військового товариша С. Забіли, про непосильні обов'язки та повинності, відправила наказ брозненському сотнику, аби він припинив непоміrnі утиски підданих “установив обязаности по прежнему без тяжелых пренубеждений” [27, с. 69].

Іноді гетьманські універсали зазначали, які саме повинності селяни і підсусідки повинні виконувати на власників. Так, універсалом І. Скоропадського 1717 р. київському полковнику доручалося залучати до міських повинностей селян, які жили під покровительством монахів, міщан, що вступали до козацтва, і цехових ремісників [62, с. 48]. Універсалом 1718 р. монастирським підданим с. Ярославки було наказано відбувати повинності на монастир [62, с. 83]. Ще один універсал І. Скоропадського 1714 р. прилуцькому полковнику і журавському сотнику підтверджував, що підсусідки А. Свічки, “в том селе мешкающие, повинни купно с послопитыми людми вистачати месячное и когда валная якая укажет потреба, в подводах чинити помощь...” [140, с. 545]. Гетьманськими універсалами визначався і порядок стягнення зборів або звільнення від них населення тих чи інших сіл. Так в 1720 р. гетьман І. Скоропадський своїм універсалом наказав брати “винничное от казанков” в маєтностях ніжинського війта не для військового скарбу, а на користь власника [63, с. 135]. Підтверджуючи за олишківським сотником Л. Шрамченком володіння с. Смолянкою і наказуючи “тяглим людям” віддавати “послушенство”, гетьман І. Мазепа у своєму універсалі попереджав, щоб сотник “не заступал тих своих тяглих людей от станцей компанейских и иных войсковых людей” [63, с. 139].

Універсал І. Скоропадського полтавському полковникові встановлював порядок стягнення різних зборів з окремих сіл [143].

Ще один напрямок, в якому була спрямована політика гетьманської влади відносно становища селянства, були переходи селян. Так, незадоволені селяни часто залишали свої насиджені місця і йшли в інші полки, слободи, або й за межі Лівобережної України. Особливо частими були переходи на правий берег Дніпра – Правобережну Україну Наддніпрянщину і на південь – Запорожжя. Однак не лише внутрішні фактори сприяли боротьбі гетьманської влади з переходами, а й зовнішні, які саме були визначальними у політиці гетьманської влади. В цей час в Московії, а потім Російській імперії, панувало кріпосне право з панциною, оброком і тяжкою сваволею поміщиків. Тому тисячі селян тікали на південні окраїни Російської імперії, в тому числі – в Лівобережну Україну [144, с. 213].

З даного приводу царський уряд поряд з розпорядженнями загального характеру неодноразово посылав конкретні накази гетьману про повернення кріпаків, що втекли від тих, або інших власників і переховувалися в українських містах і селах. Для прикладу наведемо кілька фактів. Так, у березні 1700 р. на Лівобережжя була відправлена царська грамота про розшуки і повернення кріпаків і “задворных людей” [62, с. 108]. Аналогічні грамоти були послані в 1709 р. гетьману І. Скоропадському з приводу розшуку та повернення збеглих селян стольнику Д. Шеншину [62, с. 116–117].

Враховуючи тиск царського уряду та невдоволення козацької старшини чиї інтереси це також значно зачіпало. І. Скоропадський своїм універсалом від 5 листопада 1712 р. заборонив переходи і втечі селян від своїх господарів, а непокірним суворо погрожував вилучення худоби та майна [145, с. 9]. Його наступник наказний гетьман П. Полуботок, щоб отримати підтримку козацької старшини у подальшій боротьбі проти російського централізму 15 грудня 1722 р. видав грізний універсал звернений проти непослушних панських підданих [146, с. 322], який в подальшому і став формальною причиною його виклику до “столиці”.

Щодо заснування нових слобід, які також були об’єктом селянських переходів політика гетьманського уряду була подвійна. З одного боку вона не могла перешкоджати поширенню старшинського землеволодіння і зміцненню економічних

позицій старшини. Але даючи дозвіл на осадження нових слобід, гетьманський уряд усвідомлював, що поява нових слобід нерідко шкодила старим старшинським володінням, бо селяни, щоб хоча б тимчасово уникнути підданства, намагалися переселитися на слободи, робилося застереження, що слобода може бути заселена лише “зайшлими людьми, не тяглими заграничними людьми” [147, с. 103]. На заселення слобід також потрібний був гетьманський універсал. В ряді випадків ці універсали підтверджували видані раніше полковничі листи. В універсалі вказувалось, де саме дозволяється засновувати слободи; нерідко визначалась і кількість дворів у слободі, а також якими людьми їх заселяти, наприклад універсал І. Мазепи від 1704 р. М. Міклашевському [148, с. 813] Універсалом І. Мазепи 1705 р. городнянському сотнику А. Стаковичу було дозволено створити слободу при умові не заселяти її селянами втікачами: “Людми заграничними, а не тутешнimi малороссийскими, оседлости свеи меючими, тое селище, колко может на оном поместитися, осадити”. В універсалі 1708 р., який дозволяв М. Долинському заснувати слободу поблизу р. Лосці, зроблену таку вказівку: “Варуючи того пильно, абы на тую его слободку з сел окличних иные не переходили люде”. Універсал І. Скоропадского 1710 р. дозволяв знатному товаришу військовому В. Полонецькому створити слободу біля свого хутора з обов’язковою умовою, “абы пан Полонецкий при том своем хуторе не иных яких осажовал людей, только заграничных литовских...” [64, с. 567–612].

Слободи, засновані без гетьманського універсалу або з порушенням вказаних умов, могли бути примусово зруйновані. І. Скоропадський погрожував у 1711 р. седнівському сотнику, що “на тих грунтах осажовати людей, то роскажемо всех этих людей одтоль розогнати и, по прежнему, местце пустое учинити...” [64, с. 518].

Слід також виділити в окрему групу правові акти гетьманської влади, що визначали правове становище козацтва. Козацтво було значно меншим суспільним класом за свою чисельністю ніж селянство, однак займало важливу становище у тогочасному суспільстві. Поки Лівобережжя зберігало свої автономні права у складі Російської імперії козацтво залишалося запорукою існування гетьманської держави. Враховуючи, даний факт гетьманські універсали охороняли станові права козацтва. В усіх гетьманських універсалах на земельні володіння незмінно вказувалось,

козаки залишаються при своїх правах. Права ці полягали у звільнені від підданських “работизн” і “общенародных” (тобто звичайних для усіх селян і міщан) зборів та повинностей. Так в універсалі Д. Апостола від 1 грудня 1731 р. про підтвердження за Домницьким монастирем с. Дурни сказано “со всеми той деревними посполитыми (кроми козаков которые при своих волностях ненарушно зоставити меют) дабы до той святой обители Домницкой игуменам и братиям имеющим, жадного припяствия не чинит и обивателей Дурнеевских до належных тягостей притягат” [69, с. 77]. Проте вдалося відшукати універсал наказного гетьмана П. Полуботка, де безпосередньо захищається права козаків, а саме в універсалі від 19 липня 1722 р. сказано: “пани полковники, старшина полкова, сотники, духовні та світські отамани та інші урядники і аж ніхто не насмілювався принижувати і вживати козаків до приватних своїх потреб, а мають вони козаки при своїх свободах лишатися, тільки військові, відправляти послуги” [149, с. 101].

Попри позитивне ставлення гетьманської влади до козацтва, воно все ж зазнавало непосильних утисків зі сторони імперської влади, яка постійно використовувала його у військових діях та найважчих роботах, зокрема при будівництві міст, каналів, про що більш детальніше йтиметься далі.

Ще одна група правових актів гетьманської влади, що визначала становище міщанства, як найменш чисельного суспільного стану Гетьманщини, того що тільки розвивався. Тут доцільно згадати, що міста в Гетьманщині були королівські, монастирські, феодальні та наділенні магдебурзьким правом. Становище міщан в останніх безперечно було кращим за становище селянства, завдяки дії у містах магдебургського права, хоча і в деякій мірі обмеженого, попри це, інколи становище міщанства навіть, було більш привілейоване за становище козацтва, особливо в роки гетьманування I. Мазепи, підтвердженням цього був універсал від 19 липня 1700 р., що підтвердив привілеї Києву на монопольне право міщанського шинкування та міські грунти, рудні, лови, ліси із зобов’язанням козаків, які мешкають на міських грунтах, сплачувати магістратові куничне та забороною записувати міщан у козацький реєстр [110]. Гетьманськими універсалами також визначались податки і повинності міського населення. Гетьмани могли зменшувати, або й зовсім скасовувати на певний час натуральні повинності населення тих або інших міст.

Так, універсалами І. Мазепи 1706 р. і І. Скоропадського 1713 р. зменшувалися повинності борзnenських міщан [63, с.242–244]. Також були обмеження на збір окремих податків, встановлені ратушою, зокрема в указі Генеральної військової канцелярії від 1748 р. сказано: “чтобъ никто из обивателей тамошних и приезжихъ разного званія людей в домахъ мещанъ, зборъ не збирать, а збирать на ранду такъ, какъ написано ратушой” [86, с. 201–202]. Отже становище міщанства було більш кращим, чому сприяв швидкий розвиток торгівлі, ремесла та міського господарства.

Незважаючи на всі складнощі, господарство Лівобережної України у першій половині XVIII ст. розвивалося успішно. У сільськогосподарському виробництві переважало рільництво, вівчарство, городництво, садівництво, бджільництво, чинбарство, виробництво сукна і полотна. Набувала розвитку і мануфактура, як на півночі так і на півдні Гетьманщини. У гетьманських, старшинських і монастирських маєтках, на козацьких і міщанських хуторах, на вільних займанщинах з'являються нові промислові заклади. Гетьманський уряд сприяв вільному промисловому підприємництву, заохочуючи ініціаторів та організаторів його різними пільгами економічного характеру.

Найактивніше розвивалися різні галузі сільськогосподарського виробництва, насамперед млинарство, що передбачало спорудження млинів, засипання гребель та виселення навколо них слобід, гуральництво.

В зв'язку з цим окрему групу становлять гетьманські універсали, що дають дозвіл на заняття якою-небудь спеціальною галуззю господарства. Такий дозвіл нерідко містився в універсалах, що надавали або підтверджували земельні володіння, а інколи і в окремих універсалах. Так, стверджувальним універсалом І. Мазепа 20 січня 1700 р. сотнику переволочанському Прилуцького полку, підтвердив право на р. Упі в с. Охонках власним коштом спорудити млин [71, с. 90], універсал І. Скоропадського 1710 р. дозволяв С. Бутовичу побудувати млин [64, с. 513], універсал Д. Апостола від 14 травня 1731 р. на спорудження млина С. Тарнавському “... на млин без кривди людской в том же его купленом грунте на реце Вербце о двух колах от Малчею отстроений...” [69, с. 76], саме в останньому наведеному прикладі поряд з наданням землі надається дозвіл спорудити млин. У багатьох універсалах поряд з дозволом на спорудження млинів, одночасно надавався

дозвіл засипати греблю, так універсал І. Скоропадського від 9 жовтня 1717 р. про дозвіл війту Чернігівського полку Березінському з міщенами засипати греблю та спорудити млин “... позволяєм греблю засипати, млын по зможности воды построити...” [70, с. 56], стверджувальний універсал гетьмана Д. Апостола від 15 жовтня 1728 р. про дозвіл А. Троцині засипати греблю на р. Удаї та спорудити Пирятинський млин [71, с. 92]. Побудова греблі і млина без дозволу гетьмана вважалась незаконною. Відомі гетьманські універсали, в яких наказувалося знищувати самовільно побудовані млини. Універсал І. Скоропадського 1716 р. дозволяв пирятинським мірошникам силою зруйнувати млин Л. Свічки [140, с.548]. Поряд з дозволом будувати млини іноді надавався і спеціальний дозвіл селити людей при греблях [66, с. 231].

Масовий характер мав розвиток гуральництва. Горілку виробляли як для власного вжитку, так і на продаж. Стимулюючим фактором розвитку гуральництва був експорт у Польщу, Саксонію, Крим. Цим і поясновалася поява все нових і нових гуралень у старшинських і монастирських маєтках. Так універсал І. Скоропадського від 8 травня 1714 р. про дозвіл шинкувати горілку у прилеглих селах належних до ратуші: селянам без сплати повинності на вишинк, а козакам з сплатою повинності “... просили нас о таковий респект, жебысмо в селах їх, до ратуша належних, именно в Крутах, Кагарликах, Печах и Кунашовці... позволили ратушнюю на вишинк давати горілку без оплачення повинности на вишинк, и козакам в тих селах мешкающим приказали: если кто будет свою шинкувати горілку, належитий за покуховное платеж до ратуша їх ніжинського в подможене росходов отдавати.” [74, с. 14].

Серед інших галузей промисловості, що вимагали спеціального досвіду і коштів, слід назвати виробництво селітри, яке існувало здавна, але активно почало розвиватися на початку XVIII ст. на півдні Гетьманщини. Так, великі селітряні майдани були на р. Самарі. 1706 р. знатному військовому товарищеві Ф. Жученку дозволено виробляти селітру на р. Орель (“теды ... даем наше пзволение з броварном на мененных пану Василию зачати и робити селитру”) [150]. 4 травня 1702 р. універсалом І. Мазепи було дозволено прилуцькому полковникові Д. Горленкові заснувати селітряні заводи за Дніпром (“усмотревши себѣ по тамтой сторони Днепра до роблення селетри способные могилы; первые на Боговом шляху;

другие от первых могил о чверть миль за речкою Виссю; третье отъ другихъ могиль такъ же о чверть миль на низъ Висси, просил нашего позволение на заведение въ тихъ могилахъ селитранихъ заводовъ") [151].

Проте найактивніше въ першій половині XVIII ст. розвивалося рудництво (залізорудна галузь) і гутництво (скляне виробництво). Місцемъ розташування цихъ підприємствъ були Стародубівський, Чернігівський, Ніжинський, Київський і Гадяцький полки. Власниками були старшини, монастири, зокрема Києво-Печерська лавра. Швидке зростання залізорудної промисловості було зумовлене державними замовленнями. Так, своїмъ універсаломъ І. Мазепа від 26 березня 1706 р. віддавъ у посесію Неданчицьку рудню, що на р. Ворзна, въ Любецькій сотні, Чернігівському і Новгородському архієпископу І. Максимовичу "за певну щорічну квоту", "аби его милость щороку зъ той своеї рудни до скарбу войскового казал давати дванадцать возковъ железа доброго гнучкого, отъ якой дачи на сей тилко еден рокъ его милостей уволняемъ" [152], іншимъ універсаломъ від 4 березня 1704 р. гутникові П. Поручці І. Мазепа дозволивъ у Дубовій гряді на р. Убедь "млинъ, подлугъ води построити, такъ и гуту къ оному млинове пересилити не пречимъ, зъ которое всегда повиненъ въ кождий рокъ вищої положенню сумму до шкатулки нашей непременно указати" [153].

До цієї ж групи слідъ віднести і гетьманські універсали на монопольне право займатися певнимъ промисломъ. Так, "бобровницкому атаману" Г. Івановичу, що очолювавъ бобровниківъ, въ 1723 р. бувъ виданий спеціальний універсалъ, "позволяющийъ оному волное ловлене воднихъ зверковъ бобровъ въ речкахъ Соже, Ипуте, Беседе, Судосте, Ивоте, Убеде, Десне и по якихъ колвекъ речкахъ, въ чиихъ-небудь маєтностяхъ, духовнихъ, свецкихъ владельцовъ будучихъ" [154, с. 99–100].

Въ окрему групу слідъ виділити правові акти гетьманської влади, що стосувалися розвитку військової промисловості, а саме функціонування та розвитку пороховихъ заводівъ, чому сприяли указъ Генеральної військової канцелярії відъ 21 серпня 1738 р., про звільнення виробниківъ пороху у Чернігові, Переяславі та Переволочні "отъ всякихъ общенародныхъ податей и повинностей", ордер гетьмана К. Розумовського відъ 29 березня 1751 р., про забезпечення порохомъ виготовленимъ въ Малоросії "генеральну артелерию и проче все малоросійску артилеріи въ Малороссии довольствовать" [86, с. 272–274], а такожъ гетьманськими листами

I. Скоропадського від 21 грудня 1714 р. про виготовлення пороху К. Грибашенком та Д. Апостола від 3 липня 1731 р. про виготовлення пороху Л. Нечаєм без оплати, за звільнення їх повинностей (“постоеvъ, подводъ”) [141, с. 138].

Розвиток торгівлі і промисловості сприяв зростанню міст та купецької верстви. Відбувалися зміни в соціально-економічному житті міст Гетьманщини.

Головним торговим центром Лівобережної України був м.Стародуб. Тут проходили важливі торгові шляхи з Москви до Польщі, із Прибалтики до Чорномор’я. Серед інших торгових осередків виділявся Ніжин, де була російська колонія купців, які здебільшого торгували на Чорномор’ї, з цього приводу гетьман I. Скоропадський видав універсал від 27 лютого 1717 р. ніжинському полковнику Л. Жураковському з розпорядженням про підпорядкування міському магістрату російських купців, що пересилилися до Ніжина [74, с. 16–17]; Кролевець з великим міжнародним ярмарком. Окреме місце займав Київ, який був водночас торговим, військово-політичним, церковним і культурним центром, Батурина, а пізніше Глухів резиденції гетьманського уряду, а також історичні міста Чернігів і Переяслав. В зв’язку з цим гетьманською владою було видано значну кількість правових актів, що визначали соціально-економічне і політичне життя міст, їх місце в суспільному житті, взаємини міщан з козаками. У них прослідовується взаємини території і міста, виділення міста в окреме економічне і правничо-політичне формування міського ладу і права, торгово-виробнича роль міста, пошта, фінанси та його господарство, склад і рух людності. З даного приводу слід згадати про універсал I. Скоропадського від 3 лютого 1717 р. ніжинському полковнику Л. Жураковському та полковій старшині про запровадження пошти у віддані міської ратуші [74, с. 15–16]. Для розв’язання цих питань чимало матеріалів дають універсали гетьманів. Серед гетьманів першої половини XVIII ст. найбільшу увагу розвитку міст приділяв I. Мазепа. Гетьман протягом часу свого гетьманування підписав низку універсалів, які закріпили магдебурзьке право за містами Стародубом, Ніжином, Черніговом, Переяславом, Полтавою, Лубнами, Миргородом, Прилуками, Гадячем, які були полковими центрами. За ними йшли міста що були сотенними центрами: Батурина, Сосниця, Глухів, Новгород-Сіверський, Козелець, Золотоноша, Пирятин. Однак часто універсали гетьмана про надання магдебурського права підтверджувалися

царськими грамотами [14, с. 45]. Так, 5 жовтня 1687 р. гетьман І. Мазепа надав магдебурське право м. Переяславу “аби в місті Переяславе магдебургське право було заховано і всякіє справи тим правом отправовалися” [155], а вже в 1696 р. грамотою государя підтверджено м. Переяславу магдебурське право: “утверждено переяславському войту, бурмистрамъ, писарямъ, райцамъ и всем мещанамъ, живущим въ Переяслове, жить по праву магдебурскому, и волностямъ бить, по прежнему, грамотамъ и універсаламъ владеть и расправы между собою чинить.” [10, с.214]. Іншими універсалами регулювалися права Воронізької [156], Козелецької [157], Почепевської [158] та інших ратуш.

Однак існувала й проблема обмеження магдебургського права, козаки готові були його ліквідувати взагалі і взяти управління містами в свої руки. Гетьманські універсали містам Києву, Чернігову, Ніжину, Переяславу, навпаки, підкреслюють, що магдебургське право, магдебурський устрій повинен залишатися. Універсали забороняють чинити кривди магістратам і ратушам. Так універсал І. Скоропадського 1718 р. гласить: “чтобъ духовные и светские особы которые помощь ратуши чинить должны, их под дерекцию свою не брали...”, і ще в універсалі Генеральної військової канцелярії 1746 р. сказано “чтоб генеральной малороссийской старшине, полковому полковнику и сотнику того полку до стародубовского магистрата ни в чем дела не имели, суду и розправе во томъ магистрата помешательства не чинили; а мещане и прочие люди должны быть под роспоряжением того магистрата...”. Це було викликано тим, що козацька старшина часто спокушалася удавати з себе старших над магістратськими урядовцями, так універсал гетьмана Д. Апостола 1728 р. гласить “магистратские стародубские урядники были суду полковому тамошнему подсудны и послушны; о расходах такъ жебы давали обстоятельныя ведомости и отчеты повсягодно въ полковомъ стародубовскомъ правленіи”. [86, с. 198–200.] Нечіткість взаємин між магдебурською владою та козацькою давала широкі можливості втрутатися до міського самоврядування. Гетьман затверджував – вйтів і бурмистерів, призначав тимчасових вйтів, наприклад у 1722 р. після смерті стародубського вйта І. Злотникова І. Скоропадський своїм універсалом призначив тимчасового вйта В. Скобичевського [159, с. 60]. З цього приводу заслуговує на увагу універсал гетьмана І. Мазепи від 7 жовтня 1699 р. про дозвіл

Київським міщенам вільними голосами обирати війта (“на кого по совету и согласию всех голос будет”) [13, с. 31–32], що свідчить про те що саме за гетьманування I. Мазепи міста отримували найбільше вольностей і прав.

Попри надання вольностей містам непосильним тягарем для них було, так зване “розквартирування” імперських полків, тобто надання їм житла та їх утримання, як правило це проводилося на підставі сенатських указів та згідно розподілу Генеральної військової канцелярії. Однак гетьман неодноразово втручався в цей процес та звільняв чи обмежував ті чи інші територіальні одиниці від постою імперських військ. Так I. Скоропадський своїм універсалом від 9 листопада 1715 р. до ніжинського полковника Л. Жураковського та полкової старшини про звільнення членів міського магістрату від постою російських військ, зокрема “...увольняєм доми їх од станції, за чим аби їх милостъ господа коммандіри великороссійскіє на дворах помянутих не веліли туда їх на станцію не силати...”, та лист гетьмана I. Скоропадського до ніжинського війта С. Тернавіота, про звільнення від постою десяти полків в ніжинському полку та залишення лише половину Ростовського полку, а саме “господин и кавалер Рен, з десятма полками міст по указу Царского пресвітлого Величества ити до Смоленска, а в полку Ніжинском определено только половині полку Ростовського на квартирах стояти” [74, с. 14–15].

Наступною кваліфікаційною ланкою правових актів гетьманської влади першої половини XVIII ст. є акти, що регламентували судову систему Гетьманщини. Достатньо серйозно з цього приводу висловився, дослідник М.П. Василенко, зазначивши: що “з’ясувати собі право, яке фактично діяло в другій половині XVII віку та в XVIII віці на Гетьманщині можна, тільки виучуючи практику та ті норми, що на них покликалися сторони в судових справах” [29, с. 6].

Судочинство у досліджуваний період здійснювалося на підставі “правних книг”, які мали юридичну силу в Гетьманщині. Вперше згадку про них зустрічаємо в універсалі гетьмана I. Скоропадського від 16 травня 1721 р. де згадується Статут великого князівства литовського, “Саксон...” та “Порядок...” [140, с.788–789]. На підставі славнозвісного указу Петра I від 22 січня 1715 р., гетьман робив розпорядження про переклад “правних книг” “з польського діалекту на наше руское

наречеє”. Згідно універсалу було створено спеціальну комісію, що розпочала роботу над перекладом, проте задумане не було виконано.

Гетьман П.Полуботок, очолюючи Генеральну канцелярію, взагалі заборонив звертатися зі скаргами до Малоросійської колегії, як апеляційної ланки попри встановлений законом і практикою апеляційний порядок в українських судах, видавши у 1722 – 1723 рр. три правові акти, покликані усунути безладдя у судовій сфері. Першим універсалом від 19 серпня 1722 р. Генеральна канцелярія, різко засуджувала діяльність полкових судів. В полкових судах не мав права судити тільки один полковник, або один полковий суддя. Заводився суд колегіальний. Полковники і судді відвідували суди з участю полкової старшини, або окремо, спеціально для суду призначеної старшини із тих, хто не займав полкових урядів, але людей чесних і розумних. Теж саме і в судах сотенних. Справи повинні розглядатися тільки в судовому приміщенні “судовій ізбі” колегіально, по закону, гласно і всесторонньо. Особливу увагу звертав універсал на сільські суди, де отамани судили в шинках, нерідко будучи п’яними, а тому сільські суди повинні відвуватися в “пристойнихъ містахъ” [11, с. 150–151]. Корчевні суди не допускалися. Даний універсал також забороняв звертатися до вищого суду, минаючи нижчий. Незадоволений сільським або сотенним судом повинен апелювати в суд полковий, а на полковий в Генеральний суд. В такому випадку суд, який розглядав апеляцію, зобов’язаний видати особі, що подала апеляцію своє рішення письмово з описом всієї справи і аргументів обох сторін.

У другому універсалі від 6 грудня 1722 р. була знову підкреслена заборона скаржитися до вищого суду, минаючи низчий: “если... безъ полкового суду декретовъ и свидетельствъ челобитчики тут, в Глуховъ, з жалобами являтимутся, то оныхъ воспять до суду полкового, яко въ ономъ еще не бывалихъ безъ приймання ихъ челобитныхъ отсюду висилати будемъ”. Полковим судам загрожувала кара, коли вони не дадуть апелянту потрібного “свідоцтва”, або не пришлють його справи у вищий суд, бо без цього не можна знати, чи був апелянт в низчому суді, сотеннім або полковім [29, с. 5].

Лист від 26 січня 1723 р. наказував, щоб ніхто “въ Глуховъ до суду енерального не удавався, поколя тамъ первой у низшихъ судовъ і у полкового справа

его, чи то на руку его жъ полезно, чи ли противно, решена не будетъ” [11, с. 152]. Особливо підкреслювалась недопустимість звернення до вищої інстанції, минаючи нижчу.

Однак, для належного функціонування судової системи вкрай бракувало кваліфікованих суддів, для швидкого та оперативного вирішення справ у Генеральному судді, з цією метою П. Полуботок своїм розпорядженням від 20 серпня 1722 р. запровадив інститут так званих асесорів Генерального суду, які у відсутність судді повинні були приймати і оперативно вирішувати справи. На посаду асесорів призначали по черзі підготовлених урядовців з числа бунчукових товаришів, рідше сотників [160].

Не покидав законодавчих спроб окреслення компетенції судової влади і сам цар: за указом від 5 листопада 1723 р. “Про форму суду” процес набув якісно нових рис, суттєво обмежуючи свободу дій українських суддів. Okремі прагнення імперської влади в галузі судочинства реалізовувались через духовенство, так указом Генеральної військової канцелярії від 9 березня 1724 р. наказному полтавському полковнику Г. Буцькому на виконання указу його величності імператора всеросійського від 15 березня 1721 р. про непідсудність духовних осіб цивільним судам, а лише Синоду – вищому духовному органу Російської імперії, за винятком тяжких державних злочинів [128].

Незважаючи на намагання керівництва Гетьманщини налаштувати судову систему, процесуальні відносини відзначались численними порушеннями, викликаними, зокрема, застосуванням суддями законодавства на власний розсуд, залежно від їхнього особистого розуміння ситуації, а також пов’язаними з незнанням мови першоджерел та обмеженою кількістю друкованих видань чинних правових актів, невиконанням рішень судів. З приводу останнього слід навести в приклад лист гетьмана І. Скоропадського від 11 січня 1710 р. знатному військовому товаришу І. Дорошенку, про невиконання рішення Генерального військового суду, про виплату суми в тисячу золотих М. Сахненку [161].

Після невдалої спроби впорядкувати джерела права вдруге це питання порушив Д. Апостол паралельно з організаційними заходами у створенні правничої комісії гетьман знову взявся до впорядкування справ у судочинстві. 13 липня 1730 р.

на підставі “Рішытельных пункти” він видав “Інструкцію малоросійскимъ судамъ”, яка врегулювала процесуальний порядок винятково у сільських, сотенних і полкових судах. Так, щоб в апеляційній інстанції послідовно справа переходила від нищого суду до вищого в порядку черги. У ній зазначалось, що полковники повинні співпрацювати із старшиною. Суди у містах, наділених магдебурзьким правом, відокремлювались від полкових і сотенних та підпорядковувались Канцелярії магістратського правління малоросійських прав. Головною метою і тепер виставлялася охорона населення від несправедливих судів [16, с. 139–146].

Отож, деякою мірою уже систематизований стан законодавства не призвів, однак, до зменшення порушень у судовій галузі. Проаналізувавши десятирічну негативну практику сотенних і полкових судів, які розглядали переважну більшість справ у першій інстанції, органи гетьманської влади вжили ряд заходів для встановлення додаткових гарантій від незаконних і неадекватних покарань та перетворення судових декретів у спосіб заробітку.

Передусім на вимогу старшини К. Розумовський ордером від 16 квітня 1751 р. остаточно скасував указ “Про форму суду”, який з самого початку викликав нездоволення українських суддів. Іншим універсалом дозволялося скаржитись на дії Генерального військового суду виключно через Генеральну Військову канцелярію [44, с. 67]. Суттєво обмежувалася компетенція полкового суду, якому Генеральна військова канцелярія ордером від 15 жовтня 1754 р. наказала проводити виконання власних вироків без апробації тільки у дрібних справах [44, с.101–102].

Крім того, слід в окрему групу виділити правові акти гетьманської влади, що пов’язані з діяльністю в Лівобережній Україні у 1722–1727 рр. І Малоросійської колегії, як апеляційної судової інстанції. Однак призначення її було формальне, насправді, ж вона мала спочатку співставити, а поступово витіснити гетьманську владу, що на той час була втілена у Генеральній військовій канцелярії на чолі якої знаходився наказний гетьман П. Полуботок.

Відверте протистояння між Генеральною військовою канцелярією на чолі з наказним гетьманом та Малоросійською колегією на чолі з С. Вельяміновим, дещо уреголювалося сенатським указом від 10 листопада 1722 р., який був направлений на усунення суперечностей між двома суб’єктами, що носив дещо ліберальний

характер по відношенню до Генеральної військової канцелярії. П. Полуботок та його однодумці сприйняли указ як важливу перемогу в боротьбі за збереження української автономії. Генеральна військова канцелярія надіслала в полки універсали, в яких повідомлялося про зміст указу, та копії екстракту “для публіковання”. Полковникам наказувалося, “абі везде копиями по сотнях розосланы и при універсалах опубліковани, а кому здається за слушность, в книги ратушные актиковани были...” [162, 163]. Так само сприйняли дану подію представники місцевого самоврядування, які записали зміст указу до магістратських і ратушних книг.

Формальний успіх досягнутий в протиборстві з С. Вельяміновим, П. Полуботок прагнув закріпiti. З цією метою 13 грудня 1722 р. П. Полуботок видав грамоти із подякою “за милостивий указ” та проханням дозволити проведення гетьманських виборів і нові скарги на зловживання бригадира, які доставив до Москви канцелярист П. Борзаковський. Однак, уже наступного дня П. Полуботок надіслав П. Борзаковському додаткову інструкцію з приводу дій у нових умовах і “просительний о патронском ходотайстве” лист до О. Меншикова, в якому містилося прохання щодо “... исправления скораго монаршого повеления, ижбы вскорости... избрать с межи себе нового гетьмана” [164].

Попри зазначені намагання П. Полуботка з Москви він очікуваних результатів не отримав, а тому 24 травня 1723 р. видав грамоту, в якій було знову порушене питання гетьманських виборів, скасування комендантського правління в Україні та повернення власникам податків, зібраних колегією “над указ, сената присланий” [149, с. 129], з якою відрядив до Сенату депутатію в складі наказних полковників П. Корецького та І. Даниловича, полкового судді Г. Граб’янки, знатного військового товариша Д. Володьковського та канцеляриста М. Ханенка.

Та й цього разу спроби наказного гетьмана організувати опір інтеграційним планам імперської влади та формування національних органів влади не увінчалися успіхом. Ситуація докорінно змінилася після 1724 р. Аналіз правотворчої діяльності Генеральної військової канцелярії за вказаний рік свідчить, що з 33 указів, відправлених за поточний рік у полкові канцелярії, 32 були виготовлені на

виконання розпоряджень Малоросійської колегії і лише – з ініціативи “правителів” [165].

Окреми слід виділити правові акти гетьманської влади, щодо розпорядження безпосередньо церковними справами, призначаючи, або підтверджуючи призначення осіб духовної ієрархії. Гетьман І. Мазепа в 1699 р. своїм універсалом підтверджував ігumenство в Петропавлівському монастирі. З універсалу видно, що затвердження гетьманом вважав необхідним і сам ігumen: “Просил нас о подтвержательный себе на тое игуменство универсал” [166, с. 459]. Можна вказати й інший подібний випадок. І. Скоропадський в січні 1720 р. видав універсал про поставлення в ніжинський Благовіщенський монастир нового архімандрита – В. Шостаковського на місце М. Ільницького, переведеного в інший монастир. Гетьман наказував: “На месцу зась его превелебности отца Модеста велелисмо отцу Шостаковскому, намеснику того монастыра, правление вручити, в чом законники монастыря не повинни своей показовати противности” [166, с. 71–72].

На сам кінець, слід виділити правові акти гетьманської влади, що носили в більшості ідеологічний, та в деякій мірі, популістський характер і не визначали сутності та специфіки правової системи Гетьманщини, однак часто були націонал-патріотичного змісту. Серед них слід виокремити лист гетьмана І. Мазепи до полковника Стародубського І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. “Ворожа нам здавна сила московська”, як визначив гетьман “почала забирати українські міста в своє посідання наших людей ограбувавши та повиганявши, і це чинять не лише в Стародубському, Чернігівському й Ніжинському полках, але й до Полтави ординовано два полки”. І. Мазепа називає його “Правдивий вітчизни своєї син” і закликає приєднатися до повстання, адже росіяни як пише гетьман “вродженими своїми звабами, хочуть до рук прибрести і тиранську свою неволю запровадити” [116, с. 627]. Далі І. Мазепа зазначав: “Знаю я сам вельми добре. Що вони про нас думають і про мене: хочуть задовольнити князівством Римської держави (тобто князівським титулом), а гетьманство забрати, старшину всю вибрati, городот під своє управління відібрati і своїми людьми осадити” [167, с. 128]. Ще один лист І. Скоропадського від 2 травня 1722 р. цареві на всі закиди про непорядки в Гетьманщині подає дослідник історії Козацької держави В. Шевчук, зокрема “по

злобі та ненависті донесено, недогляди в судах бувають”, пише гетьман “але вони виправляються, за діями старшини ведеться нагляд, несправедливості усуваються за розшуком, козаків нікого в піданні не принужено”, – пише гетьман, – “зі скаргами до Вашої імперської Величності удаються, то роблять це зі своєї непостійності та брехливої впERTості...” [168, с.233]. На противагу зазначеним актам слід згадати про антимазепинський універсал виданий в Лебедині 8 грудня 1708 р. під акомпонимент несамовитого тиску Петра I, на якому слід зупинитися докладно. За словами І. Скоропадського І. Мазепа відійшов до короля Шведського “власне для того щоб бути самовладцем над народом нашим малоросійським віддавши його під невиносне нам ярмо польське” – фраза побудована дивно, бо одна її половина суперечить другій, самовласність Мазепи зумовлювала незалежність України, віддача в ярмо таку самовласність робила неможливою. Мазепині звинувачення викладені до нього московському урядові називає брехливими: “незначними і брехливими наклепами на достойність царя і славу великоросійського народу” [169, с. 197].

Таким чином, правові акти органів гетьманської влади у відповідності до тогочасних тенденцій виступали на доволі високому рівні, як регулятор суспільних відносин, чим ми ще раз можемо підтвердити, що Гетьманщина перебуваючи на правах автономії, була наділена такою важливою ознакою держави, як власна система права.

2.2. Правові акти генеральної військової старшини

Важливу роль в адміністративно-політичному устрої Лівобережної України першої половини XVIII ст. відігравала Генеральна старшина, що являла собою верхівку адміністративного апарату і складала раду при гетьманові.

Цей орган, який у різних документальних джерелах йменується ще Й Радою старшин, Старшинською радою, Старшинською генеральною радою, Радою

Реєстрової старшини, Радою старшини реєстрового козацтва, Зборами генеральної старшини і полковників, здійснював деякі законодавчі, досить широкі управлінські, судові, контрольні чи просто дорадчі функції при гетьманові. Цікаве розуміння Генеральної старшини надав у своїй праці “Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.” Л. Окиншевич: “Генеральна старшина – це обмежений постійний кворум Ради Старшинської, установа *sui generis*”, тобто поняття Ради старшин і Ради Генеральної старшини, не суміжні, а співвідносяться як ціле і його частина. Своїм попередником Рада Генеральної старшини мала Генеральну козацьку раду, яка на початку XVIII ст., хоча й формально, все ж залишалася найвищим органом місцевого самоврядування на Гетьманщині [23, с. 84].

Під час “Руїни” і в подальшому роль Ради генеральної старшини у Гетьманщині неухильно зростала. З одного боку, еліта козацтва активно втручалася у компетенцію гетьмана, брала безпосередню участь у жорстких міжгетьманських бійках, провокувала їх, досить часто вирішувала долю булави, тобто, тим самим ставила гетьмана у залежність від себе. З іншого боку стрімко занепадали Генеральні козацькі ради, їх функції зосереджувалися у руках генеральної та полкової старшини. Рада генеральної старшини по відношенню до козацької ради виявлялася незрівняно більш стабільним, сталим органом, який майже завжди перебував біля гетьмана, тобто це вже була постійно діюча установа з сталим структурно визначенім складом [144, с. 218].

До вищої генеральної старшини входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний писар, генеральні осавули (їх звичайно було два), генеральний хорунжий і генеральний бунчужий.

Формально посади генеральної старшини вважалися виборними, в дійсності ця виборність на початку XVIII ст. була цілком номінальною. Генеральна старшина завжди призначалася царським урядом і гетьманом.

Генеральна старшина підпорядковувалась гетьману. В часи ж так званого міжгетьманства роль старшини значно зростала і вона керувала Україною. Проте і при обраному гетьмані роль генеральної старшини була дуже великою. Всі найважливіші питання гетьман вирішував разом з нею.

Щодо статусу та компетенції Ради генеральної старшини при наявності гетьмана, то історія має по суті два різні погляди. З одного боку, О. Лазаревський вважав, що “як помічники його (гетьмана) при ньому була Генеральна старшина: обозний, суддя, писар, осавул хоружий та бунчучний; але із званнями цими не сполучалося завідуваннями якими-небудь певними частинами, oprіч хіба писаря. Кожному з цих чинів гетьман по своїм розсуді призначав справи; кожен з них виконував усюку потрібну службу” [12, с. 341]. Ця оцінка загалом справедлива, однак, слід зазначити роль Генеральної старшини, як наради при гетьмані; крім того, деякі з Генеральної старшини – обозний, суддя мали певну компетенцію, хоча найбільше виконували вони різного роду спеціальні доручення. Академік М. Грушевський писав, що “Генеральна старшина складала раду гетьмана, яка мала брати участь в усіх важливіших справах управління” [170, с. 263]. Інший погляд, професора М. Слабченко де категоричніше ставиться питання, щодо “системи генеральних урядів на Україні, то вона була реальна. Кожен з генеральних урядів відав тільки визначену категорію справ. Відаючи свою галузь управління кожен з урядів не втручався в компетенцію іншого. Влада кожного з генеральних Старшин поширювалася на всю Гетьманщину. У своїй галузі генеральні старшини ніким не були обмежені, хіба з боку гетьмана. Далі професор М. Слабченко, зазначає, що “межа компетенції кожного старшини не конституціями визначалася, але ґрунтувалася на традиції, що копіювала певною мірою польські порядки. Генеральні старшини могли спонукувати виконувати закони, але уводити нові могли тільки в повному складі, хоч у своїй галузі кожен з чинів міг видавати належні розпорядження не тільки перебуваючи на Вкраїні, ба й по-за нею”. Також автор зазначає, що “свою волю в межах відомства кожен з генеральних старшин виявляв через декрети й інструкції, хоч б, з приводу збирання статистичних даних у своїй галузі управління” [115, с. 61–62].

Отож, згідно поглядів О. Лазаревського та М. Грушевського Генеральна старшина була як дорадчий та колегіальний орган при гетьманові. На противагу, цьому твердженню М. Слабченко вважає Генеральну старшину, як чітко структурований самостійний орган, який складався з генеральних урядів, які діяли самостійно, в межах своєї компетенції, видавали відомчі правові акти у формі

декретів та інструкцій та функціонували поряд з гетьманом, та були повноцінними суб'єктами права. Проблему статусу та функціонування інституту Генеральної старшини детально дослідив Л. Окиншевич, навівши свої висновки стосовно даних двох поглядів. Зокрема він зазначив “На мою думку погляд професора М. Слабченка – цілком помилковий... передусім Генеральна старшина грала роля гетьманських радників та виконавців його доручень. Правні погляди мас не охоче мирилися з автономією Генеральних старшин, отверто визнаючи її тільки за Генеральними Суддями, всіх-же інших з'єднуючи в одну колегію. Таким чином Генеральна старшина, як за указом імператора Петра I так і за хартією 1710 р. складала дорадчий орган при гетьманах, та при визнані гетьмані Генеральна Старшина не грала самостійної ролі” [23, с. 86–87]. Пітдвердженням цьому може бути репліка гетьмана І. Мазепи, незадовго до переходу до шведів 1708 р. він закидав Генеральній старшині, що “вы не советуете, токмо о мне переговоруete, бери вас чортъ!” [10, с. 23]. Отож на думку гетьмана, Генеральна старшина повинна була “радити”. Ще одним доказом правильності суджень Л. Окиншевича є Бендерські пакти 1710 р. або Конституція П. Орлика, що встановлювала парламентський інститут Генеральних Рад, а раді Генеральної старшини залишила компетенцію вирішення поточних справ. Це правовий акт, звичайно, не набув законної сили, проте він цінний, як характеристика устрою Гетьманської України. Таким чином ми схильні до того що у час наявності гетьмана Генеральна старшина не виконувала законодавчих функцій, а тому не могла бути самостійним суб'єктом права [23, с. 95].

Проте в період міжгетьмання, а саме у 1721 р., після смерті І. Скоропадського російський уряд, передавши управління гетьманщиною чернігівському полковнику П. Полуботку “обще с генеральной старшиной” [11, с. 158]. А тому фактично у період 1722–1727 рр. державою взагалі формально правила колегія генеральної старшини. Однак з цього приводу слід сказати, що починаючи з 1723 р. з моменту перетворення Генеральної військової канцелярії у владний адміністративний орган з правом видання правових актів, частина спеціально призначених осіб з числа Генеральної старшини ставала членами Генеральної військової канцелярії в обов’язковому порядку, тут слід цитувати Л. Окиншевича, який у своїй праці

“Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.” зазначав, що: “спеціально призначені з Генеральної старшини особи з XVIII в. мали обов’язок засідати в Генеральній Канцелярії” [23, с. 94], а у іншій праці “Центральні установи України-Гетьманщини Л.Окиншевич зазначав: “Генеральна старшина за часів, коли Гетьманщиною правили російські урядовці, належала до складу колегіальних адміністративних органів – Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Суду, репрезентуючи в них місцевий, український елемент. Але інакше було коли Гетьманщиною керували гетьмани (часи І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського). В цей час генеральна старшина є, як за старих часів, - колегія найближчих гетьманських радників, рада старшини у вузькому складі” [23, с. 34–35]. Ще одним доказом спорідненості Генеральної старшини та Генеральної військової канцелярії є твердження професора М.Е. Слабченка: “Всякій генеральний урядъ въ силу того, что онъ быль урядомъ генеральнымъ, имел право заседать въ Генеральной Канцелярии, а съ XVIII ст. даже не право, а обязанность”, а також “Все генеральные чины объединялись в особомъ коллегиальномъ учрежденіи, которое именовалось Генеральной Войсковой Канцеляріей ... Членами Генеральной Канцелярії генеральные старшины состояли ex officio и сплошь и рядомъ входили въ составъ личнаго гетманскаго совета” [115, с. 97]. Таким чином можна констатувати, що Генеральна старшина на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, брала участь у засідані Генеральної військової канцелярії та від її імені здійснювала правотворчість.

Про правові акти Генеральної військової канцелярії періоду 1722–1727 рр., що були ухвалені членами Генеральної військової канцелярії, а водночас представниками Генеральної старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком, було зазначено вище.

З приводу законодавчої діяльності Генеральної старшини Л. Окиншевич писав: “... це було передусім законодавство поточного характеру, раз-у-раз воно межує з управлінням ...” [23, с. 118], а тому досить важко виділити конкретні правові акти Генеральної старшини, з поміж управлінських рішень, які не є джерелами права. Так у 1723 р. Генеральна старшина у своїм Коломацькім проханні просить скасувати ряд податків [23, с. 109], 16 грудня 1735 р. Генеральна старшина

“согласно мненіє свое приложилы” з приводу постачання армії кіньми [23, с. 132], які являються швидше управлінськими рішеннями ніж правовими актами.

Однак, в історичній періодиці вдалося знайти кілька універсалів Генеральної старшини. Так в універсалі від 1722 р. “Імператорского Пресветлого Величества войска Запорожского полковникъ Черниговскій и наказный гетманъ з старшиною енералью Павель Полуботокъ”, про заборону вивезення з України хліба, цікавою є ремарка у тексті “мы, з общого нашего совету и приговору” [17, с. 555]. Також старший канцелярист М. Ханенко зазначав, що: “мне оные деревни Перегонь съ Дешковичами определены съ приказу Гетьмана Скоропадского...универсаломъ старшины генеральной въ 1723 г., апреля 2 числа” [159, с. 7]. Ще одним фактом “Чиновники зась всяkie и державцы... преступнихъ людей пристойно наказовати меютъ...” – сказано в універсалі Генеральної старшини 1722 р. після смерті І. Скоропадського.

Крім того, як було зазначено вище, деякі з генеральних старшин, зокрема обозний та бунчужий, мали певну компетенцію. Так, генеральний обозний був першою особою після гетьмана, найчастіше заміщав тимчасово відсутнього гетьмана, виконуючи обов’язки наказного гетьмана. З приводу повноважень Генерального обозного висловлювався Л. Окиншевич, так “...у відомстві Генерального Обозного було взагалі всеніке військове управління Гетьманщини, і зокрема арматне, отже Генеральний Обозний був генерал-квартирмайстер та генерал-інженір української армії” [23, с. 113]. Участь у законодавчій роботі Генерального обозного підтверджується головуванням у 1738–1743 рр. у Комісії для кодифікації українського права Генерального Обозного Я. Лизогуба [4, с. 419]. Проте, як самостійний суб’єкт законодавчої ініціативи Генеральний обозний нормативних актів не видавав “опріч участі в Генеральних та широких Радах Старшин, що мали законодавчі функції” [23, с. 110], про що влучно зазначив Л. Окиншевич.

Ще один представник Генеральної старшини, що мав окрему компетенцію був Генеральний бунчужний, що відповідав за гетьманський бунчук, з даного приводу Л. Окиншевич писав: “Що-до характеру спеціальної діяльности Генерального Бунчучного, то вони, очевидячки, мали тримати в урочистих випадках ознаку

гетьманської гідності бунчук” [23, с. 159], однак йому також доручалося командування військом у певних ситуаціях. Участь Генерального бунчужого у законодавчій роботі позначалася тим, що він іноді видавав універсали. Зокрема відомі два універсали генерального бунчужного Я. Лизогуба, які відносяться до 1715 р. Один з них виданий з приводу стягнення поборів у м. Стародубі. Теза: “Мы сим нашим універсалом приказуєм и моц даем по звелению рейментарской власти” свідчить про те, що універсал бунчужного був виданий за розпорядженням або за уповноваженням гетьмана. Другий універсал генерального бунчужного Я. Лизогуба підтверджує право на володіння с. Басихіним і с. Хомутівкою [27, с. 43]. Отже, універсали окремих генеральних старшин не були їхніми самостійними актами законодавчої ініціативи, а лише виконували розпорядження гетьмана, чи підтверджували раніше прийняті ним рішення, а тому про самостійний характер дій окремих генеральних старшин, щодо прийняття правових актів, говорити не доводиться.

Проте найбільшого злету в своїй історії Рада генеральної старшини набула у 1750 – 1764 рр., тобто під час перебування на найвищій державній посаді гетьмана К. Розумовського. Це був безпрецедентний період панування на Гетьманщині саме цього самоврядного органу, який затмрював навіть гетьманську посаду. Користуючись частими від’їздами гетьмана до Санкт-Петербурга, Рада Генеральної старшини під фактичним проводом гетьманського обозного С. Кочубея зосередила у своїх руках весь обсяг влади. Як зазначав Л. Окиншевич, того час колегія Генеральної старшини брала участь у законодавстві країни; власне кажучи, вона могла взяти на себе ініціативу реформи законодавства [23, с. 87]. Отож, наприклад, у лютому 1752 р. Генеральна старшина звернулася до гетьмана К. Розумовського з “доношеніемъ” про необхідність заборонити вільний перехід “підданих”. Під цим “доношеніемъ” підписалися Генеральні: Обозний Семен Кочубей, Підскарбій Михайло Скоропадський, Писар Андрій Безбородько, Осавул Петро Валькевич, Хоружий Михайло Ханенко, Бунчучний Дмитро Оболонський [15, с. 217–218], однак і в цьому випадку Рада Генеральної старшини виконувала скоріш управлінські функції, приймаючи рішення у вигляді донесень, які є рекомендаційно-

розворядчим актом [53, с. 37], а тому їх не слід вважати законодавчими правовими актами, що можуть бути представлені як джерело права.

Таким чином, у першій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні, роль і значення Генеральної старшини дещо не визначені, попри те, що саме в цей період цей орган влади зазнав найбільшого злету, його статус як самостійного органу державної влади до кінця не утвержено, як наслідок він не був самостійним суб'єктом законодавчої ініціативи, а тому фактично не видавав від свого імені правових актів, за винятком зазначених нами універсалів, що були видані Радою Генеральної старшини в період так званого “самостійного правління” на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком. Однак, сам факт існування колегіального органу влади на той час, з яким рахувався гетьман при виданні правових актів, дає нам можливість говорити про елементи демократизму та достатньо високий рівень розвитку тогочасної правової системи.

Висновки до розділу 2

Отже, виходячи з вищезазначеного щодо аналізу правових актів автономної влади Лівобережної України можна зробити наступні висновки:

1. В першій половині XVIII ст. на території Лівобережної України діяла власна правова система, основою якої були правові акти гетьманської влади. Достатньо повноцінні та структурно злагоджені дані правові акти регламентували всі сторони суспільного життя та забезпечували функціонування автономії України.

2. Однак органам автономної влади бракувало певної системності та упорядкованості сфер правового регулювання. Причиною тому було, насамперед, не чіткий розподіл повноважень між органами влади, зокрема відсутність постійно діючої законодавчої гілки влади, яку на себе почергово перебирали гетьман, Генеральна військова канцелярія та Рада генеральної старшини, що прийшла на зміну військовій козацькій раді; відсутність достатніх тогочасних уявлень про

теоретичні правові аспекти, що забезпечило б розмежування правових актів виданих гетьманською владою, по вертикалі за юридичною силою та горизонталі за сферою правового регулювання; невизначеність політичних еліт Гетьманщини на подальший правовий статус земель Лівобережної України в складі Російської імперії; відкрита та брутальна політика імперської влади, спрямована на обмеження та повну ліквідацію будь-яких форм автономії Гетьманщини, зокрема й правової.

3. Попри достатньо розгалужений, не чітко виражений об'єкт правового регулювання та невпорядкованість джерел права гетьманської влади, можна визначити чіткі форми вираження даних джерел, а саме: універсали, укази, ордери, інструкції, листи та грамоти. З метою систематизації вказаних джерел права, ми спробували їх впорядкувати, достано умовно класифікувавши за сферою правового регулювання таким чином: правові акти з військових питань та поточного управління; правові акти із земельних питань, зокрема з приводу надання, підтвердження, успадкування, передачі, вирішення спірних питань та охорони права власності на земельні ділянки та майно; правові акти, що визначали соціальне становище найбільш незахищених суспільних станів, зокрема селянства, козацтва, міщанства; правові акти, що стосувалися розвитку господарства Лівобережної України, а саме з приводу розвитку різних галузей сільського господарства та промисловості, права на заняття окремими видами діяльності; правові акти, що стосувалися розвитку міст та органів місцевого самоврядування; правові акти, що регламентували судову систему Гетьманщини, серед, яких виділили в окрему групу правові акти, що стосувалися протистояння гетьманської влади діяльності І Малоросійської колегії; правові акти, щодо розпорядження церковними справами, призначення та підтвердження духовних осіб; правові акти ідеологічного спрямування.

4. Слід відмітити, що у 20-х роках XVIII ст. в період утвердження імперської доктрини, що мала на меті підготувати інкорпораційні реформи спрямовані на активне втручання у внутрішні справи Гетьманщини, правові акти гетьманської влади були ще досить самодостатніми та гідно відзеркалювали систему права гетьманської України. Проте у 30-50-х роках XVIII ст. на тлі кардинальних реформ державного устрою Гетьманщини та політичної “інтеграції” проходить поступовий,

але невпинний процес інкорпорації української системи права із російською. Започатковані реформою напрямки інкорпораційної діяльності залишалися незмінними протягом наступного часу українсько-російських політичних зносин, аж до моменту остаточної ліквідації автономії України та запровадження на її території російських джерел права.

РОЗДІЛ 3

ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СИСТЕМУ ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

3.1. Договірні статті гетьманів з російським царом

Козацька Україна, що відродилася на своїй стародавній території, в ході національно-визвольної боротьби середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, в умовах постійної загрози нової війни з Річчю Посполитою, повстання в полках, браку надійних союзників поставили перед Б. Хмельницьким та його радниками дилему: або капітуляція перед Польщею і втрата всього, придбаного в шестилітній важкій боротьбі, або ж союз з Московією чи Туреччиною.

Б. Хмельницький, частина козацької старшини та духовенства ще з 1648 р. зверталася до московського царя з проханням допомогти Україні в боротьбі з Річчю Посполитою. Проте московський уряд дотримувався вичікувальної тактики: хотів бачити обидві воюючі сторони вщент знесиленими. М. Грушевський, пояснюючи цю ситуацію, писав, що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Московією на початку своєї боротьби з Річчю Посполитою, ще повна сил, з уцілілими людьми, не зневіреними в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатною бути опозицією Московії, відстояти себе в цій опозиції і не дати зіпхнути на становище провінції [171, с. 123–124].

За таких умов гетьман домагається рішення Земського собору Московської держави від 1 жовтня 1653 р. про взяття Війська Запорозького “під високу государеву руку” й допомогу у війні з Річчю Посполитою. 31 грудня 1653 р. царська делегація на чолі з К. Бутурліним прибули до Переяслава. 18 січня 1654 р. відбулася Переяславська Рада на якій попередньо домовилися про умови переходу Війська Запорозького під владу великого Московського князівства, а також про гарантії для

Війська Запорозького. Однак стався інцидент не передбачений царом. Коли духовенство хотіло привести до присяги гетьмана і старшину, Б. Хмельницький зажадав від Московських послів, щоб вони перші склали присягу від імені царя. Боярин К. Бутурлін, голова московського посольства, рішуче відмовився це зробити. Тоді гетьман і старшина залишили переговори, що стало причиною публічного скандалу. К. Бутурліну довелося двічі повторювати запевнення, що цар охоронятиме всі права України і державний лад її буде збережений. Лише після цього гетьман і старшина погодилися на присягу [172, с. 363].

Після цього, уряд Б.Хмельницького розпочав підготовку проекту договору з Московією. 17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення проекту договору і сформовано посольство до царя. 14 березня 1654 р., посли подали боярам виготовлений проект договору з 23 статтями за підписом гетьмана і військовою печаткою та акредитована грамота від імені гетьмана. Згодом у Москві за наказом царя Олексія Михайловича і за участю думного дяка А. Іванова їх перекладено та сформовано 11 статей, які подали на засідання боярської думи 21 березня 1654 р. Про них, зазначав український історик Ю. Мицик, так: “11 статей – скорочена й змінена редакція 23 статей поданих російському урядові 21 березня 1654 р.” [73, с. 10] В результаті перекладу основний зміст статей втрачався. На засіданні боярської думи, було обговорено поданні послами статті й ухвалено по статтях резолюції царя і бояр. Остаточна ратифікація договору відбулася 27 березня 1654 р. наданням московським царем Олексієм Михайловичем жалуваної грамоти Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому [113, с. 146–148], в якій ще раз стверджувалося про збереження суспільного ладу України, порядку управління й суду, які склалися до 1654 р із затвердженням 11 статей, які увійшли в історію, як “Березневі статті Богдана Хмельницького”.

З приводу договору 1654 р., як основного акту, що визначав правові відносини між Козацькою Україною і Московією, висловлювалося багато авторів, серед них потрібно виділити дослідника історії українського права за кордоном А.І. Яковліва, який у своїй праці “Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках”, зокрема зазначав: “...щодо характеру і повного значення цього договору, навіть нема згоди, щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний” [173, с. 275].

Більшість російських дослідників висловлює погляд, що жодного договору між Україною й Московією не було, що Україна 1654 р. “вибрала монарха” в особі московського царя, склала йому присягу на “вічне підданство” без жодних умов, а цар із ласки своєї “пожалував” гетьмана Б. Хмельницького й Військо Запорозьке деякими привileями, які могли бути з волі й наказу царя будь-коли змінені, обмежені, відібрані, що й сталося пізніше. Протилежного погляду дотримуються українські автори, які розглядають Березневі статті 1654 р., як двохсторонній договір між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протетократ московського царя над Українською державою та військово-політичний союз України й Московщини. Про протетократ московського царя досить влучно висловлювалися сучасні дослідники українського права, зокрема, зазначивши наступне: “Погодившись прийняти Військо Запорозьке “під високу царську руку”, в Москві з перших же кроків намагалися обернути протетократ на інкорпорацію. З цією метою московська влада використовувала вияви суспільного антагонізму” [174, с. 79–80].

Для ґрунтовного дослідження договірних статей гетьмана з Московським царем, а пізніше Російським імператором, як джерел права, необхідно визначити юридичну природу цього правового акту. За сучасним енциклопедичним визначенням “Гетьманські статті XVII–XVIII ст. – це документи державно-правового характеру, котрі визначали суспільно-політичний устрій української держави – Гетьманщини – та порядок її васальних відносин з Росією” [120, с. 180]. Дане положення в більшій чи меншій мірі індентичне зазначеному в більшості історичних юридичних джерел, однак деякі сучасні дослідники називають їх конституціями. Серед сучасних дослідників існує інший погляд на цей документ, зокрема такі: “Підписані 27 березня 1654 р. московським царем Олексієм Михайловичем прохальні (чолобитні) статті Б. Хмельницького фактично являли собою конституцію козацької держави” [174, с. 88], “Коломацькі статті – конституції виявилися першим і єдиним документом, який “дарувала” Гетьманщині Софія Олексіївна... Тексти Решетилівських статей зовнішньо не позбавляли ані гетьмана, ані Генеральну раду, ані Раду старшин колишніх повноважень. Та за

змістом нові конституції зробили такі повноваження нездійсненими, утопічними, паперовими..." [83, с. 86, с. 91].

На нашу думку, договірні статті доцільно назвати конституційними актами з погляду сучасної теорії держави і права, так як вони визначали правовий статус та загальні положення адміністративно-політичного устрою Лівобережної України, підтверджували автономне становище України в союзі з Російською державою, тим самим будучи наділеними ознаками конституційного нормативно-правового акту. А тому є доцільність виокремлення дослідження даного правового акту в самостійний підрозділ дисертаційного дослідження.

Березневі статті 1654 р. кваліфіковано, як договір "вічний", проте правова система його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір між Військом Запорозьким на чолі з новообраним гетьманом – з одного боку, та московським царем – з другого, який формально підтверджував Березневі статті 1654 р. Новий договір звичайно мав дві частини: а) основний договір про який знали вузьке коло старшини, так би мовити "Березневі статті" 1654 р. та б) "нові статті", додаткові, які пропонував московський цар і стверджував гетьман із Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар. Щодо першої частини, тобто Березневих статей 1654 р., то вже при обранні на гетьмана Ю. Хмельницького (1659–1663) в жовтні 1659 р., з укладення Переяславських статей, Московія внесла на затвердження під грифом "Березневих статей" підроблений текст договору 1654 р. з 14-ма статтями, в який було включено важливі обмеження автономії України й прав гетьмана. І надалі, починаючи від Ю. Хмельницького, ці підроблені статті в нових редакціях, подавалися Московською державою новообраним гетьманам під іменем "Березневих статей 1654 р." та стверджувалися їх присягою та царськими грамотами. З цього приводу Ю. Мицик писав: "що широковідомі "14 статей" ("Переяславські статті"), які царський уряд видав за остаточну редакцію "Березневих статей" насправді не були нею. Вони являли собою українсько-російський договір пізнішого часу підписаний у Переяславі 1659 р. між гетьманом Ю. Хмельницьким та представником російського царства А. Трубецким і мали нерівноправний для України характер" [171, с. 10].

Ймовірно, фальсифікації Переяславських статей 1659 р. царом були наслідком прояву українським керівництвом в особі гетьмана І. Виговського (1657–1659) та проукраїнсько налаштованої старшини намагання захистити права і вольності Війська Запорозького від утисків та обмежень московським царом. Ключовою подією, стало те, що у вересні 1658 р. наступник Б. Хмельницького гетьман І. Виговський уклав у Гадячі угоду про союз України з Польщею та Литвою. Дізнавшись про це, московський цар Олексій Михайлович видав грамоту до українського народу із закликом до непокори, як він висловився, “зраднику Виговському”. Наприкінці березня 1659 р. гетьман у своєму універсалі звинуватив царя в намаганні поневолити Україну і закликав козаків (цитата) „нашу свободу, кров’ю здобуту й освячену, зберегти і по смерті передати нашим нащадкам” [172, с. 519]. У квітні стотисячна московська армія перейшла кордон з Гетьманчиною, захопила Прилуки, а Конотоп узяла в облогу. Упродовж сімдесяти днів 5 тисяч козаків на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким захищали місто. На початку липня їм на допомогу підійшло очолюване І. Виговським об’єднане союзне військо. До нього входили 16 тисяч козаків, 30 тисяч кримських татар і ногайців під проводом хана Мехмед-Гірея Четвертого, загін поляків А. Потоцького та загони сербів, німців і румунів. [144, с. 319]. 9 липня 1659 р. козаки І. Виговського атакували московське військо на переправі через р. Соснівку неподалік Конотопа. Посеред бою І. Виговський удав, що відступає, козаки переправилися через Соснівку і “загатили” її. Важко озброєна московська кіннота стала в’язнути в трясовині, козаки перейшли в контратачу, а із засідки ударили татарські та ногайські вершники. Втративши понад 40 тисяч убитими та 15 тисяч полоненими, московська армія почала поспіхом відступати до Путивля. За висловом російського історика Сергія Соловйова, „краса і гордість московської кінноти зникла в один день” [175, с. 718]. 9 липня 2009 р. Україна відзначатиме 450 – річницю Конотопської битви, як символу нескореності та боротьби українського народу проти зазіхань Московії на права і вольності Війська Запорозького.

Що стосується другої частини нового договору, тобто “нових статей”, то деякі з них складались і приймались сторонами з огляду на потребу регулювання нових взаємовідносин між Україною та Московією, інші ж з’являлися внаслідок політики

московських царів, а пізніше російських монархів, які використовували будь-яку нагоду, щоб таким способом обмежити права і вольності України, чи покласти на неї додаткові обов'язки. Факт, що Московія з кожним новим гетьманом хотіла укласти новий договір, має важливе значення для встановлення природи взаємовідносин України й Москви за договором 1654 р. Адже договір 1654 р. є двостороннім актом волевиявлення волі двох формально рівноправних сторін. Виходячи з цього факт підтвердження договору 1654 р. її укладення додаткових договорів при зміні гетьманів, що персоніфікував Козацьку державу, можна пояснити, що договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін – Україну, а таким чином і свою силу. А тому новий гетьман змушений поновлювати силу договору 1654 р. та додавав нові договірні статті на вимогу Московії.

Структурно, з позиції юридичної техніки даний договір складався з двох документів, зміст та аналіз яких дослідив науковець діаспори А. Яковлів. Перший документ: "... акредитована грамота Б. Хмельницького від імені свого, Війська Запорозького і всього народу "православного руського" звертається до царя Олексія Михайловича...", коротко виклавши зміст української національно-визвольної боротьби та прагнення допомоги московського православного царя. Треба зазначити, що грамота формує враження суцільності і складена у виразах, які охоплюють цілу Українську державу з усіма станами населення, підкреслено, зокрема: "... що гетьман і Військо Запорозьке просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі ("государстве Російскомъ") [75, с. 106]. Другий документ – "Статті Богдана Хмельницького стверджени царем і боярською думою, які визначали умови військового договору між Московією і Військом Запорозьким" – містить вступ і 23 статті, однак, як відомо після перекладу та втручання царата залишилося лише 11 статей. У вступі вписано короткий царський титул з додатком нового титулу: "и Малыя Росії", потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою "милость" і "пожалував", про що посли будуть бити чолом. Далі йдуть артикули-статті [113, с. 142–146]. Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то потрібно зазначити, що з погляду сучасного правового акту, вони розміщені невпорядковано та логічно не пов'язані між собою, статті загального характеру вміщено між статтями, що стосуються окремого предмету правового

регулювання, статті, що стосуються держави загалом, поміщено між статтями, які регламентують співжиття окремих станів населення, про їх окремі права і вольності. Логічний висновок такому розміщенню статей А. Яковлів зробив таким чином: “Внаслідок такого розміщення статей основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина яку вони клали в основу проекту договору з Москвою, розбилася й замаскувалася питаннями, менш важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено і висунуто на перший план” [75, с. 108].

Отже, проаналізувавши зміст 23-ох статей проекту договору від 17 лютого 1654 р. та 11-ти статей затверджених царем і боярською думою від 21 березня 1654 р. за предметом правового регулювання, ми розподілили їх на класифікаційні ланки. Спочатку розглянемо ті, що гарантували повноту внутрішньої автономії держави й усували можливість будь-якого втручання влади московського царя, у внутрішні справи автономії, при цьому порівнюючи їх, а саме:

- виходячи з ст. 1 яка формулює “непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні” в Україні зберігалися адміністративно-військовий устрій, поділ на полки і сотні, гетьмансько-старшинська адміністрація, тобто залишився чинним адміністративно-військовий устрій козацької держави часів національно-визвольної боротьби, у відповідності до якого зберігалася гетьмансько-старшинська адміністрація на чолі з гетьманом, однак у порівняні з проектом договору відсутнє положення ст. 6 про право вільного обрання глави держави та уряду;

- ідея державності персоніфікувалася в привілеях різних станів населення держави. Так ст. 1 формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді, та в приватноправових відносинах; ст. 6 гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита. У порівняні з проектом з 23-ох статей відсутні положення: ст. 7, що не дозволяли відбирати в козаків, а після їхньої смерті у вдів і дітей маєтків та землі, що ставали їхньою власністю; ст. 3, що гарантували права і вольності міського населення та міського самоврядування; ст. 17, що визначали правове положення селянства й “підданого” населення; положення ст. 18 та ст. 13 про права духовного стану й київського митрополита, які були дещо звужені і тепер їх містила ст. 6. Таким чином, усі статті проекту договору, що мали забезпечувати непорушність суспільного устрою і привілеї

усього населення держави без різниці станів, в затверджених статтях було значно обмежено, зокрема, щодо прав і вольностей міського населення та селянства;

– залишалися в силі традиційне судочинство, в яке царським воєводам не дозволялося втрутатися, лише частково про це йшлося в ст. 1 про непорушність прав і вольностей козацького стану в суді, під цим фактично підрозумівалося збереження традиційної системи судів, зокрема копних, сотенних, полкових та Генерального суду;

– обороноздатність держави мала забезпечуватися реєстровим козацьким військом, загальною чисельністю 60000, що встановлювалось частиною другою ст. 11. Цю статтю, було сформульовано, на підставі давньої традиції козацьких вольностей і порядків, що існували за польської влади, так званих козацьких “ординацій”. Для порівняння з проектом з 23-ох статей, положення цієї статті містилися у ст. 2, хоча зміст статей фактично не змінився;

– ряд статей були присвячені утриманню козацького війська та органів влади. Так, ст. 9 передбачала грошову платню командному складові війська (полковникам, осавулам, сотникам) і козакам, ст. 2 на утримання урядів військового писаря; ст. 3 полковників, суддів, осавулів, ст. 4 обозного й армати, для зазначених потреб були призначені млини, маєтки й гроші на видатки. Ці статті є деталізацією ст. 1-ої, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, дещо зайвою деталізацією, що була зроблена лише під впливом давній традиції. Порівнюючи з проектом статей, у затвердженых ст. 21 замінена на ст. 9; ст. 8 на ст. 2, ст. 9, 10, 11 об'єднані і заміненні на ст. 3; ст. 12 на ст. 4. Однак, відсутні положення ст. 5, що передбачали на гетьманську булаву та утримання гетьманського уряду Чигиринське старство, натомість у резолюціях боярської думи від 21 березня 1654 р. дане положення регламентувалися окремими жалуваними грамотами для кожного гетьмана індивідуально, таким чином поставивши особу гетьмана у царську милість.

Після забезпечення внутрішніх зносин автономії держави, ще ряд статей торкалося зовнішньої оборони держави, зносин з іноземними державами та виплату цареві данини, зокрема:

– гетьманові надавалося право приймати іноземних послів, встановлювати зносини з іноземними державами при умові повідомлення царя. Лише зносини з

Туреччиною і Річчю Посполитою заборонялися без царського указу, що регламентувалося ст. 5, порівнюючи з проектом статей положення ст. 14 було замінено ст. 5, зміст статті істотно не змінився;

– що стосується зовнішньої оборони України, то Військо Запорозьке повинно було воювати спільно проти ворогів “и во всем быти в послушании на веки”, при цьому взаємовідносини Гетьманщини до її протектора, регламентувала ст. 8 про утримання найманого військового відділу кількістю 3000 чол. на кордоні з Річчю Посполитою; частина перша ст. 11 про утримання такого ж загону кількістю 400 чол. в Кодацькій фортеці і в Коші; і для стримання татар від нападу ст. 10. Зміст статей у порівнянні з проектом договору фактично не змінився, проте положення ст. 20 змінено на ст. 8; ст. 23 на ст. 11; ст. 22 на ст. 10;

– частина друга ст. 1 передбачала у міста війтів, бурмистрів, лавників, які повинні грошові і хлібні доходи збирати і передавати до “государевого скарбу” тим людям які будуть призначені царем, водночас останні мають контролювати “зборщиків, щоб робили по правді”. Для порівняння у проекті статей схожі положення передбачені ст. 15 (виплата данини (трибуту) певною одноразовою сумою “ценую ведомою”, як плата цареві за військову допомогу та оборону держави), за виключення здійснення контролю, за місцевими урядниками, що збирають податки. Таким чином царат поступово підпорядковував собі фіiscalну систему Гетьманщини.

Таким чином, порівнюючи зміст проекту гетьманських статей та затверджених царем статей, можна зауважити, що пропозицій Б. Хмельницького від 17 лютого 1654 р., викладені в 23 статтях в більшості вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалуваними грамотами цього ж дня. Усі разом вони склали умовно текст договору 1654 р. Документ (“Березневі статті” та жалувана грамота 24 березня 1654 р.) забезпечував Війську Запорозькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, стосунках з іноземними державами (із застереження щодо Речі Посполитої і Туреччини), збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська.

Однак, у першій половині XVIII ст., тобто у досліджуваний нами період взаємини Гетьманщини і Російської імперії визначались, як і раніше статтями між

гетьманами і царями. Кожен з цих документів називався ім'ям гетьмана, який підписував його, або місцем, де документ було прийнято, зокрема у вказаній нами період діючими були наступні договірні статті: Коломацькі, чи І. Мазепи (1687 р.), Решетилівські, чи І. Скоропадського (1709 р.) і, нарешті, “Решительные (конформированные) пункты” Д. Апостола (1728 р.), які на той час були основними конституційними актами, а отже й основним джерелом права.

25 липня 1687 р. на місці постою московсько-українського війська, на р. Коломак було скликано генеральну раду, на якій було обрано І. Мазепу (1687 - 1709) гетьманом України. Тоді ж було обговорено запропонований ним проект нових статей “прежніе и новоприбавленные пункты”, гетьман і старшина склали присягу й підписали статті.

Статті, які було ухвалено й прийнято на генеральній раді 25 липня 1687 р., одержали офіційно назву “Коломацьких статей”, які були укладені між гетьманом І. Мазепою й старшиною з одного боку, та московськими царями, Іваном і Петром, та царівною Софією, – з іншого [76, с. 124].

З приводу цих статей влучно зазначав історик В. Шевчук у своїй монографії “Козацька держава”, а саме: “І. Мазепа підписав Коломацькі статті – статус, за яким брав у своє управління Україну цей гетьман. В основу клалися, як це вже було традиційно, статті Б. Хмельницького 1654 р. Форма залежності – підданство, як і в І. Самойловича: беруться до уваги статті не лише Б.Хмельницького, а й інших гетьманів, тобто з урахуванням тих урізань свободи України, яких царський уряд уже досяг” [168, с.171].

Зміст договору, що складався з 22 статей, у своїй правовій основі далі обмежував суверенні права Гетьманщини. Деякі статті (1, 4–6, 9, 22) містять пропозиції гетьмана й старшини, інші (2, 10, 12–15, 18–20) – пропозиції від імені царів, нарешті є статті (3, 7–8, 16–17, 21), які містять пропозиції гетьмана й старшини та контрпропозиції царів. Так ст. 1 підтверджувала козацькі права і вольності даровані царем, збільшувався козацький реєстр з 20 до 30 тис. чол.; ст. 2 заборонила гетьману знімати з посад генеральну старшину без царського дозволу; ст. 3 заборонила старшині переобирати гетьмана; ст. 4 відмовила гетьману в праві зносин з іноземними державами; ст. 5 вводила в Батурині полк московських

стрільців для охорони гетьмана; ст. 6 забороняла московським воєводам, які перебували у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі втрутатися в українські справи; ст. 7 надавала козацькій старшині права й привілеї: свободу від будь-яких податків і натуральних повинностей, володіння своїми грунтами, сіножаттями, лісами, млинами тощо. Значення цієї статті полягало в тому, що вона встановлювала певний порядок одержання царських грамот на маєтки, надані гетьманом “за услуги” та службу: цар мав видавати грамоти свої лише в знак підтвердження гетьманських універсалів, тим самим від гетьмана залежало надати “до ласки войсковой” чи відібрati [123, с. 305]. Однак, відбувалося все фактично по іншому. Гетьман повинен вважати правосильними (“быть в своей силе”) всі царські грамоти, видані старшині або знатним особам без універсалів, при цьому гетьман втрачав свої позиції [76, с. 125]. За ст. 8 Гетьманщині заборонялись торговельні зв’язки з Кримом; ст. 9 забороняла перехід селян в козацький стан, водночас обумовлювалося “мужиків у реєстр у козаки не писати і не приймати”; ст. 10 нав’язала Гетьманщині сумнівні гроши – чехи, мідні, знеціненні, що їх карбували в Москві; ст. 11 примушувала гетьманське військо брати участь у війнах в інтересах Московії, зокрема на виконання даного положення та на вимогу царя елітні козацькі полки були направлені для участі в Північній війні (1720 – 1721 рр.), натомість були залишені для будівництва Санкт-Петербурга, де частина їх від невиліковних хвороб та каліцтв загинула, а решта залишилась в Московії. В результаті козацьке військо істотно втрачало свій військовий потенціал; ст. 12 зобов’язувала Московію надавати допомогу Україні в разі зовнішньої небезпеки; ст. 13 застерігала гетьманщину не порушувати “Вічний мир” з Польщею і підтримувати добросусідські відносини з Кримом. Ця стаття, як бачимо, суперечила своїм змістом ст. 8. Ст. 14 зобов’язувала гетьмана і старшину дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого дозволялося малоросійським мешканцям мати вільний перехід до великоруських міст; ст. 15 вимагала на півдні для захисту від татар будувати укріплені міста-фортеці. Ця стаття була сприйнята козаками як відкрите зазіхання на їх привілеї; ст. 16 передбачала допомогу московських військ на випадок наступу ворога на Військо Запорозьке; ст. 17 передбачала для гетьманської резиденції і для армати м. Батурина, але тут є деяка поправка, зокрема “Бути при гетьмані в Батурині

для охорони й цілості його московському стрілецькому полку” [168, с. 172], “для охранения и целости его” [76, с.127] – це робилося, щоб гетьман був цілком залежний від Московії, більше того, він ще й мав цей полк утримувати за рахунок козацької скарбниці.

Решта статей торкалися пожитків колишнього гетьмана І. Самойловича, яких московський уряд половину забрав до державної казни, а решту – передав Генеральному військовому скарбу. Ще були статті про так звані оренди і запровадження прямого податку на посполитих людей, що не потрапили до козацьких списків тощо. Однак ст. 19, нова, у ній вперше було задекларовано ідею поглинання українців росіянами – як етнічну окремішність. Цей вислів історика М. Шамрая слушно навести в тексті: “Так само, щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, їхній царській пресвітлій величності, всілякими мірами і способами з’єднували малоросійський народ з великоросійським народом і приводили до міцної згоди через шлюби та інші дії, щоб був під одною, їхньої царської пресвітлої величності, державою спільно, як однієї християнської віри і щоб ніхто не подавав таких голосів, що малоросійський край гетьманського реїменту, а відзвалися всі одноголосно: гетьман і старшина, народ малоросійський Їхньої царської пресвітлої величності держави разом з великоросійським народом. І щоб був вільний перехід жителям із малоросійських міст у великоросійські” [176, с. 139].

Коломацькі статті були незаперечним здобутком московського царата в його історичному наступі на права і вольності Гетьманщини. Ще тільки державний геній і глибокий патріотизм гетьмана І. Мазепи, як справедливо писав О. Оглобин, не допустив введення у дію низки шкідливих для України статей Коломацької угоди [177, с. 306]. Скажімо, про обов’язковість змішаних шлюбів, які гетьман не дозволяв чинити.

Порівнюючи Коломацькі статті з попередніми договорами, вони хоч і формально підтверджують основний договір Б. Хмельницького 1654 р., але також містять цілу низку положень, якими багато в чому цей договір змінюють. Так, Коломацькі статті спрямовані ще далі в напрямку обмеження влади гетьмана в справі розпорядження військовими землями (ст. 4), обмежили право Війська

Запорозького в справі вибору й усунення гетьмана (ст. 5), ствердили заборону закордоних зносин (ст. 7), знову зобов'язали утримувати компанійські полки (ст. 13), нарешті, в ст. 19 Коломацького договору вперше поставлено питання про необхідність тісної злуки Лівобережної України з Московією й про знищення національної окремішності народу українського. Всього цього князь Голіцин досяг не тільки без жодних заперечень, але й при співучасти генеральної старшини, яка, діставши нові уряди й царські “милості”, була у всьому “послушна” [172, с. 481]. На думку історика В. Шевчука, зокрема зазначивши: “Коломацькі статті виразно показують, що козаки в петлю, накинуту їм на шию, намагалися всовувати руки, щоб її розширити, в деяких питаннях їм це вдається, але на загал вони знову гублять частину своїх вольностей, а держава Українська потрапляє у ще тіснішу залежність, та вже не просто царів, а й Московії” [168, с. 173].

Після переходу І. Мазепи, на бік Карла XII, під час Північної війни (1700–1721), Петро I вдається до негайного усунення гетьмана І. Мазепи з посади та обрання нового гетьмана. В результаті, 6 листопада 1708 р. на Генеральній військовій раді в Глухові, при відсутності більшої частини старшини гетьманом було обрано І. Скоропадського (1708–1722 pp.) [116, с. 379]. І саме тоді, було завдано першого нищівного удару по українській автономії – удару юридичного. Гетьмана було обрано, він прийняв присягу, але цар відмовився затвердити нові статті, запропоновані І. Скоропадським, і навіть не видав грамоти на затвердження гетьмана. І лише після Полтавської битви 27 червня 1709 р. й перемоги московського війська над шведами, як слушно зауважив історик права О. Гуржій: “Користуючись слушною нагодою й розраховуючи на приязнь сюзерена після розгрому армії Карла XII” [178, с. 114], І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити окремим договором давні привілеї й вольності України та скласти нові статті. 17 липня 1709 р. гетьман подав цареві біля Решетилівки, де останній на той час перебував, проект з 14 “пунктів”, в яких було викладено прохання про ствердження давніх прав і вольностей. Однак це прохання не викликало звичних консультацій старшини й гетьмана з царськими представниками, як це відбувалося раніше, а цар сам відповів гетьманові на Решетилівські статті – “Риштильним указомъ”, підписаним 31 липня 1709 р. [172, с. 493–494].

Важливою була форма Решетилівських статей 1709 р. Це вже не була форма двостороннього договору між рівними сторонами, що виявили свою волю в статтях, так як відбувалося раніше, починаючи з 1654 р. В “решительному” указі царські резолюції становлять імперативні рішення – накази царя, якими він вирішує справи, йде на поступки, чи дає свою згоду, як особливу “милость” [77, с. 147].

Однак, як уже традиційно склалося “ришительний” указ 1709 р. дістав назву “Решетилівських статей 1709 р.” у відповідності до назви документу, який подав гетьман на затвердження цареві. Вони і стали законодавчим актом царя, що визначав відносини Гетьманщини з Московією на час гетьманування І. Скоропадського. Зміст їх зводився до наступного: у ст. 1 підтверджувались права і вольності України, які регламентувалися статтями Б. Хмельницького (Петро I пообіцяв їх надати, але таки цього не зробив); у ст. 2 фактично містилась відмова гетьману в проханні, щоб українське військо було під українським командуванням, а не московських воєвод; у ст. 3 містилась відмова повернути батуринську артилерію, яку вивезли в ході Північної війни, як військовий трофей; зміст ст. 4 дозволяв повернути гармати, що були забрані в Гадяцькому полку, крім тих міст, які підтримали І. Мазепу; у ст. 5 передбачалось залишити воєвод в українських містах, з формальним обмеженням їхніх прав втручатися у внутрішні справи Гетьманщини та її людей; у ст. 6 містилося зобов’язання московських воєвод в Україні стежити за діями старшини, “присікати” їх зраду; зміст ст. 7 містив вимоги вивести московські гарнізони з полкових міст України, окрім Полтави; у ст. 8 передбачалося звільнення козацького війська до кінця 1709 р. від участі у військових походах московських військ; у ст. 9 встановлювався контроль московського уряду за фінансовою діяльністю гетьмана; у ст. 10 містилася вимога, щоб царські укази надсилалися гетьману від Приказу Малої Росії; зміст ст. 11 забороняв гетьману в майбутньому звертатися до царя з вимогами “козацьких вольностей”, бо українці їх мають достатньо, як жоден народ у світі; зміст ст. 12 підтверджував зобов’язання Москви оберігати і обороняти Малоросію; у ст. 13 визнавалась необхідність присутності при гетьмані особи від царя, для нагляду за діями старшини та гетьмана, аби не допустити ніяких хитань до зради і щоб не було непокори народу; у ст. 14 містилася

заборона гетьману зносини з Туреччиною, Польщею, Швецією і Доном [113, с. 172–175].

Більш детально проаналізуємо ст. 13 Решетилівських статей, що визнала необхідність присутності особи, яка б наглядала за діями гетьмана, адже ще до видачі “решітального” указу 30 липня 1709 р., на другий день після подачі гетьманом Решетилівських статей Петро I 18 липня 1709 р. підписав указ про призначення стольника А. Ізмайлова царським резидентом при гетьмані для “нынешнихъ случаевъ”. Гетьман надалі мав “надлежашця великого государя дела управлять с общего с ним совету” [178, с. 116–117]. Таким чином у ст. 13 Решетилівських статей фактично було узаконено та оприлюднено посаду царського резидента, що не тільки контролював, а й став втручатися до гетьманського правління.

Отже, названі статті фактично позбавили гетьмана І. Скоропадського державної влади, яка належала відтепер московському царю. Всі обіцянки про права та свободи українського народу залишилися на папері, вони не були здійсненні за життя Петра I. Як слушно зазначав історик-правознавець А. Яковлів “Рішітельниий указъ” та призначення А.Ізмайлова – це були лише перші кроки царя Петра I на шляху нищення давніх прав і вольностей, давньої державної автономії Війська Запорозького. Далі майже кожен наступний рік гетьманства І. Скоропадського приносив якесь нове обмеження автономії України, яку Петро I іменував навіть не Малою Росією, а “Малороссійськимъ краемъ” або ж просто “Малороссийскою провинцией” [77, с. 151]. Те що не встиг він, довершила цариця Катерина II, яка доклала всіх сил, щоб зруйнувати старожитні вольності українські, стежила, “чтобы век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достойнство”. Катерина II домагалася зрівняти в усьому Гетьманщину з Російською імперією, провести нівеліровку всього українського життя; вона намагалася вирвати з українців “развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешняго совсем отличным...” [170, с. 388]. Вона вміло та рішуче вела ворожу антиукраїнську політику і за довге своє життя вщент зруйнувала Україну. Так 3 серпня 1775 р. було видано маніфест про скасування Запорозької Січі [179, с. 354–355]. А 7 листопада того ж таки року було видано новий маніфест про “Учреждения для управления

губерний Всероссийской империи” [179, с. 403–405]. Крім того цариця Катерина II створила передумовим для запровадження қріпосного права. Так ще 10 грудня 1763 р. цариця заборонила селянам право вільного переходу від пана до пана [180, с. 198–207]. Так царат в особі українських ненависників Петра I та Катерини II воював проти українців та української державності.

Після смерті 6 травня 1727 р. неприхильної до України цариці Катерини I (1725–1727 рр.), новий цар Петро II (1727–1730 рр.), ще був надто малолітнім, і центральною постійною в Російській імперії стає О. Меншиков, з ім’ям якого пов’язана одна з сумних сторінок історії України, а саме трагедія в Батурина. 2 листопада 1708 р. за наказом Петра I та під безпосереднім командуванням О. Меншикова було по-варварськи знищено українсько-гетьманську столицю XVII ст. – м. Батурин. Будучи по суті актом помсти українському гетьману І. Мазепі, який, щоб продовжити боротьбу за незалежність України, перейшов на бік шведського короля, – події у Батурина набули масштабу гуманітарної катастрофи. За різними даними, у ці дні від рук московського війська загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців, сердюків і козаків. Як зазначав М. Грушевський: “Меншиков зараз добув Батурина і сплюндрував його огнем и мечем”, “жінки й діти на вістрях шабель”, “вибив усіх до ноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих найменших немовлят” [179, с. 369]. Внаслідок московського терору чудове м. Батурина, славне своїми архітектурними і культурними пам’ятками європейського рівня, перетворилось в руїну на довгі роки. Не можна забувати й того, що розправа в Батурині – це тільки початок терору, який залив кров’ю Україну. В серпні 2007 р. українсько-канадська археологічна експедиція провела розкопки у м. Батурина Чернігівської обл. поблизу собору Св. Трійці та на цитаделі. Археологічні матеріали, суттєво доповнюють обмеженні писемні відомості та народні перекази про цілковите знищення гетьманської столиці разом з її населенням російським військом 2-4 листопада 1708 р. [181, с. 7] У листопаді 2008 р. в Україні на державному рівні відзначалось 300-ліття Батуринської трагедії.

Але уже через два десятиріччя, а саме 28 вересня 1727 р. О. Меншиков домігся припинення діяльності І Малоросійської колегії та відновлення гетьманства. Однак звісно ж, зроблено це було, не заради українських національних інтересів, а задля

власних матеріальних вигод. Така зацікавленість була пов'язана маєтковими інтересами в Гетьманщині, та бажанням мати прямий та безпосередній вплив на Лівобережжі. Для реалізації його інтересів, наперед була визначена кандидатура нового гетьмана – ним став Д. Апостол (1727–1734), так як його батько П. Апостол був своєю людиною в будинку О. Меншикова. Формальні вибори гетьмана відбулися 1 жовтня 1727 р., власне це був церемоніал призначення. Особливістю цього обрання було те, що договірних статей так само, як із І. Скоропадським, складено не було, отже гетьман підпадав під царську волю, не маючи змоги управляти на договірних зобов'язаннях. І лише в 1728 р. під час коронації Петра II, гетьман Д. Апостол в березні цього ж року подав президенту Колегії іноземних справ Г. Головкіну “Статейні пункти” на затвердження. У відповідь одержав так звані “Решительные пункты” 22 серпня 1728 р., що складалися з 20 пунктів. Головна їх суть зводилася до обмеження влади гетьмана і політичної автономії України [78, с. 125].

Ці пункти надавались у формі царського указу. А. Яковлів у книзі “Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках” слушно зазначає, що “традиційну договірну форму замінено формою указою, започата Петром I, знайшла в “Решительных пунктах” своє довершення” [78, с. 127]. Як за своєю формою, так і змістом “Решителльные пункты” 1728 р. в багатьох аспектах різняться від попередніх українсько-московських договорів та статей, зокрема, щодо двохсторонності та рівноправності сторін.

“Решительные пункты” включали 20 пунктів, котрі, як конституційний акт залишалися до кінця існування Української козацької держави – Гетьманщини. У пункті 1-му після процитованих вище слів про те, що цар “соизволяє” дотримувати давні права і вольності України, вміщено надзвичайно важливе рішення в справі судового устрою й судочинства в Україні. Залишаючи без зміни судову систему, що існувала до цього часу в Україні, та підтверджуючи порядок інстанцій та апеляцій, затверджений універсалом П. Полуботка 1722 р. Вища апеляційна інстанція в краї – Генеральний суд реформувався таким чином, що до складу колегії суду входило шість осіб – троє українців і троє росіян. Гетьман мав бути президентом, цього суду. Запроваджувалися штрафи за свідомо винесені

неправдиві вироки [28, с. 11]. Однак найвищою апеляційною інстанцією, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням Генерального суду, був цар [79, с. 99]. Цим було підірвано спробу гетьмана Д. Апостола відстояти незалежність судочинства на Лівобережній Україні; в пункті 2-му визнавалося право на обрання гетьмана “вольними голосами по прежним правам и вольностям, но съ воли и согласия царя” без царського указу не дозволялося обирати чи усувати гетьмана з посади. Обраний гетьман має приїздити на конфірмацію до царя. Цей пункт стверджує попередню практику та ті обмеження, що їх запровадив московський уряд після договору 1654 р., всупереч положенням цього договору [78, с. 126]; пункт 3-тій залишав гетьманську резиденцію надалі у Глухові; пункт 4-тий обмежував чисельність найманого війська трьома полками по 500 чоловік в кожному (окрім реєстрових козаків), призначав м. Короп для перебування й утримання генеральної артилерії, яку має очолювати по-давньому генеральний обозний. Вперше встановлювався обов’язок подавати щорічні повідомлення про стан артилерії до Колегії іноземних справ; пункт 5-ий вимагав від гетьмана в умовах війни коритися наказам російського генерал-фельдмаршала, а також про постій і утримання російських полків в Україні “для охранения рубежей”, провіант на ці полки надається згідно з статтями прийняті за попередніх гетьманів; пункт 6-ий дозволяв старшині з-поміж себе обирати урядовців (генеральну старшину), але з обов’язковим затвердженням кандидатур імператором; пункт 8-ий дозволяв гетьману затверджувати полково- сотенну старшину, тобто кандидатів до полкової старшини та сотницьких управлінь; пункти з 8-го по 16-й стосувалися питань економічного життя. Зокрема, дозволено було вільний приїзд іноземних купців для торгівлі, а на вирученні гроші за товар, слід було на таку ж суму придбати українських товарів, щоб не вивозити золото й срібло; мито на вивезені товари мало поступати до російського скарбу; дозволено росіянам купувати землю в Україні, але заборонено на ній селянам кріпакам селитися; заборонено у козаків і посполитих Гетьманщини віднімати спадкові й куплені грунти; визначалися маєтності на утримання гетьмана; вимагалося, щоб рангові і ратушні маєтності, що роздані приватним особам були повернуті урядові та ратушам; встановлені раніше Малоросійською колегією податки скасовані й встановлені

нові; нагляд за збиранням податків покладався на двох підскарбіїв: один – росіянин, другий – українець; пункт 17-й забороняв монастирям і всьому духовенству набувати через купівлю, дарування і заставу маєтності як козацькі, так і взагалі не духовного стану осіб, через заборону цього у Російській імперії царськими указами. Пожертвування монастирям і церквам можна лише робити у грошовій формі. Монастирі та інші духовні особи у відношеннях з не духовними особами підлягали компетенції судів загальної юрисдикції; пункт 18-й містить положення, що дозволяє зносини з Річчю Посполитою та Кримським ханством, щодо прикордонних справ, але з відома царського резидента при гетьманському дворі, а потім доводити до відома Колегії закордонних справ; пункт 19-й трактує про закордонні зносини Гетьманщини з іншими державами, при цьому забороняючи гетьману вести дипломатичні зносини з іноземними державами, а прислані листи від них має доводити до відома царського резидента і в перекладі пересилати до царського двору, а посланців затримувати в Глухові. Нарешті, в останньому 20-му пункті вміщено наказ про переклад “Прав, по которымъ судится Малороссийский народъ” на “Великороссийский языкъ” та зорганізувати колегію з досвічених “тамошніхъ” людей у потрібній кількості для того, щоб вона склала з цих “прав” один “Сводъ” – кодекс, який потрібно надіслати до царського двору на “апробацію” [176, с. 198].

Таким чином, складені “Решительные пункты” Д. Апостолом були правовим актом, який регламентував внутрішнє політичне, соціальне та економічне життя в Україні, як зазначав науковець В. Шевчук “Статейні пункти” Д. Апостола витримані як реанімація української козацької держави, що була цілком розладнана після нещадних супроти неї ударів Петра I, і стала фактично реакцією на нищення російським царем українських прав та вольностей і повернення України у той статус, який вона здобула договорами з царями і довгий час за ними жила” [168, с. 268–269]. Насправді ж, кожного разу вносилися нові пункти, які спрямовані на обмеження автономії Козацької держави й влади гетьмана, зокрема обрання гетьмана й призначення генеральної старшини і полковників покладено під контроль царя, підпорядкування гетьмана у військових справах російському генерал-фельдмаршалу, присутність російських чиновників в складі колегії Генерального суду, взято індикту до царського скарбу, дозволено росіянам набувати

маєтності на Україні та постійному контролі з боку Колегії закордоних справ за іноземними зносинами Гетьманщини. Тому не дивно, що “Решительные пункты” сприяли прискоренню процесу інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії.

Таким чином, договірні статті закріпили автономне становище Лівобережної України в складі Російської імперії, але поряд з цим фіксували владу російського царизму та в кінці XVII ст. поступовому, а у XVIII ст. форсованому поширенню російського законодавства в систему права Гетьманщини.

3.2. Правові акти царів, Малоросійського приказу та І Малоросійської колегії Російської імперії.

На рубежі XVII–XVIII ст. в Росії завершився перехід від станово-представницької монархії до абсолютної. Основною ознакою державно-правової форми абсолютизму являється відсутність будь-яких державних органів, які б обмежували спадкову владу царя.

Як стверджують сучасні дослідники історії права: абсолютизм у Росії дістав законодавче оформлення у тлумаченні 20-го артикулу Військового статуту, де йшлося, що “його величність самовладний монарх, який нікому на світі про свої справи відповіді дати не повинен, але силу і владу має... по своїй волі і благомислію управляти”. У Духовному регламенті було зазначено: “Імператор всеросійський є монарх самодержавний і необмежений. Коритися його верховній владі сам Бог велить”. Аналогічні визначення містилися в Морському статуті 1720 р. [182, с.125] Тож правовий і духовний статус абсолютного монарха в Російській імперії було закріплено.

Становлення абсолютизму в Російській імперії істотно позначилося на становищі Гетьманщини. Затвердження договірних статей у першій половині XVIII ст. встановлювало верховенство царської влади над Україною. Засвідчується,

це тим, що до царя зверталися з проханням підтвердити особливі права генеральної старшини, окрімі суспільні верстви і навіть жителі окремих міст. В минулому залишилася практика взаємовідносин між урядовими установами, що з моменту військово-політичного союзу в Гетьманщині діяли тільки ті нормативні акти, які приймалися лише для цієї території, загальна система російського права в Україну не поширювалася, а царські урядовці формально не втручалися в справи української владної та судової організації.

А у зазначений нами вище період, а особливо після подій 1708–1709 рр., тобто переходу частини старшини на чолі з гетьманом І. Мазепою на сторону Швеції, та в умовах перетворення Московії в абсолютну монархію, легалізувались давні наміри Петра I стосовно обмеження прав гетьманської влади і посилення втручання Росії у внутрішні справи Гетьманщини.

Взаємини українського Гетьманату з російською монархією суттєво змінюються. Однією з формальних підстав цього було початок реформаторської діяльності Петра I. А тому перша половина XVIII ст. стає перехідним етапом в українській політиці царя. В цей час ще функціонували певні старі “московські” підходи, але водночас з'являлися нові “імперські”. Промовистим доказом змін були поява інституту царських резидентів у державному житті Гетьманщини, активне втручання Московії в кадрову політику українського уряду, насильницька інтеграція господарського комплексу Лівобережної України у внутрішній ринок Російської імперії, залучення її матеріальних ресурсів до військових потреб Російської держави [182, с. 127]. Однак найбільш суттєвим для даного дослідження були відкриті спроби поширення та впровадження російських правових норм в правову систему Гетьманщини.

Формально устрій у Гетьманщині залишався без змін, проте фактично ж цар Петро I намагався все прибрati до своїх рук. Нехтуючи основні права України й гетьмана, він почав сам призначати полковників, а в 1715 р. однією зі своїх грамот запровадив новий порядок призначення на посади полкової старшини і сотників. Провідна роль у цьому відводилася царській адміністрації. Тож у три північних полки – Стародубський, Чернігівський і Ніжинський – отримали призначення московці. Крім того, Петро I роздавав своїм генералам та вельможам великі земельні

маєтності, конфісковані в прихильників І. Мазепи. Новопризначенні землевласники запроваджували в набутих володіннях крізь посне право, якого Лівобережна Україна на той час іще не знала.

Практично це здійснювалося шляхом контролю з боку царя над діяльністю автономних установ, збільшення кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширення на її території загальноімперських законодавчих актів. Головним чином їх визначали царські грамоти й “іменні” укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади [182, с. 130].

З оформленням абсолютизму беззаперечне панівне становище в якості джерела права набув закон – акт верховної влади, що встановлював нові правові норми [183, с. 58]. Актами верховної влади ставала виключно воля імператора. Як зазначав дослідник історії права Росії І.А. Ісаєв “Законодательная инициатива принадлежала прежде всего монарху” [184, с. 153]. Законопроекти часто готувалися в різноманітних центральних установах (в Сенаті, Синоді, колегіях), але для того щоб вони стали законами, обов’язковою була санкція імператора. Письмове оформлення законів і їх публікація ставали обов’язковими. В Генеральному регламенті було встановлено, що “словесные указы никогда отправляемы быть не подлежат” [183, с. 74].

Отож, єдиним джерелом права імперської Росії визнавався закон. Правовий звичай, що відіграв важливу роль у галузі права в Московській державі, залишається фактично лише у сільській місцевості. В силу цього, характер законодавства Росії імперського періоду має мало спільногого з характером законодавства Московської держави. В цей час, як законодавчі пам’ятки московського періоду були нічим іншим, як збірниками існуючого законодавчого матеріалу, головним джерелом яких являлось звичаєве право, відображаючи в силу цього консервативний характер, законодавство ж імперського періоду, було витвором теоретичного розуміння окремої особи, чи запозичення іноземного законодавства, при цьому відображаючи реформаторський характер [184, с. 156]. З приводу цього висловлювався прихильник реформаторської діяльності Петра I – російський історик Б.Н. Міронов, зазначивши: “Если обычное право есть результат стихийного создания права, то

законодательство – результат целенаправленного правотворчества, осуществляемого компетентными органами с соблюдением специальной процедуры, это предустановленное, формально выраженное в письменной форме право” [185, с. 9].

Імперське законодавство поступово ставало повноцінним джерелом права Гетьманщини. Спроби ліквідації автономних установ і запровадження нової адміністративно-політичної і судової системи здійснювалися виключно за допомогою царського законодавства.

Дослідження й аналіз як адміністративної і судової практики, так і поточного царського законодавства свідчить, що в Україну поширювалось більшість основних законодавчих джерел російського права. В числі введених в дію законодавчих актів царської влади зустрічаються всі їх основні види: регламенти і статути, укладення і положення, зводи і накази, інструкції і визначення, укази і маніфести. Як і в інших системах, точно встановити різницю між названими формами законів складно.

Однак дореволюційні та сучасні дослідники історії права російської імперії права все ж, достатньо чітко розмежовують вище перелічені форми нормативно-правових актів (закону). З метою більш грунтовного дослідження вказаних різновидів нормативно правових актів, ми розглянемо деякі з них. Так, російський історик - правознавець дореволюційної епохи В.Н. Латкін вбачав в новому реформаторському характері закону такі форми: 1) статути – це спеціальне узаконення для того чи іншого відомства, або частина матеріального права. Наприклад, Військовий статут 1716 р., Морський статут 1720 р., Статут про векселі 1729 р.; 2) регламенти – це установчі акти, що визначали склад, організацію, компетенцію, і діловодство окремих органів управління. Наприклад регламент Штат контори 1719 р., регламент Комерц-колегії 1719 р., Генеральний регламент 1720 р.; 3) сепаратні укази – найбільш важливі закони, що істотно видозмінювали державний і суспільний лад Російської імперії. Наприклад, указ про єдиноспадкування 1714 р., указ про форму суду 1723 р. [186, с. 17–32] Схожих положень дотримувався й український історик-правознавець дореволюційної епохи М.Ф. Владимирський-Буданов. Однак, другу форму закону за В.Н. Латкіним, він доповнив також укладеннями, які ототожнив з регламентами, назвавши, установчими актами тих чи

інших галузей управління, наприклад Укладення про губернії 1775 р. Третю форму – укази він визначав, як найбільш важливу форму закону, в якій переважно відображаються всі ознаки законодавства XVIII ст. Сюди ж він відносив інструкції і маніфести – це правові акти, через які здійснювалися важливі перетворення в галузі державного права, наприклад маніфест про заснування Малоросійської колегії 1722 р., інструкція царському резиденту в Малоросії 1709 р. Крім того, дослідник називає ще й четверту форму закону – кодифікацію, як накопичення законодавчого матеріалу, що змінював і доповнював Соборне укладення 1649 р., яке вже на початку XVIII ст. було настільки значним, що викликало думку про видання нового кодексу, як відомо, це розпочалося 1700 р. [187, с. 264–265]. Сучасні ж дослідники держави і права Російської імперії періоду абсолютизму дають схожу класифікацію джерел права, так А.І. Рогожин та О.Н. Ярмиш зазначали: “В XVIII в. сложились следующие основные формы закона: манифести, уставы, регламенты, указы. По своей юридической силе они были равнозначны” [183, с. 58]. При цьому маніфести видавались у важливих випадках, в них воля самодержавця виражалась у формі звернення до населення; статути представляли собою збірники законів, виданні для спеціальних відомств чи галузей управління і містили в собі поряд з інструкціями також норми матеріального і процесуального права; регламентами називались закони, що визначали організацію, порядок проходження справ і функції того чи іншого органу, наприклад колегії; більшість законів видавались у формі окремих указів, що були присвячені найбільш різноманітним питанням державного життя і були направленні на вирішення конкретної справи чи випадку, введення чи відміну конкретних органів, норм чи принципів їх діяльності, при цьому містили правові норми і адміністративні приписи. Аналогічну класифікацію навів російський історик права І.А. Ісаєв, однак він серед указів виділив окремим різновидом іменні укази, що видавались і підписувались монархом, в яких формувалися рішення, що відносилися і були адресовані до конкретних державних органів, чи посадових осіб: Сенату, колегіям, губернаторам. Іменні укази доповнювались статутами, закладами і регламентами. Укази на відміну від іменних указів крім монарха від його імені могли видаватися Сенатом і адресувались конкретному органу чи особі і були обов’язкові тільки для них. У формі указу виносилися, як правило, адміністративні

приписи та судові рішення Сенату [184, с. 159–160]. Ще однією особливістю характеристики форм закону, за визначенням І.А. Ісаєва було визначення тих, що видавались виключно монархом, серед них були регламенти, маніфести, іменні укази та статути, що являється найбільш ціннішим при дослідженні правових актів царя, як джерел права.

Проаналізувавши погляди дореволюційних та сучасних дослідників історії права Російської імперії періоду абсолютизму, ми можемо дійти висновку, що основним джерелом права Російської імперії у першій половині XVIII ст. був закон, який у правотворчості монарха знаходив своє відображення у таких основних формах: як маніфести, регламенти, укази та статути. Крім них також слід виділити такі форми як: укладення, інструкції, грамоти та визначення, які ті чи інші дослідники ототожнювали із однією з вище перелічених форм закону. Цікавою є точка зору М.Ф. Владимирського-Буданова, який однією із форм закону назвав кодифікації, однак, на наш погляд, її не слід відносити до вище перелічених різновидів правових актів, так як під даним поняттям він розумів укладення кодексу права на основі нового законодавчого матеріалу, що змінював і доповнював існуюче Соборне уложення 1649 р., що фактично у досліджуваний нами період зроблено не було, хоча й було достатньо прогресивним на той час поглядом, тобто одним із різновидів систематизації права.

Дослідивши теоретичний аспект найбільш розповсюджених правових актів царя, як джерел російського права першої половини XVIII ст., що набули поширення на території Лівобережної України, слід більше акцентувати увагу на історичний аспект вказаних джерел права. Як уже було зазначено вище, встановити різницю між названими формами нормативно-правових актів дуже важко, а тому доцільним буде їх класифікувати у сукупності за галузево-предметною принадлежністю тих чи інших сфер життя автономії.

Політичний курс Петра I, спрямований на обмеження української автономії аж до її повної ліквідації, втілювався в різних сферах життя. Однак найбільш показовим, на нашу думку, стало правове регламентування царатом військової сфери та сфери державного управління Лівобережної України. Імперські амбіції, що дедалі частіше визначають політичний курс Петра I, починають справляти

визначальний вплив на українські справи. Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни набуває трагічних для її населення масштабів. Зокрема розпорядження Петра I про підпорядкування в разі наближення шведських військ до кордонів України гетьмана І. Мазепи генералу О. Меншикову, оприлюднене в 1706 р., факт самовільної, неузгодженої з гетьманом віддачі останнім наказу про вихід кількох козацьких полків у похід, направлення останніх для будівництва Санкт-Петербургу. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтвердженні особисто царем на військовій нараді в Жовкві наприкінці квітня 1707 р.) про наміри царського уряду реформувати держаний устрій України з метою ефективнішого використання її ресурсів до потреб війни [80, с. 30]. Однак, політичний вибір української старшини, реалізований восени 1708 р., не лише не сприяв поверненню прав і вольностей Війська Запорозького, а й призвів до якісно нового витка на шляху обмеження його автономії. Зокрема, було відхилено кандидатуру чернігівського полковника П. Полуботка, мотивуючи це тим, що останній “очень хитер, он может Мазепе уравниться” [188, с. 50], а зупинив свій вибір на стародубському полковникові І. Скоропадському, котрий зарекомендував себе лояльним ставленням до російського монарха. Підтверджуvalну грамоту на гетьманство І. Скоропадський дістав лише 5 січня 1710 р., адже без неї він вважався юридично не узаконеним гетьманом. Грамота стандартна, але звертає на себе увагу один цілком лицемірний пасаж: цар обіцяє, що “милість і увага від нього, підданого нашого, забрана не буде, але ще примножиться” [189, с. 737]. І справді, увага ця примножилася, але не на добро а на зло Україні, її свободі та автономії, адже була в кінці гетьманства повністю обмежена.

Цар затверджував гетьмана – воєначальника, що стояв на чолі козацького війська, а також полковників. Уже в кінці XVII ст. вступ на посаду полковників проводилося лише з санкції царату. Згодом царат сам став призначати полковників, причому не тільки з середовища козацької старшини, а й з російських офіцерів. Одночасно з цим посилюється контроль царизму за призначенням сотників, а з початку XVIII ст. сотники призначалися царськими указами.

Воєнні дії українського козацтва відбувалися за завданням і планами російського командування. Царськими указами визначалися чисельність козацького війська, яке виступало в похід, час і порядок його виступів, напрям і маршрут просування, порядок постачання продовольством, несення козаками розвідувальної, сторожової та гарнізонної служб тощо. Наприклад, указом царя від 14 березня 1716 р. 10 тис. реєстровців було відправлено на охорону російського кордону на південному сході країни [190, с. 94].

Одночасно відбуваються зміни в організаційній структурі українського війська, що негативно позначилося на його самобутності й врешті-решт призвело до влиття у російську армію. Початок цього процесу було покладено указом царя від 18 травня 1723 р., коли козацькі полки як військові одиниці було передано в підпорядкування Г. Голіцина – головнокомандувача нерегулярними силами Російської імперії. Крім того, у воєнних походах козаки підпорядковувалися російському командуванню. При цьому їхня чисельність продовжувала зменшуватися. За указом Анни Іоанівної їх було скорочено до 20 тис. осіб.

Згодом царська влада почала використовувати козацьке військо не за призначенням, а саме на важких фізичних роботах (прокладанні доріг, будівництві мостів, фортець, ритті каналів). Так указами царя в 1716 р. 10 тис. козаків вислали рити канал Волга-Дон біля Царицина, 1718 р. сюди було послано новий підрозділ українського війська, другий будував лінію оборони над річкою Тerek на Кавказі, у 1721 р. 10 тис. козаків було послано на будівництво Ладозького каналу, на зміну їм у 1722 р. знову було послано 10 тис. козаків. Важкі каторжні умови, невизначений клімат привели до загибелі близько 30 відсотків козаків, а значна частина тих, що залишилися в живих не повернулася на батьківщину [116, с. 398–401].

Досліджуючи правові акти царя у військовій сфері, доцільним буде згадати про Військовий статут 1716 р., який набув поширення на території Гетьманщини. 30 березня 1716 р. Петро I затвердив Військовий статут, який власне за свідченням істориків брав безпосередню участь у його розробці. Як зазначав російський історик-правник В.Н. Латкін “Онъ представляль собою капитальный трудъ, которимъ занимался Петръ въ продолжении многихъ летъ... ” [186, с. 19]. Що стосується джерел Військового статуту, то як і більшість тогочасних правових актів

епохи Петра I був аналогом західноєвропейських правових норм, зокрема “... известно, что главноными изъ них были шведские военные законы, а именно Воинский артикуль Г. Адольфа въ редакции Карла XI 1683 г.” [183, с. 20] Військовий статут складався з трьох книг. Книга перша, названа власне Військовим статутом і складалася з 68 глав. Містила в собі постанови, що стосуються організації і функцій всіх підрозділів і посадовців в армії. Винятком є 49 глава, що називалася “Патентъ о поединкахъ” і стосувалася деяких злочинів і покарань, тобто маючи деяке відношення до кримінального права. Друга книга поділялася на дві частини, із яких перша називалася “Артикуль воинский съ краткимъ толкованиемъ” складалася з 24 глав, що поділялися на 209 статей і артикулів. Перша частина містила кримінально-правові норми як військового, так і загальнокримінального характеру. Друга частина називалася “Краткое изображения воинскихъ процессовъ или судебныхъ тяжебъ”, на відміну від першої, яка містила матеріальні норми, була процесуального характеру, що визначала військовий судоустрій та судочинство, складалася з 16 глав, що поділялися на 81 статтю. Третя і остання книга, носила назву “О екзеркуции, о приугоотвлении къ маршу, о званияхъ и должностяхъ полковыхъ чиновъ” поділялася на три частини. За своїм змістом вона являлася статутом стрійової та вартової служби [87, с. 263–466].

Ще одним правовим актом епохи Петра I, що набув поширення на території Гетьманщини, який опосередковано можна віднести до військової сфери був Морський статут 1720 р. Джерелами даного статуту, за свідченням В.Н. Латкіна були: “... Морской уставъ, подобно Воинскому, представлять собою не копию с какого нибудь одного западно-европейского устава, но компилятивный сборникъ, составленый изъ пяти иностранныхъ морскихъ регламентовъ” [186, с. 22]. Указ про видання затвердження Морського статуту був виданий 13 січня 1720 р. Він складався з п’яти книг, що поділялися на глави і статті. Аналогічно військовому статуту у Морському статуті визначалися завдання військових підрозділів на флоті, та порядок несення ними військової служби. Лише остання п’ята книга називалася “О штрафахъ” і являлася нічим іншим, як кримінально-правовим збірником аналогічним Військовому артикулу [87, с. 467–566].

Військовий та Морський статути, досить змістовно, як на той час, регламентували права і обов'язки військових імперської армії, при цьому містили норми, що носили кримінально-процесуальний характер, в результаті чого можна дійти висновку, що характерного поділу на галузі права не було, а правові акти видавалися не за галузевим принципом, а за сферою правового регулювання. Як зазначав В.Н. Латкин “Изданиемъ Воинского и Морского уставов Петръ завершилъ своё военное законодательство, автором которого былъ въ большинстве случаевъ самъ.” [186, с. 24]. Що стосується відношення даних статутів до законодавства Гетьманщини, то діяльність реєстрового козацького війська, що брало участь у спільніх походах з російською армією, а після указу 1723 р. перейшло у підпорядкування російського керівництва, регламентувалась даними статутами, тобто статути поступово ставали складовою української системи права.

Істотних змін зазнав статус гетьмана. В 1709 р. Петро I запровадив інститут царських резидентів при гетьмані. Царським резидентом при І.Скоропадському було призначено стольника А. Ізмайлова “для своих, великого государя, дел и советов”. Офіційні prerогативи нової державної інституції визначалися царською інструкцією від 18 липня 1709 р. Вони включали такі функції: слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізовувати агітацію прибічників І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичні кроки І. Скоропадського; слідкувати за тим, щоб останній не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, “не описавшись к великому государю”. Однак коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювалося таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р. У цьому документі не лише конкретизувалися та уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, зокрема, щодо політичного нагляду резиденту наказувалося “...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетьмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене народа... не было, и разывать того накрепко всякими способы...” [169, с. 228–230]. В окремих таємних статтях інструкції було зазначено: у ст. 1 міститься вимога стежити за спокоєм в краї; зміст ст. 2 вимагав стежити за Низом (Січчю), не допускати там збиратися вільнодумцям, викорінювати дух супротиву; у ст. 3 міститься зобов'язання повідомляти царат про прибуття до гетьманів послів,

приймати їх разом з гетьманом, а листи, що йому надіслані від іноземців, перекладати і копії надсилати царю; у ст. 4 без згоди царя не допускалося обрання нових старшин; у ст. 5 вимагалося не допускати, щоб гетьман карав старшину смертю; у ст.ст. 7,9,10 містилися назви різних форм покарання для “мазепинців”, мали ці люди платити по 2 єфимки з двору до царської казни [191, с. 246]. Були також інші вимоги. Скажімо, не допускати зв’язків гетьмана з країнами сусідами, ворожими до Російської імперії. Під наглядом резидента мала знаходитися вся фінансова система гетьмана. До України вводився московський піхотний полк, як поліцейська сила. Вимагалося стежити за розмовами і виявляти людей “благодійних” і їх ставити на уряди.

Надалі царат уточнював і розширював повноваження свого офіційного представника в Україні. Так, таємна інструкція від 13 вересня 1710 р., надана канцлером Г. Головкіним думному дякові А. Вініусу, призначенному разом із стольником Ф. Протасьевим на місце А. Ізмайлова, крім відомих трьох пунктів, містила положення, згідно з якими царському представнику наказувалося у тому разі, коли “...явятца какие люди с доношеним или каким доводом на гетьмана, или какого из старшині..., а взять их будет невозможно в том месте, где гетьман, то отослать куді в ближние государеві городі, в которых обретаютца воєводі...” [27, с. 17].

Крім того, було узаконено втручання російських представників у кадрову політику гетьманату. Уже згаданим вище царським указом від 22 січня 1715 р. встановлювався такий порядок заміщення старшинських вакансій, який дозволяв російському резиденту контролювати даний процес. Насамперед гетьману наказувалося змістити з урядів старшин “которые были в какой измене”. При заміщенні вакансій полковники разом з полковою старшиною та сотниками могли вибирати лише 2-3 претендентів на уряд (“... людей заслуженных и не подозрительных в верности...”), з числа яких гетьман проводив призначення, “усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности...” [169, с. 275–276].

В іншому інструктивному документі – таємних пунктах стольнику Ф. Протасьеву, від 16 липня 1718 р. містився у контексті інкорпораційної політики

напрям діяльності російського представника – “современем и пристойним образом внушать народу малороссийскому, а найпаче козакам, что царское величество содержит их при милости своїй при данях им... привилегиям, а что им от полковников и старшины бывают тяготи... то что чинять они собой, о чём его царскому величеству не ведомо...”, інакше монарх “... конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить...” [27, с.18]

Таким чином, призначення резидента А. Ізмайлова та його наступників було по суті значним обмеженням, а пізніше знищенням інституту гетьманської влади в Україні. Резидент наполегливо став втручатися до гетьманського управління. Навіть ставив свої підписи під універсалами гетьмана. Як влучно висловився російський історик С. Соловйов царські резиденти при дворі гетьмана були “очами і вухами царськими” [175, с. 30].

На початку 20-х років XVIII ст. уряд Петра I здійснив спробу реорганізувати роботу Генеральної військової канцелярії, започаткувавши таким чином ще один важливий напрям інтеграції – уніфікацію державних порядків Гетьманщини до російського зразка. 17 листопада 1720 р. монаршим канцлером було видано розпорядження “Об учреждении в Малороссии Войской канцелярии и о преведении к присяги служителей оной” [169, с. 307]. Як привід для втручання у внутрішні справи України було використано донесення Ф. Протасьєва щодо наявності численних службових зловживань, що мають місце у діяльності гетьмана, генерального писаря та військової старшини Генеральної канцелярії. В наступному році царат був змущений повернутися до цього питання знову, видавши грамоту від 14 листопада 1721 р. “Об учреждении в Глуховъ Войской и Судебной канцелярии” [192, с. 385], оскільки монарше розпорядження від 20 листопада 1720 р. не було виконане. Проте повторний правовий акт з приводу б’юрократизації державного управління Гетьманчиною також не було реалізовано.

Ще одним важливим правовим актом царя в сфері державного управління, що набув поширення на території Лівобережної України був Табель про ранги 1722 р., якого російський історик-правознавець В.Н. Латкін назвав другим найбільш важливим законодавчим актом, що відносився до категорії сепаратних указів. Табель про ранги встановлював три ранги чи класи службових досягнень, а саме:

військові та цивільні чини (останні в розумінні почесних титулів), всі посади центрального і місцевого управління загалом по цивільній, військовій, придворній та морській службі, і орден (власне кажучи, один орден Андрія Первозванного). Таким чином Табель про ранги повністю розмежовував поняття чину (як почесного титулу), посади і ордена. Табель про ранги в історії Російської імперії відіграв велике значення, оскільки надав можливість “каждому обдарованому человеку выдвинуться вперед, каковы бы ни были его род и плем'я” [186, с. 34]. Однак поступове поширення загальноросійських чинів та посад на території Лівобережної України, згубно позначилося на збереженні її традиційних військових звань та державних посад часів Козацької України, так починаючи з 1733 р. козацький полковник зрівнювався у правах із генерал-майором за славнозвісним Табелем про ранги.

Ще одним суттєвим втручанням у владну структуру Гетьманщини, було відтягування терміну проведення гетьманських виборів на невизначену дату. Згідно з указом від 10 липня 1722 р. управління передавалося не наказному гетьману, а “... черниговскому полковнику П. Полуботку обще с генеральной старшиной”, у відповідності до цього 11 липня 1722 р. було видано грамоту “О поручении ему управления Малороссиею, до избрания Гетьмана” [192, с. 497]. Тобто в Україні поширивалося російське право, що цілком відповідало концептуальним поглядам монарха на проблеми державного будівництва і формування командно-адміністративної системи.

Важливі структурні зміни відбулися в 20-ті рр. XVIII ст. і в системі місцевого самоврядування. Вже в липні 1722 р. царат, розробляючи комплекс превентивних заходів, щодо можливих виступів автономістів у непевних умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії, ухвалив рішення, про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися інструкцією від 16 липня 1722 р. [61, с. 65] і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження ефективного контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації, охорону кордонів, збір розвідувальних даних; виконували функції контррозвідки. Комендантам

підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури імперський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти.

Комендантське правління було, по суті, паралельною владною структурою, впровадження якої російський уряд розглядав як тимчасовий захід, розраховуючи в майбутньому перемістити російських офіцерів на полкові посади. Імператорський указ від 23 лютого 1723 р. [193, с. 417–423] юридично закріпив таку можливість, а її випробування відбулося протягом 1723–1724 рр., коли на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх комендантов І. Пашкова та М. Богданова

Логічним завершенням діяльності родоначальника командно-адміністративної системи Петра I, було встановлення контролю за автономним життям Гетьманщини. На основі імперських резолюцій Сенатом було підготовлено і 16 квітня 1723 р. Петро I видав указ, який значно радикалізував реформу державного устрою Гетьманщини. Так, Малоросійська колегія з контролюючої установи Російської імперії розміщеної в Україні, перетворювалася на владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією, водночас їй у разі необхідності надавалося право зноситись з органами місцевого самоврядування “и мимо” генеральної старшини [193, с. 196]. Крім того, цей імперський указ конституював запровадження в Гетьманщині нової фіscalальної інституції – полкових наглядачів (“надзерателей”). За розпорядженням монарха їх призначали у кожен полк по одному чоловікові “из ундер офицеров добрых и отставных” [117, с. 107]. Обов’язки наглядачів полягали в тому, щоб “в полках над зборщиками смотрение кметь...”[194]. Крім того вони мали здійснювати загальний політичний нагляд. Так, коли київський полковник А. Тонський, зіславшись на хворобу, відмовився прибути на виклик Малоросійської колегії, остання наказала наглядачеві цього полку А. Лосьмінському “... смотреть сущей правдой онаго полковника...”. Якщо причина його відсутності була вигадана, наглядачеві наказали негайно доставити українського урядовця до Глухова [195]. Указ від 16 квітня 1723 р. був грубим порушенням автономних прав Гетьманщини, а іменним указом від 23 червня 1723 р. верховну владу в Гетьманщині було передано Малоросійській колегії, та рішуче

заборонено надалі порушувати клопотання щодо дозволу на проведення нових гетьманських виборів [193 с. 524–527].

Отже, в ході реформи 1722–1725 рр. українсько-російські відносини набули якісно нового змісту – інкорпораційні тенденції в політиці російської монархії, що спонтанно виникали в другій половині XVII ст., та здимо виявилися на початку XVIII ст., у зазначений час стали домінантною політичної діяльності щодо України, започаткували процес реального поглинання української державності імперськими структурами та поширення російського законодавства в Україну.

Контрреформи 1726–1727 рр. проведені після смерті Петра I та зумовлені рядом факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, скасували чинність деяких найбільш радикальних заходів уряду Петра I. Уже 21 липня 1727 р. на засіданні Верховної Таємної Ради одночасно із затвердженням тексту грамоти українському народові від імені Петра II “О бытии въ Малоросии Гетьману и Генеральному Старшине въ управлении Малоросии, согласно трактату Гетьмана Хмельницкаго” [193, с. 712], а також було схвалено інструкцію Ф. Наумову на час його перебування на посаді міністра при новому гетьмані, що по суті, свідчило про відновлення інституту резидента із значно ширшими повноваженнями. На цьому ж засіданні ухвалили “особливи секретне пункты” [175, с. 1105–1106] резидентові, які розкривали зміст “виборів” гетьмана з точки зору членів Верховної Таємної Ради. Ф. Наумову наказувалося “предостерегать и путь к тому предуготовить, чтобы, конечно, ево, Д. Апостола, а не иного кого в гетьманы народ избрал”, інакше рекомендувалося раду “под. каким пристойным притетком остановить”. В інструкції також детально визначено механізм запобігання “измены” з боку гетьмана чи старшини (п. 6); організації роботи по навіюванню української людності, “а паче козакам” думки про особливве піклування про них монарха (п. 8), а також проведення добору кандидатів на старшинські уряди “верных и доброжелательных” (п. 7) [81, с. 72–74]. Резидент Ф. Наумов прибувши у вересні 1727 р. до Глухова, звірив прибутково-видаткові книги Малоросійської колегії з фінансовими звітами С. Вельямінова, надісланими до Сенату 1722–1727 рр., в результаті чого були виявлені серйозні фінансові зловживання, таким чином було реалізовано план О. Меншикова усунути від влади Малоросійську

колегію. Як результат 28 вересня 1727 р. вийшов указ про скасування діяльності Малоросійської колегії. Після “виборів” гетьмана Д. Апостола 1 жовтня 1727 р., як зазначав історик В. Шевчук “... власне, то був церемоніал призначення. Іншого претендента не було, і “народ” проголосував одноголосно” [168, с. 267]. Гетьман одержав жалувану грамоту царя 26 грудня 1727 р., а 7 вересня 1728 р. йому було дано другу грамоту “на поданое прошение Войска Запорожского обеих сторонъ Днепра Д. Апостола, съ присовокуплением данной им присяги” [196 с. 534] на гетьманський уряд, на рангові маєтності, подібно як І. Скоропадському.

29 квітня 1733 р. в день коронації цариці Анни Іоанівної (1730–1741) під час святкового обіду у гетьмана, в нього стався параліч: віднялися ліві рука і нога, про що повідомив канцлеру Г. Головкіну резидент при гетьмані генерал С. Наришкін. Прибувши до Глухова 26 травня 1733 р. колишній резидент князь О. Шаховський дізнався, що старшина має намір самовільно за життя хворого гетьмана взяти на себе керівництво, про що повідомив до Петербурга. Верховна Таємна Рада прийняла до відома міркування О. Шаховського, та 12 червня 1733 р. резиденту С. Наришкіну була відправлена царська грамота з наказом негайно взяти Генеральну канцелярію в своє управління, всіма справами Гетьманщини правити згідно з указом, сувро наглядати, аби нічого в Генеральній канцелярії не робилося без його наказів, особливо це стосувалося відправки універсалів і листів у полки, фактично скасовувалися українські права і привілеї та поширювалося російське законодавство.

Пройшов деякий час, стан здоров'я старого гетьмана не поліпшувався. 10 липня 1733 р. до С. Наришкіна була надіслана з Петербурга нова таємна грамота: “Когда гетьман Апостол умрёт, тогда всё правления Малороссии ведать вам с некоторым числом великороссийских персон да из малороссиян, из генеральной старшины и полковников такому же числу, сколько будет великороссиян, делать с общего согласия и совета, пописывать дела и указы всем, смотреть и предостерегать, чтоб ничего противного интересам нашим и народу малороссийскому тяжести не было” [82, с. 83].

Після смерті гетьмана 17 січня 1734 р. у Верховній Таємній Раді обговорили ситуацію в Україні та 31 січня 1734 р. було надіслано в Україну грамоту цариці

Анни Іоанівни українській старшині. До неї було додано ще 10 грамот для розсилання в полки, а “для роздачи в народ” – “друкованые листы”. В грамоті цариця запевняла, що нове Правління на чолі з князем О. Шаховським вводиться тимчасово – “до впредь будущего о избрании гетмана соизволения”, що козацтво і Гетьманщину царський уряд буде при всіх “правах и привилегиях во всем по пунктам гетмана Б. Хмельницкого содержать”. “Об’являєм, - говорилося в грамоті, - что пока … такой верный не сищется… быть правлению в Малой России во шти персонах, между которыми, в первых, нашему генерал-адъютанту князю А. Шаховскому, и еще двум великороссийским, да из вас малороссийской генеральной старшины обозному Я. Лизогубу и еще двум, которые по благоизобретению будут, и им бать в заседании в равенстве...” [197, с. 396].

Справжні наміри царизму стосовно України розкривалися в іменному указі цариці Анни Іоанівни О. Шаховському від 31 січня 1734 р .“А что в объявленной нашей грамоте и в инструкции писано, что правление гетманского уряда определено до впредь будущего избрания гетмана, и сие написано для того, чтобы ныне, в начале сего объявления, народ не имел в том сумнения и не чинил противных толкований” [198, с. 24–25].

Отже, як бачимо, публікуючи свої грамоти й укази наприкінці січня на початку лютого 1734 р., царизм вдався до подвійного обману українського народу: обіцяючи наступні вибори гетьмана (зрозуміло, “вірної” російському престолу особи), він в дійсності прийняв тверде рішення скасувати гетьманат, обіцяючи і надалі дотримуватися правил і привілеїв Гетьманщини згідно з “Статтями Богдана Хмельницького”, царизм насправді взяв курс на те, аби українці призвичаювалися до російського правління і законодавства з його всевладдям чиновництва, страхітливою системою “слова и дела” государевого.

Разом із указами 31 січня 1734 р. була надіслана інструкція новостворюваному правлінню в Україні стосовно повсякденних дій. В ній вказувалося, що правління на чолі з О. Шаховським має діяти згідно з попередніми інструкціями та “решительными пунктами” гетьману Д. Апостолу 1728 р., всі справи вирішувати “с общего согласия и совета” [197, с. 454].

Нарешті 1 лютого 1734 р. було видано царський указ про підпорядкування Правління гетьманського уряду Сенату та про створення там особливої канцелярії Малоросійских справ [197, с. 542–546].

Вже в перші місяці свого правління О. Шаховський зіткнувся з фактом існування серед частини старшин прагнення зберегти гетьманство. Занепокоєний цим О. Шаховський писав до Санкт-Петербурга: “Кому они гетьманом быть желают, того подлинно я знать не могу, что они гетьмана желают” [187, с. 583].

Це стурбувало царський уряд і 27 травня 1734 р. О. Шаховський отримав іменний указ “о прибытии ему на некоторое время из Малороссии в Санкт-Петербург”, доручивши свої повноваження на час відсутності майору С. Хруштову [198, с. 182]. 31 липня 1734 р. враховуючи прохання О. Шаховського, видано указ: “Объ оставлении въ Глухове Канцелярии Министерского Правления по прежнему и о делах ведомству Войсковой Генеральной Канцелярии подлежащих” про збереження в Глухові створеної ще 31 січня 1734 р. Канцелярії міністерського правління – “для секретных и других... показанных дел”, яка підпорядковувалася у складі Сенату Канцелярії Малоросійських справ [197, с. 608]. Це посилювало таємний контроль царизму за старшинами та настроями в суспільстві Гетьманщини.

Невдовзі задовольняючи домагання О. Шаховського, царизм відходить від проголошеного ним же принципу колегіальності в управлінні Україною, надаючи О. Шаховському право одноосібно вирішувати найважливіші (таємні) справи. 21 квітня 1735 р. надійшов указ, в якому, зокрема, зазначалося “секретные дела, о которых другим и знать не подлежит, и об оных делах токмо одному ему, генерал-лейтенанту, мнение свое объявлять” [197, с. 722–723].

Отже, 1733–1735 рр. – у сумнозвісні часи “Біронівщини” – царизм зробив рішучі кроки по шляху обмеження автономії України, поставив її правління під свій контроль, планомірно поширюючи російське законодавство. При цьому цариця Анна Іоанівна зрозуміла, що здійснює ризиковані політичні дії в умовах ускладнення зовнішньополітичного становища Російської імперії (наближення російсько-турецької війни), але розраховувала, що кардинальні зміни в управлінні Гетьманчиною не загрожуватимуть її позиціям у ній, завдяки вмілому використанню психології наївності козаків і селян.

За “Правління гетьманського уряду”, яке тривало 16 років, всі здобутки державотворчої діяльності Д. Апостола були майже повністю зведені нанівець: знищена автономія Української козацької держави, розладнаний адміністративно-управлінський апарат, проведена інтервенція російського законодавства, деморалізовано суспільство.

5 травня 1747 р. вийшов царський указ “О бытии в Малоросии гетьману по прежним правам и обыкновениям” [199, с. 394–395]. Пошуки кандидатури на посаду гетьмана України затягнулися ще на три роки. Тільки в березні 1750 р. у Глухові на козацькій раді за вказівкою імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом було обрано К. Розумовського. 5 червня 1750 р. був виданий іменний указ “О бытии Графу Разумовскому въ Малороссии Гетманомъ” [199, с. 428–429]. Тоді ж діяльність великоросійських чиновників в Гетьманщині скасовано і приведено до покори Запорозьку Січ. Україну знов переведено у підпорядкування до Колегії закордонних справ.

Російський царат розгорнув активну правотворчу діяльність у сфері судочинства, переслідуючи при цьому чітко виражені інтеграційні цілі. До правового життя Гетьманщини в першій половині XVIII ст. почали впроваджуватися російські юридичні норми та порядки, що стосувалися безпосереднього українського судочинства.

Однак, судова влада російського царства в Україні на початку XVIII ст. була менш значною ніж в інших галузях, російський уряд ще відносно мало втручався в справи суду у Лівобережній Україні. Проте інформацію про вироки в найважливіших справах гетьмани і старшина зобов’язані доносити в Санкт-Петербург. Царський уряд у ряді випадків сам визначав міру покарання за ті чи інші провини. Іноді українців, що вчинили злочини за межами України, судив російський суд, здебільшого ж їх перепроваджували на Україну, в подальшому втручання російського царизму в справи суду посилюється. Так обвинувачуючи суди у різного роду порушеннях і в безладді, ще Петро I звернувся до гетьмана І. Скоропадського з суворими указами провести низку реформ в судовій сфері, зокрема реорганізувати Генеральну військову канцелярію [200] у частині, що стосувалося нагляду за судами та виконання апеляційних функцій.

Проте найбільшою проблемою для всього судочинства було поєднання судових, адміністративних та військових повноважень у руках сотників і полковників у межах відповідних округів. Подібна ситуація склалася не тільки в Лівобережній Україні, але й в цілому у Московській державі. Петро I зробив безуспішну спробу виправити становище, відокремити суд і адміністрацію. Вжиті заходи мали вплив і на Гетьманщину, окрім указі Сенату – вищого органу управління Московією (після царя), постановленого у 1711 р. на чолі усіх без винятку адміністративних органів – розв’язували в апеляційному порядку скарги на рішення українських суддів, а також давали загальні вказівки, що стосувались їхньої діяльності, наприклад указ від 4 квітня 1714 р. про прийняття постанов більшістю голосів [201, с. 194].

Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. Першим передбачалося покарання крадіїв, які скоїли злочин вперше чи вдруге, у вигляді “биття плетьми и отдачи на поруки”. Це скасувало відповідне положення Литовського статуту, за яким крадіжка понад 4 копи каралася смертю. За другим указом розбійникам, які не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати їх на довічну каторжну роботу, за даний злочин Литовський статут також передбачав смертну кару [202].

Не покидаючи правотворчих спроб окреслення судової влади, царат за указом від 5 листопада 1723 р. “Про форму суду” [87, с. 632-640] намагався регламентувати судовий процес, який набував якісно нових рис, суттєво обмежуючи свободу дій українських суддів. Так Верховна таємна рада при імператорі, пильно стежачи за козацькими судами, періодично коректувала їхню роботу. Зокрема, у 1727 р. царський представник в Україні радник Ф. Наумов дістав закриту для широкого загалу інструкцію, про яку йшлося вище, згідно з якою йому доручалося переглядати постанови в апеляційному порядку. Судам, зокрема Генеральному, наказувалось рішуче боротися з хабарництвом і надмірними поборами.

У 1728 р., зважаючи на скарги простих козаків з приводу рішень Генеральної військової канцелярії та окремих старшин, імператорський указ від 10 липня у котрий раз суворо вимагав припинити ущемлювати козацькі права [203, с. 141]. Заборонялося отримувати за ведення судових процесів будь-яку винагороду чи то у

грошовій, чи натуральній формі, а особливо – привласнювати земельні наділи та інше майно, яке належить козакам.

Після невдалої спроби систематизувати право це питання порушив гетьман Д. Апостол у проекті нового договору з Російською імперією. 1728 р. цар у загальних рисах підтвердив існуючу систему козацьких судів, регламентуючи порядок розгляду справ, апеляцій до Генерального суду, гетьмана і колегії закордонних справ та накладення штрафів за несправедливі вироки. Для користі ж правосуддя, внаслідок того, що чинні в Україні законодавчі акти містять суттєві суперечності, які перешкоджають судочинству, Петро II наказав перекласти права, за якими судиться малоросійський народ, звести їх в одне ціле і для апробації надіслати до царського двору.

Загалом царат наказував судам дотримуватися саме “Решительных пунктов”, виконання яких контролював царський резидент при гетьмані – генерал С. Наришкін. Причому колегія закордонних справ в інструкції від 8 січня 1732 р. заборонила йому втручатися у саму судову процедуру.

Проте незабаром царат усе ж таки реорганізував Генеральний суд, мотивуючи його роботу нездовільною, адаптувавши судову систему Гетьманщини до імперського зразка. В результаті реорганізації Генерального суду та кооптації судової системи Гетьманщини до імперського зразка. Так на початку 1733 р. в українських судових інстанціях повторно впроваджується дія указу “О суде по новоученой форме”, відмінена в роки реставрації Гетьманату. Крім того, існувало спеціальне розпорядження Сенату – російським чинам Генерального суду при розгляді справ більше зважати, як зазначає М. Василенко на “государевы законы”, а не на місцеві правові норми [28, с. XVIII–XIX].

Отже, на середину XVIII ст. правові акти російського царства, поширюючись і діючи в Гетьманщині, поступово втягували українську систему судочинства до загальноросійських норм і порядків.

Якісні зміни в соціально-економічному устрої Російської монархії, становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст. на початку XVIII ст., з фатальною неминучістю

наближали початок істотних правових трансформацій в соціально-економічній сфері Лівобережної України.

Відбулося втручання й в економіку України, передусім в промисел та торгівлю. Україна в той час мала значні торгові відносини із Центральною та Західною Європою, але з Московією вела досить в'ялу торгівлю. Ще в 1701 р. цар заборонив вивозити з України прядиво, іменним указом від 18 серпня “О безпошлинномъ провозе пеньки изъ Малороссийскихъ городов къ Архангельскому порту” [189, с. 318], від тепер його мали везти через Архангельськ – це тривало до 1711 р. В 1714 р. іменним указом від 30 січня “О непропуске пеньки, нефти и сала къ чужимъ пристанямъ” [190, с. 153] знову заборонено вивозити з України, але не тільки прядиво, а й шкіру, віск, поташ, олію, сало, щетину, тощо, а дозволено їх вивозити тільки з російських портів. 1719 р. заборонено вивіз збіжжя, 1720 – срібла та золота. Крім того ще рядом указів заборонено вивозити гроші, коштовні тканини, полотна, фарби, тютюн, цукор, навіть голки – все це для сприяння розвитку російських промислів. Імперська держава скуповувала в Україні за безцінь товари експрту і перепродувала їх чи спрямовувала на розвиток власної економіки. Так, сенатський указ від 15 вересня 1713 р. “О посылке въ Малороссийские города на ярмарки для покупки на денежные дворы золота серебра, эфимков, старых денег и меди” передбачав скупку в Україні дорогоцінних металів та предметів антиквару за фіксованими державними цінами для грошового двору, ще імперським маніфестом від 13 червня 1724 р. “О содержании Малороссийскимъ жителям овець по данымъ наставлениямъ и о продаже шерсти на суконныя фабрики” [193, с.632–637], про утримання овець та вивіз овечих шкур і вовни на суконні фабрики Російської імперії за фіксованими державними цінами. Визначальним став указ імператора від 18 лютого 1715 р. [190, с. 227], згідно якого українські кордони контролювалися російськими заставами, які мали стежити за виконанням вищезазначених приписів.

Отож, поширення в Україні дії царських указів 1714–1718 рр. про “заповідні товари”, які забороняли українським купцям вивозити зазначені види товарної продукції, зобов’язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, що безпосередньо сприяло примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережної України до російського ринку.

Ще одним ударом по економіці України був указ імператора від 31 грудня 1719 р., за яким було встановлено адміністративний нагляд за хліборобством в Україні й введена особлива військова повинність хлібом та іншими натуральними продуктами.

Досліджуючи правове регулювання в економічній сфері слід зауважити, що на території Гетьманщини набув поширення Вексельний статут 1729 р. затверджений указом Петра II, пам'ятка цивільного права Росії. Він регламентував вживання векселів в приватному обігу, так як до його видання, векселі хоча й були відомі, однак не існувало ніяких правових підстав їх обігу. Джерелами статуту були існуючі на той час німецькі вексельні закони, по аналогу яких і був складений цей статут. Він був виданий в інтересах російської казни і торгівлі, так як від вживання векселів очікувались такі результати: 1) звільнення від витрат, пов'язаних з перевезенням грошей; 2) усунення небезпек на шляху; 3) унеможливлення вивезення із держави золота та срібла. Даний статут поділявся на три глави. Перша глава містила в собі норми стосовно вживання торгових векселів, друга глава передбачала використання векселів як державних обігових коштів, третя глава містила в собі зразки і форми векселів з поясненням [204, с. 421–426].

Також царат прагне зберегти інкорпораційні надбання і у фінансовій сфері. Так, у 1728 р. в Глухів надійшло розпорядження імператора “... с цыган откупные денги брать в казну”. Своє рішення російський уряд мотивував тим, що “сей сбор... не с одних малороссийских, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов и от того народа малороссийскому отягощения быть не может...” [86, с. 134].

Варто відзначити, що фіscalні заходи в українській політиці уряду Анни Іоанівни посідали пріоритетне місце, що зумовлювалися насамперед стратегічними потребами російсько-турецької війни 1737–1738 рр. В інструкції імператриці князю Г. Баратинському, який змінив О. Шаховського на посаді голови Правління Гетьманського уряду, серед іншого вказувалося й таке: “Имеете вы крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные ваши труды, в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение” [81, с. 91].

Наступні надзвичайно важливі кроки на шляху фінансової інтеграції Гетьманщини було зроблено в роки правління Єлизавети Петрівни (1741–1761 рр.). Починаючи з 1747 р. російський уряд виявляв пильну увагу до проблеми митних бар'єрів між Лівобережною Україною та Російською імперією. Численні укази підготували ґрунт для митного об'єднання двох країн. Так, іменний указ імператриці 1754 р. ліквідував митниці на українсько-російському кордоні.

Усі ці заходи призвели зрештою до того, що Україну примусили значно обмежити відносини з європейським економічним простором й фактично влитися в економічну систему Російської імперії.

Безперервні антагоністичні імперські підходи до всіх сфер життя Гетьманщини виснажували її продуктивні сили та призводили до нищівного зубожіння народу, породжували загострення соціальних відносин в краї, масові втечі селян і збіднілих козаків з Лівобережжя. Як результат, була низка правових актів, спрямованих на “урегулювання” даної ситуації. Так, 24 серпня 1713 р. сенатським указом ставилася вимога до гетьмана І. Скоропадського про припинення переходів селян з одного на інше місце, з маєтків одного власника до другого: “И буде... в которых селах и деревнях люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детми с их животы на прежния жилища” [190, с. 639]. В 1715 р. інший указ Сенату, ще раз наголошував, щоб висилати на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині [190, с. 411].

Відповідно до указу від 6 травня 1736 р., всім збіглим при поверненні їх попереднім місцям передбачалося “чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно”. Крім того, передбачалося “по воле владельцев и поверенных от них” утікачів, “которым наказанием наказать пожелают” [197, с. 973].

29 травня 1738 р. вийшов указ “О вывозе беглых казаковъ, посполитыхъ людей и Малороссиянъ на прежнея жилища; о непринимании никому беглыхъ, и о взысканияхъ за предержательство оныхъ” [205, с. 758–764], що забороняв російським поміщикам приховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які

переходили з України. Тим самим феодали отримали юридичні підстави для повернення власних збіглих селян на старі місця.

Певний правовий вплив на Україну в політиці запобігання переходів селян мав перший в історії Московської держави систематизований закон Соборное уложение" 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши "заповідні" й "урочні літа") і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо. Наприклад, царський уряд, відповідно до його розділів і статей, вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їхніх посполитих і втікачів. Це передбачалося практично здійснювати через місцеві суди (нові власники в разі відмови у поверненні примушувалися до сплати за них позивачу великого штрафу) [206, с. 26]. Очевидно, такі положення кодексу не могли не викликати бажання в українських можновладців мати й собі схожі права на власних селян.

Отож, правовий вплив російського царства виражений у соціально-економічній сфері життя на середину XVIII ст. в Лівобережній Україні, на думку О. Гуржія, забезпечив передумови для утвердження та юридичного оформлення кріпосного права [207, с. 31] і ми з ним не можемо не погодитися, так як Україна фактично перетворилася в одну із губерній Російської імперії.

У духовно-культурній сфері правовий вплив царизму в Україні проявився шляхом звуження можливостей вживання української мови (у діловодстві, інформації тощо), забороні друкувати українські книги й розповсюджувати їх у Російській імперії. Так, указом Петра I від 5 жовтня 1720 р. постановлено: "Книг ніяких, окрім церковних давнішніх видань не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитої згоди із великоросійськими з таким ж церковними книгами справляти, перш ніж друкувати, з тими великоросійського друку, щоб ніякої різниці і осібного наріччя в них не було. А інших ніяких книг ні колишніх, ні нових видань, не оголосивши про них в Духовній колегії і не взявши під них дозволу, в тих монастирях не друкувати, щоб не могло вийти ніякої супротивності в церкві Східній і незгоди з великоросійським друком" [208, с. 28].

Для повного гарантування від "всіляких ошатностей" споміж українців під протетократом нової імперської установи (Правління Гетьманського уряду) в

Україні в “секретнейшем” указі цариці Анни Іоанівни від 31 січня 1734 р. пропонувалося вжити систему таємних заходів з метою розкласти основу національного життя – сім’ю: “Понеже мы убедились, – говорилось в указы – что смоленская шляхта с малороссийскими жителями в свойство вступает, и с обоих сторон сыновей женят и дочерей выдают, что кажется противно нашему интересу, а за пристойнее и полезнее рассуждаетца, дабы оной малороссийский народ охоту имел своитца и в свойство вступать с нашим великороссийским народом... того ради повелеваем вам, дабы вы по вашему искусству секретно под рукою особливо трудились малороссиян от свойства с смоляны и с поляки и с другими зарубежными жителями отводить, и побуждать их и искусственным образом приводить в свойство с великороссийскими, и пристойными рассуждениями дабы они swoились и в свойство вступали более с нашими великороссийскими поддаными, и сие содержать секретно” [198, с. 26].

Також царат встановив контроль з боку Московського патріархату за українською православною церквою. Царю належало верховне право затвердження і вищих церковних сановників на Україні. Так, у 1714 р. гетьман через канцлера Г. Головкіна просив у царя дозволу на обрання архімандрита Києво-Печерської лаври. Г. Головкін повідомив про згоду царя і переслав до Лаври відповідну царську грамоту. Лаврі надавалося право обрати трьох кандидатів, одного з яких царський уряд затвердить архімандритом. У тому ж 1715 р. обрання архімандрита Києво-Печерської лаври було проведено. Так само за царською грамотою обиралися у 1715 р. три кандидати на Переяславське єпископство. У 1720 р. царською грамотою гетьмана І. Скоропадського було повідомлено про призначення ієромонаха Созонта намісником у чернігівський Троїцький Іллінський монастир [62, с. 136–401].

Діяльність царата по відношенню до церковних справ ознаменувалася виданням 25 січня 1721 р. Духовного регламенту, що також набув поширення на території Гетьманщини. Причиною видання регламенту Петром I, було бажання підпорядкувати патріаршу владу світській, так як перша рахувалася небезпечною для цілісності та спокою в державі. Згідно даного регламенту та колезької реформи, що проводилася у той час в Російській імперії, було створену Духовну колегію, як головний орган управління церковними справами, на заміну існуючого Святого

Синоду, визначено її правовий статус як державного органу. Що стосується змісту Духовного регламенту, то його можна поділити на сім глав. Перша, вступна визначала підстави видання регламенту і заснування Духовної колегії; друга містила норми, що стосувалася духовних чинів і розпорядження церковними справами; третя визначала обов'язки єпископів; четверта містила норми про духовні навчальні заклади; п'ята про проповідників слова Божого; шоста про парафіян; сьома – організаційна про діяльність Духовної колегії [204, с. 321–344]. Даний регламент на відміну від інших виданих того часу, являвся не тільки установчим правовим актом, а й регламентував різні сторони матеріального права, представляючи собою не що інше, як збірник церковних законів.

Дослідивши Духовний регламент, можна дійти висновку, що імперські амбіції окрім світських сфер життя посягали й на церковні справи, наближуючи монархічну форму правління в Російській імперії до ознак теократичної.

Таким чином, ми можемо пересвідчитися, що інкорпораційні намагання російського царизму були спрямовані не лише на сферу матеріального життя, тобто обмеження української державності і права, а й знищення культурно-духовних цінностей та національного етносу, як факту існування української нації.

Окрім царату, як основного правоутворюючого суб'єкта Російської імперії, правові акти якого були поширені в систему права Лівобережної України в першій половині XVIII ст., були ще й у Гетьманщині російські органи і структури, яким було делеговано повноваження царом для управління місцевими справами. Одним з таких органів управління Україною був Малоросійський приказ. Даний приказ був утворений 31 грудня 1662 р. під назвою “Приказ Малая России” його звичайно називали Малоросійським приказом і функціонував він до 1717 р. Головним завданням приказу був контроль за діяльністю гетьманського управління і здійснення політики царизму в Україні в адміністративній, військовій і судовій сферах. Малоросійський приказ підпорядковувався безпосередньо царю.

Таким чином, Україна із утворенням цього приказу, автоматично перетворювалася із самостійного суб'єкта зовнішніх зносин з Московською державою в автономну державну організацію у складі Московії.

Контроль за діяльністю гетьманського правління здійснювався насамперед у тому, що гетьман повідомляв Малоросійський приказ про всі заходи з поточного управління Україною “... в грамотах царських приказується надсилювати отписки до Приказу Малые России”. В ряді випадків гетьман просив через Малоросійський приказ санкцію царату і лише по одержанні її здійснював ті чи інші заходи, тож Л. Окинщевич стверджує, що “За гетьмана І. Мазепи компетенцію Приказа “Малые России” було, здається трохи поширино тим, що гетьман сюди звертався за санкцією деяких розпоряджень внутрішнього життя української держави” [207, с. 114–118]. Це вважалося необхідним, зокрема при усуненні або призначенні генеральної старшини і полковників.

Так само гетьман інформував царський уряд з усіх зовнішньополітичних питань. До Малоросійського приказу посилалися гетьманські донесення, про здобуті за кордоном вісті, про всіх посланців, які приїздили з-за кордону, з обов’язковим прикладенням копій усього, зв’язаного з цим, листування тощо.

Таким чином, царат через Малоросійський приказ контролював також зовнішньополітичні дії гетьманського управління. Малоросійський приказ давав гетьману вказівки і завдання, спрямовані на здійснення зовнішньополітичної лінії Московії.

Що стосується правотворчості Малоросійського приказу, як самостійного суб’єкта права з окремим різновидом правових актів притаманних лише цьому органу, то її не було, так як він виконував в Україні контрольно-розпорядчі функції, керуючись у своїй діяльності правовими актами царя. Однак все ж слід розглядати Малоросійський приказ, як опосередкований орган правотворчості між царатом та органами управління Гетьманщиною. При цьому акти правотворчості даного органу більш правильно буде називати виконавчо-розпорядчими актами, що були направленні на виконання рішень царату, та виносились посилаючись на нього. У відповідності до цього ми будемо досліджувати правотворчу діяльність Малоросійського приказу в адміністративній та судовій сферах.

Важливою галуззю діяльності Малоросійського приказу була діяльність в адміністративній сфері. Малоросійський приказ здійснював усю повсякденну роботу по забезпеченням зносин між царатом і гетьманським управлінням. Як зазначала

російський історик держави і права К.А. Софроненко “Малороссийский приказ в порядке царських указов разъяснял гетьману, как нужно поступать в каждом отдельном случае по отношению к запорожским козакам, козакам правого берега Днепра... Он осуществлял “заступничество”, ходотайство, по делам Украины перед царем, поддерживая прошения гетьмана и казаческой старшины” [47, с. 45]. Так, наприклад, гетьман Д. Многогрішний (1669–1672) в 1670 р. “покорствено иолил” керівника приказу А. Матвеєва про заступництво перед царем, посилаючись на те “... никого себе больше благодателя и ходатая наче твоєя милость” [68, с. 229–230]. У Малоросійському приказі писалися грамоти, які посилалися від імені царя в Україну.

Здійснюючи безпосереднє керівництво діяльністю воєвод в Україні, канцелярія приказу вимагала своєчасної “отписки” и повідомлення “вестей”. Так за підписом дяка Малоросійського приказу Я. Лоздишева 31 серпня 1709 р. була послана ніжинському воєводі І. Ржевському царська грамота з вимогою “... к Москве из малороссийских городов отписки и всякие вестовые письма через почту посыпать с гонцами без всякого замотчанья” [68, с. 27]. В зв’язку із політикою гетьмана І. Мазепи, деякі російські військові, що перебували в Україні, називали козаків зрадниками, це викликало невдоволення. З приводу цього Малоросійський приказ 21 березня 1715 р. надіслав воєводам царську грамоту з вказівкою, що вони проявили обережність у відношенні козаків і не допускали несанкціонованого іменування всіх зрадниками, “... и таких бы неподобных речей не допускали чтоб не озлоблять людей малороссийских,... жили бы с ними в совете и всяком приядстве...”. Грамота попереджувала, що якщо “... впредь такие неподобные речи несутца, а про то подлино сыщитца, и таким людям за неподобные речи чинить жесткое наказане безовсякие пощади” [24, с. 83–84]. Малоросійський приказ також займався питаннями військових російської армії, що дислокувалися в Україні. Так наприклад, військовим, що знаходилися в м. Ніжині і просилися про перехід в інший гарнізон, грамотою Малоросійського приказу від 1700 р. було відмовлено із посиланням, “... что ныне перемены из Нежина не будет, и велено всем сказать, что им перемена будет 1702 г. вскоре”. Також 22 березня 1701 р. із Малоросійського приказу був посланий царський указ про те, щоб “... тех. Переяславських полков

старых осадных стрельцов со своїй служби переминить, а на перемену послать сто чоловек с Розряду” [61, с. 69–71].

На Малоросійський приказ покладалась видача дозволів на в’їзд на територію Московської держави, зокрема в Москву, особам, що проживали в Україні, у зв’язку з цим видавалися проїзні грамоти, хоча у монографії В.А. Дядиченка вони іменувалися “проїзні листи” [43, с. 122]. З приводу цього, зверталися, як правило в Малоросійський приказ торговці з українських міст. Так, торговець з міста Переяслава Х. Петров писав: “... Вели государ мне дать свою жалуваною грамоту, почему мне холопу твоему, к тебе к Москве приезжать и чтоб мне... по городам напрасной зацепки и задержки и убытков и пропажи не было”. Малоросійський приказ розглядав такі чолобитні мешканців чи посадових осіб в Україні про дозвіл на проїзд у Москву. У випадку дозволу, із приказу надсилалась царська проїзна грамота, наприклад, з такими вказівками: “... Велено пропущать к Москве без задержанья и таможенным головам и целовальником и по мытом мытчикам и по рекам перевозчикам и мостовщикам с него Дмитрея, и с людей его, и с рухляди их превозу, и мостовщины, и тамги и иных никаких пошлин иметь и зацепки чинить не велено”. Особам, що виїждали з Москви на Україну, Малоросійський приказ давав також проїзні грамоти, згідно яких місцеві органи влади на Україні повинні були надавати їм підводи і не затримувати їх по дорозі. Так, 16 серпня 1697 р. була видана проїзна грамота диякону лубенсько-мгарського монастиря Онуфрію, в якій говорилося: “... До наших малороссийских городов воеводам нашим и всяким приказным людям по нашему указу отпущены с Москвы” [27, с. 34–35].

Для ведення своїх справ, утримання апарату та посланців з Москви Малоросійський приказ повинен був розпоряджатися значною кількістю коштів. Для цього окрім загального фінансування державного органу, йому було надано право відкривати в окремих містах України “кружечные дворы”, тобто місця виготовлення і реалізації спиртних напоїв, від яких він отримував додаткові надходження. Так, грамота Малоросійського приказу від 19 червня 1677 р. вимагала від чернігівського воєводи А. Леонтьєва, щоб він “... того кружечного двора сборные и расходные книги, за рукою свою, присыпал к нам к Москве потому ж и

по вся годы и велел подавать в приказе Малыя Росии дъяком нашим думному Л. Иванову, В. Бобинину, Е. Украинцеву, П. Долгово”[68, с. 166].

Також у Малоросійському приказі за доручення царя писалися запити до місцевих російських чиновників в Україні, з приводу як правило військових справ.

Так, 22 серпня 1703 р. цар в указі боярину П. Салтикову вимагав надіслати через Малоросійський приказ запит – “... которых годов служилым людям по указу на его гусудареве службе в черниговских городах с товарищем его, стольником и воєводою с К. Поповым быть велено”. На запит малоросійського приказу про “служилых людей” в Чернігові, місцевий воєвода П. Шереметьєв надіслав в приказ список “всего состава дворян стольников, жильців и стряпчих” [61, с. 116].

Іноді Малоросійський приказ сам, тобто без доручення царя надсилає запити воєводам на місцях. Наприклад, в 1708 р. за проханням Розрядного приказу Малоросійський приказ надіслав запит київському воєводі “... Киевский рейтар М. Васильев сын Пикалов на службе ис Киева в посылке под. містечком Вышывкою рини ли и в котором году, и что ему за ту рану государевого жалования помесного и денежного укладу придачи учинено...” [61, с. 140].

Перелічені вище правові акти, тобто грамоти, проїзні грамоти та запити скріплювалися печаткою Малоросійського приказу. Опис її наведений К. Софоненко: “... Серебряную середнюю печать орел с короною, а по правую сторону великого государя боярин и воеводы и ратные люди, а по левую сторону малороссийские ратне же люди не знак гетманской обиранья, а побреди их стол, а на столе булава, а в середине орла воин на коне в руках держит копье, а под конем змии, а подпись на нем такова ж, что и на середний государственной печати, какова в Посольском приказе” [47, с. 56].

Не менш важливою була діяльність Малоросійського приказу у судовій сфері. Зокрема, як зазначала К. Софоненко “Малороссийский приказ обладал судебной властью” [47, с. 68]. Йому були підсудні справи про державні, майнові та інші види злочинів, скоєні як службовцями приказу, так і воєводського правління на Україні. Підсудність справ про злочини гетьмана, козацької старшини й населення України визначалися статтями, прийнятими на військових чи генеральних радах.

В п. 1 Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р. про судочинство України говорилося: “... Чоб своїми правами суживалися і вольності свої имели в добрах и в судах, чоб и те их суды войсковые ни боярин, ни воєвода, ни стольник не вступался...” [123, с. 1]. Це було підтверджено царем Олексієм Михайловичем в Жалуваній грамоті Б. Хмельницькому.

Однак остаточні рішення у справах, про зраду гетьмана чи особи із козацької старшини і духовенства, завжди приймав Малоросійський приказ.

Козацька старшина чи духовенство повідомляли в приказ про виявлену зраду гетьмана, полковника чи іншої особи, а кваліфікацію злочину ж давав Малоросійський приказ. Справи, що були підсудні Генеральному суду, після винесення вироку засудженому, якщо він не засуджувався до смертної кари, направлялися в Малоросійський приказ.

Так у справі гетьмана Д. Многогрішного, Малоросійський приказ всупереч вироку Генерального суду, виніс свій вирок: “... Изменников бывшего Нежинского протопопа Симена и Петрушку Рославцева сослать в Московские земли на вечное житье в дальние Сибирские разные города и в крепкие места, щтоб из тех городов не ушли” [67, с. 235].

З окремих справ, що стосувалися питань зовнішньої політики Московської держави Малоросійський приказ сам проводив слідство. Так, наприклад, по справі “седневського сотника”, який вчинив напад, “на пределы польских владений”, встановлених Андрусівським перемир’ям 1667 р., слідство велося Малоросійським приказом.

Малоросійському приказу були підсудні справи про купівлю і продаж людей, про втягнення в кабалу чи холопство, повернення осіб українського походження в Україну. Так, наприклад, в 1696 р. приказ розглядав чолобитну великороса Б. Фролова про видачу йому купленого ним К. Самошкіна. Незважаючи на те, що К. Самошкін був родом з України, він, як куплена людина, за рішенням приказу був повернений Б. Фролову в Москву [27, с. 69]. Тобто уже в кінці XVII ст. Малоросійський приказ своїми рішенням фактично запроваджував стосовно українських громадян кріпосне право.

Якщо виникали суперечки між органами воєводського та гетьманського управління, тоді їх вирішував Малоросійський приказ, встановлюючи “суд правий” у відношенні незаконних дій воєвод.

Справи про злочини “руssких служилих людей” скoєних у воєводствах України, вирішувалися на основі російського законодавства, не враховуючи при цьому особливості матеріального і процесуального права Гетьманщини.

Отже, царат через Малоросійський приказ проводив своє верховенство в органах державної і судової влади, поступово обмежуючи права місцевих органів управління та судочинства. Малоросійський приказ в свою чергу підступно, часто через брехню та незаконні дії опосередковано від імені царя приймав правові акти, що обмежували права місцевих органів управління, виносив судові вироки та рішення всупереч рішенням українських судів, часто ігноруючи їх на підставі російського законодавства. Таким чином, Малоросійський приказ був другою ланкою після царя, який нав’язував правовій системі Гетьманщини російські правові норми.

Ще одним органом правотворчості Російської імперії, що функціонував на Лівоборежжі в першій половині XVIII ст. була I Малоросійська колегія. Створення даної установи остаточно утверджувало імперські засади в українській політиці Санкт-Петербурга, що знаменувало собою кардинальну реформу політико-адміністративного устрою України, що розпочалася 1722 р. запровадженням на її території російської владної структури – Малоросійської колегії, що було безпосередньо пов’язано із заходами Петра I, спрямованими на реформування системи державного управління Російської імперії, насадження командно-адміністративної системи. Маніфест з приводу заснування колегії, зокрема декларував “Понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому... во всем суд был праведный и безпродолжительной... учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями, и регламентами снабдить изволил..., а Малая Россия... до сего не была судима и прочими распорядками удовольствована” [146, с. 279].

Першим документальним свідченням намірів Петра I заснувати Малоросійську колегію стала адресована сенаторам власноручна записка монарха,

де містилося таке розпорядження: “Понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийского народа о налогах и непорядках, которые чинятца против договоров гетьмана Богдана Хмилницкого, того ради определяем бригадира Степана Вельяминова и с ним 6 штац-офицеров переменяяс погодно из гварнizonов украинских, которым быт при вас и чинит то все, что определено в тех, Хмельницкого, договорах...” [118, с. 77]. Процитований документ був, по суті, проектом імператорського указу, що передавався на доопрацювання. Як видно з його тексту, монарх, зокрема, наказував для ілюстрації безладдя, що має місце в системі державного управління гетьманату.

Формальною підставою для створення I Малоросійської колегії був нагляд за діяльністю судів, посилаючись на численні скарги з приводу діяльності Генерального суду, за указом царя від 1722 р. про який детальніше йтиметься нижче, було створено Малоросійську колегію, яка з поміж інших функцій, була наділена функціями апеляційного суду у Лівобережній Україні, вона не тільки не поліпшила, а, навпаки, значно погіршила становище, “прославившись” хабарництвом під час здійснення судових повноважень.

Вперше прерогативи нової інституції в загальних рисах було визначено в імператорській грамоті гетьману І. Скоропадському від 29 квітня 1722 р. “со общаго с вами сонета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкого даговорах... вершил правдою и безволокитно...” судові справи, подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці “... всякие денежные и хлебные доходы” [192, с. 298]. В даному правовому акті також змальована, так звана картина розладу державного життя Гетьманщини, при цьому акцентувалась увага на непорядках, що мають місце в Генеральному судді і Генеральній канцелярії, у сфері фінансів, тощо.

Більш повно і конкретно компетенція Малоросійської колегії визначалася в інструкції від 6 травня 1722 р. У ній зокрема, вказувалися такі основні напрями діяльності: 1) приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані до колегії на апеляцію; 2) встановити розмір оподаткування українського населення та організувати надходження податків з України до царської скарбниці, стежити при цьому, щоб збирачі податків “в зборе долали правду”; 3) із зібраних коштів “с совету гетманского” здійснювати традиційні видатки, організувавши належним

чином систему обліку та контролю, а також – регулярну звітність перед сенатом; 4) перешкоджати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовими роботами на свою користь і великими податками; 5) контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, слідуючи, щоб останні “... ни в чём отягощения тамошним обивателям не чинили...”; 6) проводити слідства і виносити вироки за позовами українських жителів на російських “постояльців” і навпаки; 7) контролювати адміністративну діяльність гетьмана і Генеральної військової канцелярії [192, с. 610].

Загалом як сенатська інструкція, так і маніфест з приводу заснування колегії мали формально виражену соціальну спрямованість. Їх референом стала думка щодо заступницьких функцій Малоросійської колегії, яка заснована насамперед для того, “дабы малороссийский народ ни от кого... утесняем не был...” [192, с. 611].

Насправді ж мотиви запровадження нової владної структури, як і її прерогативи, певною мірою відрізнялися від тих, що декларувалися в офіційних правових актах. На користь даної точки зору служать так звані таємні пункти, надані президенту С. Вельямінову царською адміністрацією при заснуванні колегії.

Припущення щодо існування таємної інструкції бригадирові висловлював ще О. Лазаревський, котрий першим з дослідників звернув увагу на свідчення журналу Генеральної військової канцелярії від 17 вересня 1722 р., де містився запис розмови Генеральної старшини з президентом Малоросійської колегії. Останній серед інших “досягательных ответов” заявив, “что я именной императорского величества о всем том указ таковой имею, которого не только вам, старшине малороссийской, но и присутствующим со мною в коллегии чинам объявить не можно” [11, с. 158].

І дійсно, виявлено власноручну інструкцію Петра I бригадиру С. Вельямінову, підготовлену 16 травня 1722 р. у Коломні і передану через генерал прокурора О. Ягужинського. Імператор акцентував увагу на таких пріоритетних напрямках його діяльності в Україні: 1) розвідувати “... подлинно какие с зборов... ныне есть генеральные и партикулярные и которые старые и которые новые и при которых гетьманах учинины и кто ими ползуетца и которые им сносны и которые тяжелы”; 2) з’ясувати, які податки можна “... вновь сделать без тяготи народной, с чего и каким образом...”; 3) здійснювати політичний нагляд в Україні, виявляти підозрілих

людей і кореспонденцію з Польщі і Криму, а також “...протчего, что касаетца до доброй осторожности и экономии” [11, с. 160].

Крім того, наміри царату, стосовно заснування малоросійської колегії, були закріпленні в указі від 16 квітня 1723 р. У контексті розвитку контролюючих функцій Малоросійської колегії він конституував, зокрема, таке: “Все указы и универсалы... о каком генеральном положении и побликовании каких наказов о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных екзекуцій и публичных наказаних, накладах на посольство и других важных делах, подписывать обще, а без коллежской підписи никуда никаких указов не посыпать и по них в городах не действовать....” [193 с. 906]. Даним указом царат радикалізував функції Малоросійської Колегії, зокрема у сфері правотворчості, перетворивши її з установи Російської імперії, яка здійснювала функції контролю на Україні, у владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією (а враховуючи її повноваження, фактично над нею). Тобто жоден нормативний акт Генеральної військової канцелярії, що стосувалися військової, адміністративної, фінансово-фіiscal'noї та судової сфер життя без узгодження з Малоросійською колегією, та підпису її керівника, виданим бути не міг.

Діяльність нового адміністративно-правового органу Гетьманщини – Малоросійської колегії мала регламентуватись правовим актом – регламентом. Однак, Малоросійська колегія, на відміну від інших центральних установ Російської імперії, не мала власного регламенту. Адже реформуючи систему державного управління на засадах камералізму, колегії у Російській імперії поділялися на відомчі та територіальні, при цьому діяльність перших, регламентувалася індивідуальним дляожної регламентом, діяльність ж других, тобто територіальних, до яких відносилася Малоросійська колегія, регламентувалась – Генеральним регламентом [190, с. 708]. Крім того Петро I надавав великого значення жорсткій регламентації діяльності всіх структур загалом і кожного чиновника зокрема. В такому дусі було складено Генеральний регламент 1720 р., у ньому не лише детально викладено принципи функціонування бюрократичної машини, але й конкретно визначено коло функціональних обов’язків кожного чиновника – учасника бюрократичного процесу. Даний регламент був розроблений

за безпосередньої участі імператора, тому його вважали взірцем інструктивної документації [209, с. 244]. Регламент зобов'язував членів колегії у визначений “для присутствія” день збиратися в авдіенц-камері на засідання. Керівник (президент), а за його відсутності – віце-президент або один з колезьких радників відкривав засідання. Секретар мав ознайомити присутніх із переліком справ, винесених на обговорення, після чого послідовно їх зачитував. Під час обговорення кожен мав висловити власну думку з приводу їх змісту. До того ж за процедурою, дебати проводили з урахуванням субординації присутніх на засіданні чиновників: першим виступав молодший за посадою, останнім – президент Колегії. Більшість вирішувала долю обговорюваної справи [87, с. 487]. Процес обговорення обов'язково фіксували в протоколах, які, на думку імператора, мали стати “непідкупними свідками” діяльності кожного царського слуги [210, с. 128].

Що стосується правотворчості Малоросійської колегії, то крім, вищезазначеного погодження правових актів Генеральної військової канцелярії, вона видавала на відміну від свого попередника Малоросійського приказу, повноцінні правові акти у формі указів, що носили загальнообов'язковий законодавчий характер, за своїм внутрішньо-теоретичним аспектом були аналогічні царським указам, що були проаналізовані вище та стосувалися усіх сфер суспільного життя.

Принагідно зауважимо, що бригадир з перших днів свого перебування в Глухові виявив велику енергію в “засиланні” указів до Генеральної канцелярії, відносно чого наказний гетьман П. Полуботок неодноразово скаржився до Сенату. Загалом, протягом першого місяця своєї діяльності в Україні Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 укази, з яких десять стосувалися судочинства (зебільшого притягнення до судової відповідальності козацької старшини), 11 – розміщення та утримання на українській території російських військ, 7 – організації фінансової служби та залучення українських коштів до колезької казни, 6 – різних адміністративних розпоряджень (організація пошти, виплати “прогонних” грошей, запровадження інституту коменданства тощо [211]. А протягом серпня-середини листопада 1722 р. (з цього часу, а саме з 25 листопада, у відповідності із сенатськими розпорядженнями, укази Малоросійської колегії до

генеральної старшини було замінено преторіями, що формально означало рівність контрагентів) президент надіслав до Генеральної військової канцелярії 187 указів, тобто майже по два укази в день. [211, с. 1–108].

Тому, прагнучи нейтралізувати можливий опір реформі з боку старшини загалом та П. Полуботка зокрема, Малоросійська колегія розпочала діяльність в Україні з того, що за свідченням П. Полуботка, “... публиковала своими... универсалами, дабы всем, кто, якие и от кого имеет обиды, удавался до одной колеги з чолобитием и искал себе управы”. Водночас з кінця липня бригадир С. Вельямінов почав вимагати від генеральної старшини притягнення до судової відповідальності місцевої козацької адміністрації, на яку скаржилися обивателі. Так уже 31 липня колегія надіслала до військової канцелярії наказ про негайний виклик до Глухова для проведення слідства хорунжого Кролевецької сотні Г. Падалки, на якого надійшла скарга від підданих селян [211, арк. 1–2]. А 3 серпня 1722 р. президент колегії у присутності київського генерал-губернатора в розмові з генеральною старшиною порушив питання про насильницьке “обертання” козаків у підданство [149, с. 93]. 17 серпня 1722 р. Малоросійська колегія надіслала військовій канцелярії указ, яким забороняла залучати козаків “до жадных работызн”, а також регламентувала організацію судової практики в Україні. Зокрема, він містив заборону стягувати ”наклады” при подачі позову та розгляді справи “никаких накладов з оных, когда придут к суду, не взымать под опасением штрафа” стягувати “... судовые наклады з оных под опасением штрафа” [149, с. 94]. Крім того малоросійська колегія вимагала від генеральної старшини “безобходного” розміщення на квартирах драгун, тобто знищувала старшинські привілеї, які існували раніше [211, арк. 7 зв.].

Протягом серпня-вересня 1722 р. до Малоросійської колегії надійшло лише з Глухівської та суміжних з нею сотень близько 30 чолобитних, в яких порушувалися клопотання про судовий розгляд справ щодо звинувачення старшини та державців у службових зловживаннях, загарбаннях майна і грунтів тощо. Звинувачення були пред’явлені представникам генеральної, полкової та сотенної старшини, членам їх сімей. Аналіз судової практики колегії в наступні місяці дає можливість висловити

припущення, що динаміка даного процесу зберігалася і надалі, відмінною ознакою якого спочатку ставало лише розширення географії позовів.

Спочатку реакція російських чиновників була досить оперативною. Як зазначалося вище, лише протягом першого місяця функціонування в Україні колегія надіслала до Генеральної канцелярії близько 10 указів про притягнення до судової відповідальності старшини. Переважна більшість чолобитних, зареєстрованих у колегії протягом вересня-жовтня 1722 р., оперативно була розглянута.

За час діяльності І Малоросійської колегії відбулося не декларативне, а фактичне запровадження в судову практику українських судів указу від 5 листопада 1723 р. Формалізація судового процесу на ґрунті конституйованих указом пунктів стала рішучим кроком на шляху уніфікації українського судочинства із загальноімперським. Поширення дії указу “О суде по новоучененой форме” спричинили зростання ролі та значення правових кодексів Російської імперії у вирішенні судових справ у відповідних установах Гетьманату, адже судочинство колегії спиралося переважно на російські закони та укази.

Під впливом російських правових кодексів і судової практики І Малоросійської колегії в середині 20-х рр. XVIII ст. принципових змін зазнав і процесуальний характер судочинства Гетьманату. Раніше в Україні діяв так званий змагальний процес, який бере початок ще від правових норм “Руської правди”. Суть змагального процесу полягала в тому, що сторони суперечки в ході судового розгляду самостійно використовували фактичний матеріал і судові докази, доводячи за їх допомогою власну правоту [5, с.78]. Натомість набув поширення інквізиційний процес, так звані “Пытки в застенках”, які спершу існували тільки в судовій практиці російських установ, із часом почали застосовуватися в судах Гетьманату.

Під час судової реформи, проведеної І Малоросійською колегією, не лише слідчі дії, а й судові процеси в кримінальних справах дедалі частіше проходили за закритими дверима, часто з застосування типових для російської традиції “плетей”, “кнута”, “огня”.

З існуючим станом речей не міг змиритися наказний гетьман П. Полуботок та патріотична частина генеральної старшини, що розгорнули активну опозиційну

діяльність у відношенні I Малоросійської колегії, а зокрема її президента – бригадира С. Вельямінова.

У результаті, активного протистояння намаганням I Малоросійської колегії з боку П. Полуботка та генеральної старшини, сенатського указу від 10 листопада 1722 р. про вирішення спорів між Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією, що був явно не на користь останньої, спонукав її президента до радикальніших дій. У січні 1723 р. Малоросійська колегія направила до Сенату скаргу з приводу того, що наказний гетьман не виконує сенатське розпорядження про апробацію універсалів “в генеральних ділах” у президента С. Вельямінова (до неї було додано реєстр “незаконних”, тобто таких, які не були завізовані бригадиром, універсалів Генеральної канцелярії) [164]. Проте цього разу бригадир основну увагу зосередив не на констатації незаконності дій Генеральної старшини, а на вироблені програми поглиблення інкорпораційної реформи. Протягом січня 1723 р. президент Малоросійської колегії бригадир С. Вельямінов підготував проект, відомий в історичній літературі під назвою “Дванадцять пунктів Вельямінова” [18]. Зустріч імператора з президентом I Малоросійської колегії, у ході якої останній передав “Дванадцять пунктів”, відбулася 31 березня. А вже 5 квітня монарх переглянув “той еляборат” наклав резолюції “... на кожний пункт зокрема” запропонований С. Вельяміновим проект поглиблення реформ [117, с. 100]. Більшість пропозицій бригадира стосувалися фінансової реформи (пункти 1-6, 9). Вони були спрямовані на збільшення прибутків казни, а тому схвально оцінені імператором (за винятком пропозиції уніфікувати подані статті на території всієї Гетьманщини.) Інший блок питань, порушених президентом стосувався опозиційної боротьби полуботка та генеральної старшини. Зокрема, С. Вельямінов скаржився на порушення ними сенатського указу щодо участі президента колегії в засіданнях генеральної канцелярії, коли вирішувалися важливі питання, та при розсиланні універсалів (п. 10), про ігнорування вимог колегії, щодо пред'явлення фінансових відомостей, козацьких компотів тощо (п. 11), про протидію при запровадженні інституту комендантів (п. 12) [117, с. 105]. На основі резолюцій на дані пункти у сенаті було підготовлено і схвалено сенатський указ від 16 квітня про який йшлося вище.

Яскравим свідченням зміни політичного курсу був указ Малоросійської колегії від 27 лютого 1723 р., який декларував “... в Малороссийские полки по их желанию определяются полковники из русских” [193, с. 731]. В результаті з’являється новий тип полковників і козацької старшини, які, будучи призначенні на посади царською волею, почували себе цілком незалежними від гетьмана і полчан – “... в України имея маєтности, живут ни под чьею командою, самовольно..., гетьмана они не слушают” [117, с. 102–103]. Вельми негативні наслідки для суспільного клімату в Україні мало рекомендування царатом на старшинські посади іноземців.

Створення, крім судово-правових цілей зачіпали й фінансово-фіскальні інтереси. Адже після завершення Північної війни (1700–1721 рр.) становище царської скарбниці не тільки не поліпшилося, але, зважаючи на розорення господарства країни внаслідок непомірних воєнних витрат і непродуманих реформаторських дій, навіть погіршилося.

За інструкцією Сенату від 16 травня 1722 р., Малоросійська колегія зобов’язалася у сфері фінансового управління “о всяких денежніх и хлебніх, и прочих зборах... осведомится подлинно... и те зборі велеть збирать урядником и війтам... и что собрано будет, приниметь им в колегию”. Право урядувати зібраними коштами й збіжжям надавали й Колегії, але з застереженням – “с совету гетманского”[169, с. 321–325]

Цікаво, що фінансову діяльність в Україні Малоросійська колегія мусила розпочати з того, що не вдалося зробити царським резидентам раніше, – з контролю фінансової системи Гетьманату. Тому в указі Малоросійської колегії, надісланому 4 серпня 1722 р. до Генеральної військової канцелярії, містилися вимоги повідомити, “котороэ число с малороссиян у год собирается денежной казны, також хлеба и прочемо, и с чего они собираются, и кому также. И з нынешнего 1722 г. доходов тех. Коликое число было в зборе, и с тех. Зборнях денег и хлеба какие дачи в рас ходе, и за рас ходом в остатку, и нене на лицо тех. Доходов у доимку, рас писав всякого звания порознь” [211, арк. 2].

Вже 24 березня 1723 р. Малоросійська колегія надіслала збирачам податків інструкції, що зобов'язували їх стягувати податки “... зов сих безобходно державских и иных добр, як изначала чинили...” [149, с. 121].

Малоросійська колегія у фінансовій сфері була підзвітна Ревізіон-конторі. До того ж спершу колегія надсилала до Санкт-Петербургу фінансові звіти тричі на рік, а з кінця 1726 р., відповідно до сенатського указу від 22 жовтня 1726 р. – щомісяця. У звіті колегія зазначала, “сколко тех доходов, в котором месяце в приходе и на какие дачи в расходе и что от месяца в другой месяц в остатче на лицо будет” [212].

Тож у ході проведення фінансово-правової реформи в Україні Малоросійській колегії спільно з царотом вдалося не лише залучити фінанси Гетьманату до загальноімперської казни, а й здійснити важливі структурні зміни в цій важливій сфері державного життя. Фінансовій службі Малоросійської колегії, що замінила фінансову вертикаль гетьманського правління, були властиві чітка субординація, жорстка звітність і контроль, антиправові механізми діяльності, іншими словами – всі типові риси адміністративно-бюрократичних органів петровського часу.

Отже, I Малоросійська колегія стала ще одним імперським органом, який у першій половині XVIII ст. намагався узурпувати правову систему Гетьманщини, знищити існуючі джерела права автономної влади, піддавши усі правові акти своєму погодженню та контролю.

3.3. Систематизація права Лівобережної України першої половини XVIII ст.

У першій половині XVIII ст. у процесі динамічного розвитку правового життя України, що супроводжувалося гострими політичними та соціально-економічними процесами, з'явилася значна кількість джерел права, які мали різне походження. У зв'язку з цим у застосуванні правових норм панувало безладдя.

Чинні джерела права Гетьманщини, найголовнішими з яких були Статут Великого Князівства Литовського 1588 р., численні збірники магдебурзького права, актів гетьманської влади, звичаєвого права та інші зумовлювали відносну автономію системи права Гетьманщини. Про те вона мала недоліки, зокрема різні правові норми, що діяли в Гетьманщині, часто суперечили одна одній. Норми місцевого українського звичаєвого права могли суперечити нормам Статуту Великого Князівства Литовського, а ті в свою чергу – магдебурзькому праву. Так, артикул I розділу 7 Статуту Великого Князівства Литовського стверджував, що кожний власник материнського чи батьківського майна, купленого чи випрошеного, може відчужувати його через продаж, дарування, запис, обійшовши своїх дітей та рідних. Згідно з магдебурзьким правом, ніхто не міг відчужувати такого майна без згоди майбутніх спадкоємців. Така угода вважалася недійсною [5, с. 157]. Або, наприклад, в артикулі 11 розділу 5 Статуту Великого князівства Литовського зазначалось, що все материнське майно у випадку спадкування переходить, як до синів, так і до дочок, а батьківське – тільки до синів та їхніх спадкоємців, а за магдебурзьким правом майно батьків переходить однаково і до синів, і до дочок. [5, с. 139]. Суперечності дедалі поглиблювалися і загострювалися. З одного боку це ускладнювало застосування правових норм на практиці, а з другого боку давало змогу судовим органам стосовно одних і тих самих справ виносити різні рішення залежно від того, на яке джерело їм було вигідно посилатися.

У відсутності єдиного джерела права були зацікавленні представники привілейованого стану, тобто верхівка старшинсько-шляхетської адміністрації, з яких формувалися судові органи, а отже й українські судді могли ухвалювати ті рішення, які б відповідали їхнім інтересам. Тому тривалий час українська панівна верхівка не порушувала питання про упорядкування чинного законодавства у Гетьманщині.

Важкий і складний суспільно-економічний та політичний розвиток Гетьманщини на початку XVIII ст. відповідно впливав на формування власного українського права. Цей розвиток продовжувався, але зазнав великого впливу з боку Російської імперії.

У міру того, як Російська імперія все більше утверджувалася, та її закони поширювалися на територію України, коли здійснювали наступ на права і вольності Українського народу, на Лівобережжя поширюються загальноросійські правові норми.

I все ж Україна нагромадила великий і різноманітний правовий матеріал, але досить суперечливий. Так, як випадки дійсних порушень закону з боку суддів та українських чиновників, царат уміло виявляв, представляв як правило і використовував це як привід, для втручання у внутрішні справи України, для встановлення тут імперських порядків і запровадження російських правових норм.

Отже, у першій половині XVIII ст. виникла необхідність в упорядкуванні права України, шляхом систематизації. Однак, спочатку упорядкування здійснювалося приватними особами, які займалися систематизацією окремих інститутів права, прагнучи задоволити потреби життя, наприклад, шляхом створення ручних книг для суду. Під ручними книгами розуміли збірники законів, створені в порядку приватної кодифікації. Ці ручні книги містили коментарі вчених. Часто ручні книги нерідко називалися керівними книгами, наприклад, “Порядок” – це одна з польських навчальних книг.

Перші кроки, щодо упорядкування чинного законодавства у Гетьманщині були зроблені у 20-х рр. XVIII ст. Універсалом від 16 травня 1721 р. гетьман І. Скоропадський створив спеціальну комісію для перекладу українською мовою “правних книг” (Статуту Великого Князівства Литовського, “Зерцала Саксонів” і “Порядку” В. Гроїцького) з “польського діалекту на наше русское наречие” [19, с. 788]. Переклад “правних книг” було доручено писареві Гадяцького полку О. Ситенському, “значковому товаришу” З. Рошаковському та їхнім помічникам А. Піщанському і Г. Балесному [44, с. 88]. Переклад трьох величезних юридичних збірників потребував чималих зусиль і цілком зрозуміло, що чотири особи не спромоглися його завершити, а тому і надалі у застосуванні правових норм не було чіткої структури і правила.

Про тогочасне судочинство та юридичні норми влучно висловився відомий український історик О. Лазаревський: “На малоросійські суди надходили повідомлення про хабарництво і пристрасті, які доходили до державця і ним

пред'являлися гетьману. Гетьман заступався за суди, але не міг він не бачити, що головною причиною зловживань в них служили протиріччя законів, рідкість їх джерел і недоступність їх за мовою” [51, с. 145]. Постійні скарги з приводу зловживань в українських судах доходили до царського двору.

На цю обставину звернув увагу Петро І в окремому указі гетьману І Скоропадському від 29 квітня 1722 р. “Від малоросійського народу, – заначалось в указі, – доходять до нас численні скарги про податки й безладдя, які чиняться як Генеральним судом і старшиною так і полковниками... У генеральних судах мають місце через хабарі великі неправди, від чого бідні козаки, які неспроможні платити, несправедливо бувають обвинуваченні... Полковники в своїх судах допускають неправди стосовно козаків і посполитих..., відбирають грунти, ліси, млини..., примушують козаків працювати на будівництві своїх будинків, хуторів, млинових гребель і тим самим змушують їх з козацької службу йти до себе в підданство” [192, с. 389]. Гетьман І. Скоропадський у пояснювальній записці Петру І від 2 травня того ж року намагався довести, що відомості про грубі зловживання у судових органах Гетьманщини – це лише наклепи, та насправді, як підтверджують різні документи того часу, хабарництво було характерним для судів як Гетьманщини, так і Московської держави [45, с. 9].

Безладдя у судах Гетьманщини, було як відомо, для Петра І лише приводом до обмеження її автономії у справах управління і судочинства. Як відомо, царат мав на меті поширити загальноросійське законодавство і цим самим сприяти якнайшвидшій ліквідації автономії.

На необхідність упорядкування чинних законів звертав увагу Д. Апостол; у поданому до Верховної таємної ради проекті нового договору першим пунктом висунув умову затвердження давніх прав і вольностей, аби “український народ судився за своїми правами у своїх судах, через вибраних суддів” [78, с. 125].

Російський уряд і сам був зацікавлений в цьому, оскільки через кодифікації мав намір скасувати розходження, які на той час існували між царським законодавством і чинним у Гетьманщині правом [49, с. 18]. У зв’язку з цим 22 серпня 1728 р. російський царат видав указ, відомий під назвою “Решительные пункты гетьману Д. Апостолу”. У розділі 20 цих пунктів зазначалося: “... донесено,

що малоросійський народ судять різними правами, якими цими словами названі: Магдебурзькі та Саксонські статути, із яких одні з одним не погоджують, із чого може бути судам не без втручання того ради... видав для користі правосуддя малоросійського ті права, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоросійську мову і визначити із таких, скільки персон пристойно, здібних і знатних людей для зводу тих трьох прав в одне і для апробації прислати до двору” [213, с. 247]. Цей указ поклав початок кодифікації найбільш значної пам’ятки права першої половини XVIII ст. – “Права по которым судится малороссийский народ”.

В історико-правовій літературі тривала дискусія про причини створення досліджуваної пам’ятки права. Зокрема на думку О. Кістяківського, кодифікація потрібна була лише тому, що існували “різноманітність законів і суперечливість один одним” та “неправосуддя судящих” [5, с. 5]. Дослідник кодифікації українського права І. Теличенко, вбачав причини необхідності кодифікації в тому, що в судах панували хабарництво, зловживання, змішування або поєднання адміністративних і судових функцій, не було єдиного джерела права [4, с. 421–423]. За Д. Багалієм причина кодифікації полягала у невідповідності багатьох джерел права [14, с. 3–8]. На думку А. Яковліва, кодифікацію головно спричинили “Необізнаність росіян з правом України, відсутність єдиного джерела права, поєднання адміністративних і судових функцій” [214, с. 18–19]. Дослідники радянського права С. Юшков та В. Мєсяц вважали, що потребу в кодифікації права зумовили насамперед соціально-економічні зміни, які відбувалися у житті феодального суспільства [42, с. 477; 49, с. 18–27]. Український вчений А. Ткач стверджує, що кодифікація права була потрібна у зв’язку зі змінами соціально-економічних і політичних відносин у Гетьманщині [46, с. 73]. Ми вважаємо, що всі висловлені з цього приводу думки мають наукову підставу і заслуговують на увагу. Віддаючи їм належне, зробимо спробу викласти свої міркування про потребу систематизації права Гетьманщини у першій половині XVIII ст.

Нам вбачається, що причини систематизації законодавства Гетьманщини доцільно поділяти на об’єктивні і суб’єктивні. До об’єктивних ми відносимо інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., які потребували правового регулювання, а до

суб'єктивних – чинність різних правових норм, які мали різне походження і суперечили одна одній. Виникла нагальна потреба їх узгодити, скоротити, переробити відповідно до нових умов, спричинених значним економічним розвитком. Окрім того, російський уряд прагнув скасувати автономію Гетьманщини, зокрема її систему права, яка була важливою опорою державності.

Перший склад комісії, що займалась систематизацією у науковій літературі не виявлено, проте не підлягає сумніву, що вона була створена незабаром після видання указу 1728 р. Генеральний підскарбій Я. Маркович у записках від 4 липня 1729 р. згадував про те, що у князя О. Шаховського в Глухові він зустрічав перекладачів малоросійських прав [215, с. 326–328].

Видавши указ про укладення єдиного збірника законів, російський царат уважно стежив за його виконанням. Так 17 листопада 1730 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ, яким нагадувала Д. Апостолу про прискорення укладення єдиного закону для населення Малоросійської держави [216].

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким комісії доручалося магдебурзькі та саксонські статути, права за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоруську мову і звести їх в єдине джерело права, докладаючи якомога більше зусиль, щоб звести всі поправки згідно з “апробацією”. Але для того, щоб ці права були досконалими і якнайскоріше послужилися малоросійському народові, зазначалося далі в указі, треба серед знатних осіб – як духовних з кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і світських (генеральної старшини, полковників та інших чинів) – виділити належну кількість осіб для перекладу, скорочення і доповнення цих прав на користь малоросійського народу. За указом, укладеним з цього приводу, проект слід подати на розгляд, кому накаже імператриця [193, с. 614–615]. Тоді ж було створено нову комісію у складі 12 осіб, роботу якої перенесено до Санкт-Петербурга.

Проведений нами порівняльно-правовий аналіз указів російського царства 1728 і 1734 рр., дає підставу стверджувати, що перший указ висував комісії завдання організаційного характеру: переклад “трьох малоросійських прав” та зведення їх в одне джерело права: другий – значно розширив компетенцію комісії, визначивши напрями роботи: поправки та скорочення юридичних норм, а також

проектування нових норм “для пользи малороссийського народу”. Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині. Це означало, що кодифікаційна комісія повинна була провести роботу в справі переробки, узгодження й об'єднання певної групи чинних юридичних норм у єдиному нормативно-правовому акті, проект, якого мали передати на розгляд сенату для остаточного “височайшого” затвердження.

Як зазначав А. Ткач, спочатку на чолі кодифікаційної комісії стояв Генеральний суддя І. Борозна, а після його смерті – генеральний обозний Я. Лизогуб [46, с. 31]. Переклад “правних книг” був закінчений 1738 р. Коли комісія приступила до укладання збірника, між її членами виявилися розбіжності у поглядах на те, яким повинен бути новий нормативний акт – цілком новим чи тільки виправленим Статутом Великого Князівства Литовського, доповненим законами, що були чинними у Гетьманщині. Представники верхівки тогочасного українського суспільства наполягали на тому, щоб в основі кодифікації містився Статут Великого Князівства Литовського 1588 р., а представники рядової української старшини стояли за магдебурзьке право [45, с. 10].

Наприкінці 1741 р. чорновий варіант проекту Кодексу 1743 р. був уже готовий. Далі проводилася робота, спрямована на остаточне закінчення Кодексу: виправлялися глави, усувалися повторення, складався зміст тощо [217, с. 48].

Кодифікаційні роботи тривали 15 років. У м. Глухові 8 липня 1743 р. члени кодифікаційної комісії на раді, скликані Генеральною військовою канцелярією, підписали проект Кодексу Українського права під назвою “Права по которым судится малороссийский народ” [218]. Повна назва Кодексу – “Права по которым судится малороссийский народ высочайшим всепресветлейшия державнейшия великие государыни императрицы Елизаветы Петровны самодержавицы Всероссийская её императорского Священнейшего величества повелением из трех книг, а именно, Статута Литовского, Зерцала Саксонского, и приложенных при том других прав, також из книги “Порядка”, по переводе из польського и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя в Глухове лето от Рождества Христова 1742 года”.

Кодифікаційна комісія спочатку мала намір назвати цей проект “Книга прав малопросійського народу”, однак через заборону Генеральної канцелярії змушена була вжити назву “Права по которым судится малороссийский народ” [214, с. 111]. Така назва не цілком відповідала змістові Кодексу, оскільки не охоплювала всіх норм, які були вміщені у ньому. Крім норм цивільного, кримінального, процесуального права, судоустрою, Кодекс регламентував норми державного та адміністративного права.

Серед дослідників “Прав...” немає єдиної думки щодо характеру систематизації юридичних норм, уміщених у цій пам'ятці права: одні дослідники називають її “кодексом”, інші – “зводом, ще інші і “зводом”, і “кодексом”. Як відомо, у теорії права розрізняють два способи здійснення систематизації законодавства: інкорпорація і кодифікація. Інкорпорація – це найпростіша форма впорядкування нормативно-правових актів, яка полягає в об'єднанні нормативно-правових актів у одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, тематичним тощо) без зміни їхнього змісту. Кодифікація – це спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці, узгодженні та об'єднанні певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання в єдиному нормативному акті, тобто це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їхнього змісту, із скасуванням одних і прийняттям інших норм права. Кодифікація має завжди офіційний характер [93, с. 121–122].

Беручи до уваги ці положення загальної теорії права, ми дотримуємося думки, “Права, по которым судится малороссийский народ” за способом систематизації є саме Кодексом. По-перше, тому що членами кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, була проведена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. А, по-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти, узгоджені між собою. Отже можна вважати, що “Права по которым судится малороссийский народ” 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст.

Генеральна військова канцелярія подала проект Кодексу 1743 р. генерал-губернатору Г. Бібікову, який з невідомих причин затримав його майже на рік, тому до Сенату на остаточне офіційне затвердження “Права...” потрапили лише

7 липня 1744 р. Відповідь надійшла через 12 років після відновлення інституту гетьманства. Указом від 20 травня 1754 р. проект Кодексу 1743 р. було повернуто на повторний розгляд з метою внесення змін відповідно до нових вимог часу. З цією метою наступні роки створювалось декілька комісій, але жодна з них не мала успіхів у своїй роботі. Проект Кодексу 1743 р. не був офіційно затверджений Сенатом з таких причин, як:

- поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема своєї системи права;
- обґрунтування в Кодексі 1743 р. права на політичне самовизначення;
- деякої відмінності українського права від російського;
- досконалішої юридичної техніки;
- відсутності посилань на російські джерела;
- відсутності єдності в поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу 1743 р. серед генеральної старшини.

Характер “Права...” вирізнявся тим, що в їх текст неможливо було внести зміни, які б відповідали інтересам царата без радикальної переробки. В юридичному розумінні Кодекс 1743 р. не був державно-юридичним актом. Однак аналіз судової практики досліджуваного періоду засвідчує їх практичне застосування судовими установами Гетьманщини.

У 1874 р. під час археологічного з’їзду в м. Києві О. Кістяківський ознайомився з рукописом копії “Права...”, яку йому передав В. Баришевський, і 1879 р. він їх опублікував. Проте опублікована ним копія Кодексу 1743 р. відрізняється від оригіналу, який виявив 1970 р. литовський історик В. Рауделюнас у рукописних фондах Санкт-Петербурзького відділення Інституту АН Російської Федерації [217, с. 51]. Це рукопис у шкіряній оправі великого формату (34 на 20,5 см), що складався з 461 сторінки, писаний кількома особами. Рукопис тричі засвідчено власноручними підписами всіх 18 членів кодифікаційної комісії. До рукопису входили: оригінал листа тодішнього правителя України Г. Бібікова до цариці Єлизавети Петрівни, в якому повідомлялося про надсилання Кодексу 1743 р. українського права на апробацію, тобто затвердження. На звороті збереглася позначка про одержання матеріалів Сенатом у Санкт-Петербурзі 17 липня 1744 р.;

інструкція, дана кодифікаційній комісії 25 січня 1735 р. у м. Глухові й скріплена підписом О. Шаховського з позначенням, що оригінал читав канцелярист військовий Т. Закровієцький; титульна сторінка, вишукано оформлена і вписана у герб лубенським полковим писарем С. Савицьким; посвята Єлизавети Петрівни, підписана нею власноручно; передмова з викладом основних принципів, якими керувалась комісія в процесі своєї роботи над Кодексом 1743 р.; зміст, складений за зразком Статуту Великого Князівства Литовського, що охоплював заголовки всіх артикулів і глав Кодексу 1743 р.; повний його текст, який складався з 30 глав, поділених на 532 артикули-статті і перерозподілених на 1607 пунктів-параграфів. Глави і параграфи відрізняються за обсягом; пояснення скорочень, вжитих у Кодексі 1743 р. для позначення використаних джерел; реєстр складений у дві колонки, із зазначенням глави, артикула і пункту, в якому міститься той чи інший пошуковий документ; проекти з висловленням думок членів комісії стосовно окремих питань першорядного значення, які виникли під час кодифікації; ступеневий малоросійського звання порядок після гетьмана, тобто документ, яким визначались ранги військових чинів після гетьмана у XVII – XVIII ст. у Гетьманщині [217, с. 52–54]. Передбачається, що це саме той примірник, який мав бути затверджений Сенатом і стати чинним у Гетьманщині.

На сьогодні відомо десять списків “Права...”. Сучасний дослідник історії українського права К. Вислоблоков склав таблицю, в якій наводить відомості до кожного списку: умовну назву пам'ятки, згадку про неї в літературі, сучасне її місцезнаходження (шифр), опис оправи і кількість сторінок [54, с. 42–47]. На його думку кількість цих списків не встановлена, тому існує потреба подальших пошуків.

Доцільним для нашого дисертаційного дослідження буде з’ясувати, правові джерела Кодексу 1743 р. Питання про джерела Кодексу в історико-правовій літературі висвітленні недостатньо, а деякі з них є предметом наукових дискусій. Так, А. Яковлів вважав, що основним джерелом “Права...” було магдебурзьке право, на збірники якого укладачі кодексу зробили 1580 посилань [214, с. 66]. С. Юшков та В. Месяц стверджували, що основним джерелом кодексу був Статут Великого Князівства Литовського 1588 р., на який укладачі зробили 417 посилань. Крім того, у 264 випадках укладачі хоч і посилались на Статут, але вказували на зміну його

норм і у 352 випадках робилися посилання як на Статут Великого Князівства Литовського, так і на збірники магдебурзького права; у 357 випадках укладачі посилались на збірники магдебурзького права, вказуючи на переробку їх тексту [42, с. 442–443; 49, с. 106–107].

На нашу думку, основне джерело Кодексу – Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Проте структура Статуту була змінена: замість статуних розділів, артикулів і параграфів в укладений Кодекс були введені глави з подальшим їх поділом на артикули і пункти. Крім того, весь кодифікований матеріал групувався в Кодексі порівняно в більшому обсязі за внутрішнім юридичним зв'язком. Тому обширні артикули Статуту Великого князівства Литовського розбивались на частини в різні глави Кодексу 1743 р.

Важливим джерелом Кодексу 1743 р. було звичаєве право, яке відображало національні особливості розвитку українського права. Комісія визнавала за звичаєвим правом чинність писаного закону, який повинні були застосовувати судові установи, вирішуючи спори у тих випадках, коли в писаному законі не вистачало відповідної норми. Так, наприклад, пункт 2 артикул 13 глави IV містить цитату: “Доповнення за прикладом прав... і по давньому звичаю, що вказує на використання звичаєвого права”, що вказує на використання звичаєвого права кодифікаційною комісією [54, с. 96].

Також як джерело для укладення “Права...” кодифікаційна комісія використала: нормативно-правові акти гетьманської влади, а саме універсали та інструкції гетьмана та інструкції Генеральної військової канцелярії; договори українських гетьманів з російськими царями, починаючи з договору, укладеного Б. Хмельницьким з Олексієм Михайловичем 1654 р., так наприклад глава IV артикул 1 пункт 2 [54, с. 95].

Кодифікаційна комісія, укладаючи “Права...”, іноді використовувала і джерела російського права. Так у деяких нормах помітний вплив російського законодавства, зокрема указів, інструкцій, маніфестів, регламентів, статутів тощо. Проте кодифікатори на ці джерела у тексті не посилалися. Це, очевидно, було однією з причин негативного ставлення царського уряду до проекту Кодексу 1743 р.

Деякі норми укладачі створювали самі, виходячи при цьому з “Права...” або Святого Письма, з погодженості із Кодексом 1743 р. на користь народу. Подекуди кодифікатори створювали нові норми без жодних посилань.

Порівнюючи Кодекс з його джерелами, зазначимо, що “Права...” не є механічним об’єднанням цих джерел, оскільки кодифікатори переробляли, опрацьовували чинні юридичні норми, узгоджуючи їх в єдиному нормативному акті. Та обставина, що кодифікаційна комісія повинна була перекласти з російської, польської, латинської і німецької мов, з різних за походженням, змістом і характером збірників, засвідчує високу правову підготовку членів кодифікаційної комісії, їхню ерудицію та загальний високий рівень розвитку юриспунденції в Гетьманщині того часу.

“Права по которым судится малороссийский народ”, мали чітку структуру і складалися з 30 глав, які поділялися на 532 артикули і 1607 пунктів. На пункти поділялися не всі артикули, і кількість їх в окремих артикулах було від 1 (Гл. VIII, арт. 30) до 12 (Гл. XX, арт. 46) [54, с. 216; с. 481].

В історико-правовій науці дослідники подають дешь іншу кількість артикулів і пунктів Кодексу 1743 р. Так В. Месяц, С. Юшков, А. Ткач, називали 531 артикул і 1716 пунктів. А. Яковлів налічував 1697, а В. Кульчицький 1603 пункти [49, с. 101; 42, с. 388; 46, с. 83; 214, с. 65; 45, с. 11]. Правильний підрахунок артикулів і пунктів зробив В. Рауделюнас [217, с. 52–53]. Його дані збігаються з нашими, тобто Кодекс мав 532 артикули і 1607 пунктів. Така неоднакова кількість артикулів і пунктів Кодексу, проведена різними вченими, стала через недостатньо уважний підрахунок. Окрім того, В. Месяц, С. Юшков, А. Ткач до пунктів, очевидно, відносили і 110 артикулів, які не мали пунктів взагалі, то в них вийшла кількість 1716 пунктів.

Норми “Права...” розподілялися за такою системою: 1) державне право; 2) кримінальне право; 3) цивільне право; 4) процесуальне право.

Глава 1 – це своєрідний вступний закон, який визначає компетенцію і сферу дії Кодексу 1743 р. Закон вбачав призначення “Права...” в тому, щоб застосовувати їх до усіх справ, підлягають “суду и росправе”.

За сфорою дії Кодекс 1743 р. поширювався на дві категорії населення: природних малоросіян та немалоросіян. Під першими розумілися духівництво, землевласницькі групи козацького та шляхетського походження, службовці у війську чи на цивільній службі та верхівка найбільш привілейованих міст. Категорія природних малоросіян – це “малоросійські обивателі та весь без винятку малоросійський народ”, тобто основна маса міського і сільського населення, за винятком приватновласницьких селян.

У главі 2 визначається форма правління в державі, а саме – роль та прерогативи монарха, вказується, що влада монарха є верховною, від єдиного бога визначеного, і тому всі статути і укази монарха усіма його підданими повинні виконуватися з усім почитанням і покорою, і ніхто, крім монарха, законів та інших прав установлювати не може. Ймовірно, укладачі Кодексу 1743 р. вже спеціально на його початку вміщують цю норму, щоб продемонструвати лояльність до царської влади і за це одержати їх спокійне, доброзичливе ставлення, до інших норм “Права...”, які визначають самоврядування Гетьманщини в складі Російської імперії.

З цієї точки зору, зовсім невипадково в главі не зовсім виразно говориться про владу гетьмана. Не дивно, що за такої ситуації, укладачі не приділили належної уваги гетьманській владі, тим більше, якщо згадати, що в період роботи комісії в Україні влади гетьмана вже не було.

Далі в цьому розділі визначається суспільна структура Гетьманщини, усе населення поділялося на дві основні категорії: місцеві (“тутешні”) та чужоземці. Місцеві, у свою чергу, поділялися на вільних та невільних.

Чужоземці шляхетського походження дорівнювалися до відповідних розрядів місцевого населення.

Найбільший інтерес для науки історії українського права становлять розділи цивільного та кримінального права Кодексу 1743 р.

Відносно докладно “Права...” регулюють цивільні правовідносини, чітко визначає основні інститути цивільного права, характеризують суб’єктів цивільного права, його об’єкти, право власності, договірне право. Цікаво, що серед договорів виділявся договір особистого найму, який був вельми поширеній в Гетьманщині.

Крім того “Права...” докладно регулювали норми шлюбного-сімейного права і спадкового права. Також регламентовано Кодексом 1743 р. норми кримінального права, але в ньому були відсутні визначення поняття злочину і покарання.

Розділ “Прав...”, присвячений процесуальному праву, в першій своїй частині регулював судоустрій, а у другій судочинство.

Судоустрій за Кодексом 1743 р. ґрунтувався на поєднанні влади судової та адміністративної, “на давних порядках и обыкновениях Малороссии”, і “Права...” це прямо визнають. Такий судоустрій остаточно склався в Малоросії після її входження до складу Російської імперії. Тоді в Україні діяли такі суди:

- сільські суди, їм підсудні козаки та посполиті;
- графські, або ратушні, суди привілейованих міст, яким підсудні міщани та посполиті цих міст;
- магістратські суди привілейованих міст, їм підсудні і громадяни, і посполиті цих;
- сотенні суди, їм підсудні сотенні урядники та козаки сотень;
- полкові канцелярії та суди, їм підсудні полкова старшина, сотники та значкові товариши;
- військова старшина генеральна і генеральний суд, їм підсудні генеральна старшина, полковники та бунчукові товариши;
- третейський суд при гетьмані, існував для вирішення мирним шляхом будь-яких розправ очних справ, за винятком кримінальних, де винний підлягав публічному покаранні і страті (Гл. VII, арт. 1, п. 5, арт. 24, п. 1) [54, с. 188].

Отже, Кодекс 1743 р. встановлював чітку ієрархію судів, визначав їх компетенцію, підсудність, судові штати. Йому відомий також інститут адвокатури.

Кодекс 1743 р. не проводив відмінностей між процесом цивільним і кримінальним. Форма процесу, за “Права...”, уявляється обвинувально-змагальною, де визначальну роль відіграє ініціатива сторін. Разом з тим Кодекс 1743 р. містить елементи розшукового процесу, і саме як докази використовуються документи і катування. Вельми докладно у ньому закріплюються основні стадії процесу.

“Права...” за відповідністю загальному соціал-економічному і політичному розвитку України і за високою юридичною технікою є однією з найцінніших

пам'яток української правової культури XVIII ст. Хоч Кодекс 1743 р. не був офіційно визнанні юридичним кодексом, п'ятнадцятирічна праця кодифікаторів мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс 1743 р. був досконаліший від існуючих тоді правних книг. По ньому вивчали українське право і використовували його як авторитетний юридичний підручник – коментар до Статуту Великого Князівства Литовського і магдебурзького права цілі покоління українських правників. Історик права М. Слабченко вважав, що “Права...” – одні з найвизначніших проявів української правничої думки XVIII ст. [38, с. 758], оскільки в них “зібрано все те, що було суттєвим у другій чверті XVIII ст.” [37, с. 32]. За словами М. Чубатого, “Права...” – це збірник, “що містить права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини, який для історії студій над історією українського права має першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах.” [219, с. 18].

Ще однією цікавою пам'яткою систематизації українського права першої половини XVIII ст., яка за своєю суттю та змістом була наближена до “Прав по которым судится малороссийский народ” є “Процес краткий приказной...”, виданий при гетьманській резиденції 1734 р. Як припускав дослідник українського права М. Василенко “Можливо, що “Процес...” складено з ініціативи кн. О. Шаховського, що тоді очолював Правління гетьманського уряду. На це ніби-то натякає те, що процес був виданий при резиденції гетьманській. Можливо, однаке, що “Процес...” був складений з чисто приватної ініціативи. Складач “Процесу...” поводиться як самостійний автор ” [28, с. XX]. Однак більшість дослідників українського права, схиляються до того, що він був складений приватним автором, прізвище якого досі невідоме. В будь-якому разі, “Процес...” ніколи не набував офіційного значення, на нього немає посилань в тодішній судовій практиці. Він представляв собою посібник, яким користувалися як допоміжним виданням працівники судових та адміністративних установ, а також правники-практики Гетьманщини.

Цей збірник, вперше опублікований у 1861 р. М. Качаловим. Повна його назва була : “Процесс краткий приказний, через который может от части, кто походит,

поразумети и визнати порядки приказние з малого и большие, вданій при резиденции гитманской, 1734 года августа ... дня ” [46, с. 91]. Однак у фамільному архіві Стороженків є автентична праця, однак змінена дещо назва, та датується 1743 р.: “Акцесь, или канцелярский порядокъ для наблюдения въ Малой-России въ полковыхъ, магистратовыхъ и сотеннихъ, такъ же въ гетманской канцелярияхъ, - съ присоединениемъ приличныхъ указовъ. Сочиненъ 1743 года августа 18 дня” [140, с. 635–712] надрукована 1908 р. Як зазначав з цього приводу М. Василенко, що назва рукопису була скорочена і зроблена іншим відтінком чорнила та іншою рукою, проте вона без сумніву походить від виданої М. Качаловим [28, с. XXI]. Стосовно року видання даної пам’ятки, то як ми бачимо місяць та день видачі співпадають 18 серпня, що стосується року, то з даного приводу перший дослідник даної пам’ятки М. Слабченко припускає, що переписувачі могли допустити помилку, переставивши числа місяцями [37, с. 25–27].

Таким чином, можна дійти висновку, що “Процес...” та “Аксесь” одна і таж пам’ятка права, видана різними авторами в різний період часу. Лише існує деяка відмінність з приводу редакції 1,3,5 параграфів. Однак найбільш точна і цінна за змістом редакція збірника була опублікована у 1929 р. М.П. Василенком під назвою “Процес краткий приказний, изданий при ризиденции гетманской, 1734 года августа ... дня” [28, с. 18–82].

Безперечно для нашого дослідження корисним буде з’ясувати, які джерела права були використанні при складенні “Процесу...”. Посилання в тексті даної пам’ятки свідчать, що її джерелами були: Литовський статут 1588 р., на який наявні посилання у 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 параграфах на окремі розділи, артикули та пункти [28, с. 20–32]; Порядок прав цивільних В. Гроїцького, де є посилання на 5, 6, 7, 10 параграфи [28, с. 21–27, с. 31]; “Зерцало Саксонів”, на яке є посилання у додатках до 7 параграфу [28, с. 27]; російські правові акти, зокрема були використані Соборне уложення 1649 р. [28, с. 18–19], указ “Про форму суду” 1723 р. [28, с. 20–21], “Решительные пункты” 1728 р. [28, с. 22–25], та різні нормативні акти з інструкцій, що стосувалися “порядку великоросійського” [28, с. 30, с. 32–36]. Крім того М. Слабченко, зазначав, що ще одним джерелом права були “Права по которым

судиться малороссийский народ” [37, с. 21], однак посилання на це джерело права у видані М. Василенка не має.

“Процес...” був невеликий за обсягом і структурно сладався із вступу, 13 параграфів, короткого додатку, під назвою “апендікс” та характеристики порядку винесення вироків.

У вступі автор розкриває зміст указу від 17 листопада 1720 р. про утворення Гетьманської канцелярії та вносить пропозиції, щодо її діяльності та взаємодії з судовими установами.

Основну частину “Процесу...” становить характеристика нормативних актів, які регулювали судовий процес. Всі 13 параграфів систематизовані за змістом їх можна поділити на дві частини: 1. Нормативні акти загального судочинства, це параграфи 1–4; 2. Нормативні акти, що допускали відмінності судочинства в окремих справах, це параграфи 5–13.

У перших чотирьох параграфах визначався порядок прийняття позову чи іншої заяви заінтересованої особи, документів відповідача, а головне – обов’язки секретаря суду в підготовці справи до слухання. Далі визначалися особливості розгляду окремих судових справ: боргових (5 параграф), земельних (6), про майнові взаємовідносини подружжя (7); про побої і образу честі (8); вбивство (9); прелюбодіяння (10); згвалтування (11); злодійство (12); втечу селян (13).

У третій частині додатку міститься посилання на пункт 8 указу “Про форму суду” і вказується на порядок оформлення “витягу із справи” [28, с. 34]. Запровадження в судочинство такого акту, як детальний витяг із судової справи за підписом сторін, було нововведенням в українському судовому процесі. Зазначає і сам автор “Прецесу...”.

У кінцевій частині “Процесу...” подається характеристика двох видів заключного акта судового процесу – вироку: широкого і стислого. Тут наведено і зразки таких вироків [28, с. 34–36].

Закінчується “Процес...” словами: “Конец процесу”. Але невідомо, чи був це справді кінець усього збірника, оскільки його різні редакції містили додатки, які мали різний правовий матеріал. Як зазначав А.П. Ткач у першому виданні

М. Качалова їх не було зовсім, але у виданні А. Стороженка їх знаходимо аж 32 (переважно укази самодержавної влади) [46, с. 96].

У тексті, опублікованому М. Василенком, були такі додатки: 1. “Экономика краткая, ка по оной себе может остерегти потроху человек оседлый, живучи господарем, пунктами изображена; которым пункта согласни права малороссийским, а каким именно правам, в яких правных книгах написанным, о том под всяким пунктом, те права цитуются; а в начале первый пункт согласуэт указам Ея Императорского Величества” [28, с. 36–41] (далі “Экономика краткая...”); 2. “Права малороссийские, з книг Статута, Саксона и Порядка Выписанные” (далі “Права малороссийские...”) [28, с. 42–82].

“Экономика краткая...” М. Василенко відносив за часом до 1730–1740 рр., другий додаток – до 1744–1757 рр. Обидва додатки він вважав наслідком роботи приватних осіб, але припускає, що вони повинні широко застосовуватися і в офіційній практиці [28, с. XXVII–XXVIII].

Якщо “Процес...” як посібник являє собою пам’ятку юридичної літератури, то названі додатки можна віднести до пам’яток права, оскільки вони побудовані виключно на нормативних актах. “Экономика краткая...” містить у собі витяги одного із царських указів, Статуту Великого Князівства Литовського, Порядку прав цивільних і Зерцала Саксонів [28, с. 36–41]. Вона складалася з 25 пунктів. Там були норми, що стосувалися управління приватним господарством, чиншового права, земельної власності, зобов’язальних відносин, тобто тих, що найчастіше трапляються у практиці господарювання. Перший пункт забороняв приймати селян, що втекли від попереднього власника. Наводились норми кримінального і процесуального права, які повинен знати на цей випадок власник приватного господарства.

Як зазначено у повній назві, витяг із прав складено переважно на підставі Статуту Великого Князівства Литовського, Зерцала Саксонів і Порядку В. Гроїцького. Але в наважливіших питаннях, наприклад, про право земельної власності, автор додатково посилається на Статті Б. Хмельницького [28, с. 42], Соборне уложення 1649 р. [28, с. 45–46], Вексельний статут [28, с. 52], Військовий статут [28, с. 55], царські та сенатські укази [28, с. 63–67].

Ця пам'ятка, як свідчить М. Василенко мала такий вигляд: зліва на сторінках подана вказівка на джерело, а праворуч – текст витягів. Нерідко посилання на нормативні акти робилися в самому тексті після викладу правої норми. Основну увагу укладач приділив нормам, що регулювали право приватної власності на землю та інше нерухоме майно [28, с. 42], охороняли й іншу власність [28, с. 60], встановлювали порядок права доказу права власності, гарантії виконання договорів, чинність заповіту, векселя та ін. [28, с. 50, с. 63, с. 66, с. 70].

“Процес...” 1734 р. і його переробка – “Аксес...” 1743 р. перважно майже тотожні за основним змістом. Лише в останньому дещо змінена редакція 1, 3, 5 параграфів. Українські вчені М. Слабченко [37, с. 21], А. Ткач [46, с. 98] зазначали, що ці параграфи “Аксесу...” сформульовані, очевидно, під впливом “Права...”.

Дослідник українського права А. Пашук розглядав додатки до “Процесу...”, “Экономика краткая...” і “Права малороссийские...” з книг Статуту, Саксону і Порядку як самостійні пам'ятки права [44, с. 93–94].

Отже “Процес...”, його переробка “Аксес...” і додатки, незважаючи на свій неофіційний характер, є цінною пам'яткою права Гетьманщини, що дає змогу твердити про високий рівень розвитку правосвідомості тодішніх правників.

Однак жодна з пам'яток не отримала офіційного статусу кодифікаційного акту, так як російський царат мав більш далекоглядніші плани для вітчизняної системи права, не суміжні з її утвердженням та розвитком. Проте, незважаючи на те, що царський уряд не санкціонував Кодекс 1743 р., в ньому все ж таки значною мірою знайшли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи які виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. В “Правах...” найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть.

Висновки до розділу 3

Таким чином виходячи з вищевикладеного щодо поширення російського законодавства в систему права Лівобережної України першої половини XVIII ст. можна зробити такі висновки:

1. Проаналізувавши, основні положення договірних статей, ми можемо стверджувати, що основною ідеєю договору є встановлення таких міждержавних відносин між Гетьманщиною та Московією, при яких Український державі гарантувалася формальна автономія, як зовнішня, так і внутрішня, на умовах контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати йому данини, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Однак це залишалося лише декларативним гаслом, а в подальшому, тобто в першій половині XVIII ст. підписання так званих “нових статей”, зокрема Решетилівських статей 1709 р. і “Решітельних пунктів” 1728 р. російський царат цю автономію намагався обмежити та пізніше ліквідувати. З приводу цього справедливо висловився історик-права А. Яковлів: “Безупинно, протягом сотні років Москва підкупувала підвалини договору 1654 р., аж поки остаточно його знищила, а разом із ним автономію української держави” [113, с. 279].

Однак, попри негативний вплив договірних статей гетьмана з російським царем на правовий статус Лівобережної України відносно Російської імперії, вони були і залишилися основними конституційно – правовими актами, що визначали протягом століття основи військово-політичних та соціально-економічних зносин Московії і України. А тому на нашу думку слід їх оцінювати, як одне з основних джерел права, що врегульовувало найважливіші питання: адміністративно-територіального устрою Гетьманщини на основі формальної непорушності прав і вольностей козацького стану в управлінні; персоніфікації привілеїв різних станів населення, зокрема козацтва; збереження традиційного судочинства з “неможливістю” втручання російських владних і судових органів; підтримання обороноздатності Гетьманщини реєстровим козацьким військом; “вільне” налагодження зносин з іноземними державами за винятком Речі Посполитої та

Туречини; формальне функціонування власного економічного простору й традиційної фінансово-фіскальної системи з “неможливістю” втручання російських посадовців, у частині що не стосується збору данини до царського скарбу.

2. Діяльність московського царату по відношенню до автономного статусу Лівобережної України в союзі з Московськовською державою в кінці XVII – на початку XVIII ст. часто носила декларативний характер, формально опираючись на Переяславські домовленості 1654 р. Однак після переходу гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII й поразки шведів під Полтавою “Решительный указ” 1709 р. повністю закріпив підпорядкованість козацтва російському тронові. 1722 р. було створено Малоросійську колегію, що обмежила владу нового гетьмана І. Скоропадського. Після цього від української державності залишилися лише уламки, які Петро I прибрав фактично до своїх рук. Відчутного удару від московського агресора зазнало українське право. Дослідивши питання поширення та впровадження правових актів царів, Малоросійського приказу та І Малоросійської колегії в систему права Лівобережної України першої половини XVIII ст., можемо дійти висновку, що доволі самодостатня та сформована на основі багатовікових традицій української державності, починаючи від Русі та закінчуячи Козацькою державою Б. Хмельницького, система українського права, зазнала насильницького втручання, а пізніше руйнівного запровадження російських правових норм. Адже українська система права сформована на основі європейських традицій, була зовсім не сумісна з правовими традиціями сформованими в споконвічно завойовницькій політиці Росії, де державний інтерес та амбіції імператора стояли над усіма існуючими правовими принципами. А тому амбітні монархи в особі Петра I та його наступників не могли змиритися, що в одній із “колоніальних” територій Російської імперії – Гетьманщині існує правова система, що підтримує демократичні засади виборності, гласності, національної звітності та самодостатності. В результаті чого система українського права отримала нові “прогресивні” джерела права у формі указів, маніфестів, регламентів, статутів, грамот та ін., що містили норми, спрямовані на знищення козацької військово-адміністративної влади, примусове втягнення господарського комплексу Гетьманщини до складу Російської імперії. Українське судочинство, як оплот державності, остаточно втрачало свій національний колорит,

а його європейсько-демократичні засади було заплямовано азіатсько-імперськими традиціями.

3. Таким чином, дослідивши пам'ятки систематизації права Лівобережної України першої половини XVIII ст., ми можемо дійти висновку, що систематизація права у Гетьманщині мала важливе значення, оскільки встановлювала й усувала недоліки законодавства, підвищувала його ефективність, забезпечувала зручність користуванням ним, полегшувала пошук потрібних юридичних норм, сприяла гласності та доступності тодішнього українського права до широких верств суспільства. При цьому, як “Права...”, так і “Процес...” закріплювали соціальну нерівність. У них відображені інтереси панівного стану “осіб військового та шляхетського стану” та їх об'єднань, а “невільники” були обмеженими у здійсненні суб'єктивних прав, а іноді безправними. “Права...” були типовим кодексом феодального права, яке забезпечувало економічне панування українських феодалів – козацької старшини і шляхти.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні з історико-правових позицій здійснено спробу проаналізувати загальні закономірності та тенденції розвитку джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст., при цьому розкривши їх суть, історичне значення та характерні риси, а також визначити особливості систематизації джерел права вказаного періоду. Результати дослідження відображені в наступних узагальнюючих висновках:

1. Козацько-гетьманська доба в історії України була однією з найбільш яскравих і трагічних сторінок української державності. Попри значний масив історико-правових розвідок з цієї проблематики дореволюційних істориків, правознаців, комплексних досліджень з історії українського права козацько-гетьманської доби не має, так як в тогочасній історіографії чіткого розмежування історії права від загальної історії не існувало. Однак сухо фаховий початок історико-правових досліджень зазначеної доби приписують О.Ф. Кістяковському. Поряд з ним слід виокремити О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименко, М.Ф. Владимирського-Буданова, які в тій чи іншій мірі можна віднести до когорти дореволюційних істориків українського права.

Наступний етап української історіографії козацько-гетьманської доби пов'язують з діяльністю Комісії для вивчення історії західноруського і українського права, яка діяла у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) впродовж 1918-1934 рр. Активну діяльність даної установи, зокрема, щодо дослідження українського права козацько-гетьманської доби пов'язують з такими співробітниками Комісії, як: В.І. Щербина, Л.О. Окинщевич, В.О. Барвінський, М.П. Василенко, М.Є. Слабченко, які своїми дослідженнями та монографічними розвідками внесли великий вагомий вклад у розвиток історії українського права.

В радянський період на вивчення історії українського права було накладено істотні обмеження, а дослідження в цій сфері, які проводили радянські вчені такі як: С.В. Юшков, Б.Б. Бабій, М.Ю. Брайчевський, В.Д. Месяц, К.О. Софоненко, В.С. Кульчицький, О.І. Гуржій, В.А. Дядиченко, А.Й. Пашук, А.Й. Рогожин,

А.П. Ткач праці яких були перевантаженні ідеологічними постулатами, а історичні факти викладалися у відповідності до панівних в радянській державі догм.

Не могли компенсувати відсутність правдивих історико-правових фактів праці українських істориків-правознавців в еміграції, зокрема таких, як А.І. Яковлів, Р.М. Лащенко, М.Н. Чубатий, Я.О. Падох, так як на їх дослідження радянською владою була накладена повна заборона.

Таким чином майже половину ХХ ст. тематика вивчення історико-правових явищ на території України зникає з наукового студіювання. З проголошенням незалежності України виникли історичні школи права в Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську, Одесі, завдяки, яким українська історіографія поповнилася низкою монографічних досліджень з історії держави і права козацько-гетьманської доби.

2. Провівши аналіз джерельної бази дослідження, слід зазначити, що великий обсяг матеріалів необхідних для повноцінного дослідження даної проблематики знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, зокрема у Ф. 51 матеріали судової і адміністративної практики гетьманів та Генеральної військової канцелярії, Ф. 53 матеріали діяльності Малоросійської колегії, та Ф. 56 матеріали судової практики Генерального військового суду.

Окремі рукописні матеріали, що були використані під час дисертаційного дослідження знаходяться у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, серед них головну цінність становить багатотомне зібрання рукописних матеріалів та документів О.М. Лазаревського.

Кілька десятків гетьманських універсалів знаходяться в Ніжинському краєзнавчому музеї та Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського із їх змістом нам дозволило ознайомитися періодичне видання “Сіверянський літопис” 1998 – 2002 рр. випуску.

Важливим джерелом для історії дослідження джерел права є так звані “Генеральные следствия о маєтностях” по полках, а саме Гадячського, Переяславського, Київського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського та Лубенського – матеріали ревізії документів на земельні володіння, проведеної за розпорядженням російського уряду в 1729-1730 рр. У

слідствах зібрани нормативно-правові акти на земельні володіння: царські грамоти, гетьманські, полковницькі універсали та листи.

Загалом слід зазначити, що джерельна база дослідження, із даної проблематики, достатньо насичена і повноцінна, однак велика кількість правових актів гетьманської влади, особливо ті що стосувалася поточного управління та військових справ втрачена, в результаті чого ускладнюється дослідження історії права. Крім того, понад трьохсотлітня відсутність власної державності України, позначилася на неналежному дослідженні історико-правового минулого нашої держави та зібраних і збережених документальних джерел.

3. Для Гетьманщини першої половини XVIII ст. помітне місце у регулюванні суспільних відносин займали норми козацького звичаєвого права, тобто неписане право. Однак у зазначеній період у зв'язку з еволюцією суспільних відносин в українських землях відбувся процес зменшення значимості звичаєвого права, витіснення його писаними нормами права. Провівши їх аналіз, та використовуючи праці науковців А.П. Ткача та О.І. Гуржія ми класифікували їх у відповідності до походження та суб'єкта, що їх видав, при цьому розподіливши таким чином: правові акти польсько-литовського походження, правові акти автономних органів влади, російське царське законодавство, правові акти церковного права. Роль писаних правових актів неухильно зростала, так як вони поступово регламентували все більшу кількість суспільних відносин, зокрема в сфері державного управління, що стосується призначення на полково- сотенні посади, військовій, фінансово- фіiscalній сферах, розподіл земельних володінь та ін. Не останню роль у поширенні писаних норм права відігравало російське законодавство, яке все більше поширюючись в українську систему права, витісняло норми звичаєвого права та писані норми права польсько-литовського походження.

4. Розкривши суть джерел права Лівобережної України першої половини XVIII ст., слід зазначити, що чинними залишалися “попередні” писані правові акти, тобто акти польсько-литовського походження, зокрема: Литовський статут 1588 р., “Саксонське зерцало”, “Порядок”, кормчі церковні книги, окрім князівські та королівські грамоти і привілеї, постанови сейму тощо. Протягом XVIII ст. в судових процесах на них часто посилалися при вирішенні багатьох життєво важливих

питань, або безпосередньо брали до уваги їх положення. Законність таких джерел підтверджувалася договірними статтями гетьманів з російським царем, окремими правовими актами гетьманської влади.

Після військово-політичного союзу Козацької України з Московською державою одним з нових джерел чинного писаного права Гетьманщини стали Договірні статті, підписані Гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російськими царями та його представниками – з іншого. Вони визначали не тільки правове становище України, але фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя Росії, її вплив на права і вольності України. Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Однак кожні наступні з вище перелічених статей все більше обмежували автономні права і вольності України – Гетьманщини, та сприяли подальшому поширенню російського законодавства на її території, посилення царської влади.

Ще одним різновидом писаних джерел права були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової старшини. Акти зазначених органів влади видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот. Розглянувши зазначені різновиди правових актів, ми сформулювали їх такими:

- універсали – це офіційні акти державної влади України – Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана, Генеральної військової канцелярії та Ради Генеральної старшини й містили в собі закони та розпорядження.
- ордер – це розпорядження-сповіщення, направлене з вищої інстанції на місця.
- інструкція – це правовий акт, що визначав статус службових та уповноважених осіб, містив офіційні регламентації щодо здійснюваних заходів чи дій.
- указ – це правовий акт Генеральної військової канцелярії, що фактично дублював іменні укази імператора, які стосувалися Лівобережної України, чи виконував посередницьку функцію між імператором та адресатом указу.

– лист у Гетьманщині – це розпорядження адміністративно–політичного характеру, яке видавалося за підписом гетьмана. Схожу правову функцію поряд з гетьманськими листами виконували грамоти. Однак широкого поширення у першій половині XVIII ст. грамота, як правовий акт не набув і видавався доволі рідко.

За своєю організаційною побудовою зазначені різновиди правових актів не поділялися на законні та підзаконні нормативно-правові акти, і лише виходячи із змісту тих чи інших правових актів, до актів, що мали вищу юридичну силу можна віднести універсали та укази, решта актів, зокрема ордери, інструкції, листи і грамоти були адміністративно-розпорядчого характеру, а тому їх доцільно віднести до актів, що мали нижчу юридичну силу.

Дослідження московського, а з 1721 р. російського загальноімперського законодавства першої половини XVIII ст. засвідчує, що в Гетьманщині були поширені джерела російського права: грамоти, укази, статути, маніфести, регламенти, зводи, накази тощо. Упродовж першої половини XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми Гетьманщини значно посилився, а в окремих випадках російські нормативно-правові акти повністю витісняли (змінювали) попередні юридичні акти, що діяли на її території .

До “попередніх” писаних прав, які визнавалися джерелами права Гетьманщини, належали норми церковного права. Їх зокрема поділяли на: правові акти, норми яких регулювали загальне становище церкви в суспільстві і державі, правові акти, нормами яких закріплювали догми християнської віри. Цими джерелами користувалася православна церква при вирішенні своїх суто церковних справ, а також питань віри і таких, що стосувалися деяких особистих і майнових відносин.

В розвитку писаних джерел права України-Гетьманщини першої половини XVIII ст. можна виділити дві тенденції: 1. удосконалення українського права; 2. поширення російського законодавства в українську систему права.

5. Правові акти автономних органів влади Лівобережної України поділялися на:

- правові акти з військових питань та поточного управління;

- правові акти із земельних питань, зокрема з приводу надання, підтвердження, успадкування, передачі, вирішення спірних питань та охорони права власності на земельні ділянки та майно;
- правові акти, що визначали соціальне становище найбільш незахищених суспільних станів, зокрема селянства, козацтва, міщенства;
- правові акти, що стосувалися розвитку господарства Лівобережної України, а саме з приводу розвитку різних галузей сільського господарства та промисловості, права на заняття окремими видами діяльності;
- правові акти, що стосувалися розвитку міст та органів місцевого самоврядування;
- правові акти, що регламентували судову систему Гетьманщини, серед, яких виділили в окрему групу правові акти, що стосувалися протистояння гетьманської влади діяльності І Малоросійської колегії;
- правові акти, щодо розпорядження церковними справами, призначення та підтвердження духовних осіб;
- правові акти ідеологічного спрямування.

Таким чином правові акти органів автономної влади у відповідності до тогочасних тенденцій свідчать, що Гетьманщина, була наділена такою важливою ознакою автономної держави як власна система права.

Однак після утворення імперської доктрини Петра I, в умовах невизначеності політичних еліт Гетьманщини, щодо подальшого правового статусу Лівобережної України в складі Російської імперії, на тлі реформ державного устрою Гетьманщини та політичної “інтеграції” проводиться відкрита політика імперської влади спрямована на поширення російського законодавства в систему права Гетьманщини та витіснення правових актів автономної влади, як наслідок поступовий процес обмеження автономії Лівобережної України.

6. На підставі дослідження російського законодавства можна окреслити основні тенденції його поширення в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст.:

- перехід Російської імперії від станово-представницької до абсолютної монархії зумовив серйозні зрушенні в державно-правовій сфері. Нічим необмежена

спадкова влада монарха забезпечувала йому можливість одноосібного видання правових актів у формі закону;

- постійна боротьба козацької старшини за владу та підтримка її з боку Росії;

- реформи органів державної влади Гетьманщини, що призвели до подальшої політичної “інтеграції” автономії до складу Російської імперії, зокрема діяльність Малоросійського приказу, зволікання з виборами нового гетьмана, запровадження інституту комендантів та гетьманських резидентів, скасування діяльності Генеральної військової канцелярії, призначення на посади полковників осіб з “великоросів”, створення I Малоросійської колегії, реорганізація Генерального військового суду, створення Правління гетьманського уряду та ін.;

- реформи у військовій сфері, що призвели до постійного скорочення реєстру козацького війська, використання козацької праці під час будівництва Санкт-Петербурга та укріплювальних прикордонних споруд на півдні та заході Гетьманщини, залучення козаків до військових дій в складі російської армії в Північній та російсько-турецькій війнах, підпорядкування козацьких полків російським чиновникам;

- реформи у соціально-економічній сфері, що зумовили до переорієнтації українських торговців із більш вигідних ринків західної Європи, до менш перспективних російських, введення адміністративного нагляду над хліборобством, введення військової повинності хлібом, ліквідація митних бар'єрів між двома державами, введення вексельних розрахунків з вигодою для російської казни;

- реформи у духовно-культурній сфері, як наслідок звуження вживання української мови у діловодстві, заборона друку українських книжок з їх подальшим розповсюдженням в Російській імперії, вимоги до українських місновладців про сприяння змішаних шлюбів між українцями та росіянами, контроль Московського патріархату над призначенням духовних осіб в українській православній церкві та ін.

Кожна з так званих реформ була підкріплена необхідною кількістю нормативного матеріалу, для відкидання будь-яких сумнівів з приводу легітимності тих чи інших дій російського царата та російських владних органів на території

Лівобережя. Імперське законодавство поступово ставало повноцінним джерелом права Гетьманщини.

7. Договірні статті укладені між гетьманами і козацькою старшиною з однієї сторони та царями з другої сторони, являли собою двохсторонній договір абсолютно рівноправних сторін, який закріплював основи державного та правового устрою Гетьманщини та порядок взаємовідносин з Московською державою, а тому його часто історики називають конституцією. Після обрання нового гетьмана затверджувався новий текст договірних статей. У кожному новому тексті статей царат намагався якомога більше обмежити права і вольності українського народу, підриваючи підвалини української державності.

В першій половині XVIII ст. договірні статті втратили юридичну природу двохстороннього договору, адже з ініціативи царата у формі царського указу затверджувалися монархом в односторонньому порядку. Попри їх доволі формальний статус договірні статті рахувалися конституційними актами, визначаючи співіснування двох держав, а водночас, корок за кроком обмежували автономію Гетьманщини та незалежність правової системи.

Дослідження й аналіз як адміністративної і судової практики, так і поточного царського законодавства свідчить, що в Україну поширювалась більшість основних законодавчих джерел російського права. В числі введених в дію законодавчих актів царата зустрічаються всі їх основні види: регламенти і статути, укладення і положення, зводи і накази, інструкції і визначення, укази і маніфести. Як і в інших системах, точно встановити різницю між названими формами законів складно, проте ми розмежовуємо перелічені вище форми нормативно-правових актів (закону):

- статути – це спеціальне узаконення для того чи іншого відомства, або частина матеріального права;
- регламенти – це установчі акти, що визначали склад, організацію, компетенцію, і діловодство окремих органів управління. Фактично аналогічним правовим актом було укладення;
- сепаратні укази – найбільш важливі закони, що істотно видозмінювали державний і суспільний лад Російської імперії;

- іменні укази – це правові акти, що видавались і підписувались монархом, в яких формувалися рішення, що відносилися і були адресовані до конкретних державних органів, чи посадових осіб: Сенату, колегіям, губернаторам;
- інструкції і маніфести – це правові акти, через які здійснювалися важливі перетворення в галузі державного права;

Характерною особливістю усіх зазначених форм закону, було те що видавалися вони виключно монархом, хоча їх проекти могли складатися в інших відомствах, зокрема сенаті, приказах, колегіях. Зазначені джерела права поступово ставали надбанням української системи права.

8. Впродовж першої половини XVIII ст. було здійснено кілька спроб систематизації права Лівобережної України. Нею займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів. Хронологічно першою пам'яткою історичного розвитку українського права першої половини XVIII ст. був “Процес краткий приказной, изданный при резиденции гетьманской” у 1734 р. Збірник використовувався, як підручник або посібник для юристів практиків в судових та адміністративних установах. Подібне призначення – практичної збірки права для господарів, щоб застерегти їх від неправомірних вчинків – має “Экономика краткая права”, яка була як додаток до “Процесу...”. Цей збірник, був укладений у 1730–1740 рр. Ще одна спроба приватної кодифікації першої половини XVIII ст., мала назву: “Права малороссийские с книг Статута, Саксона и Порядка выписанные”, яка також була, як додаток до “Процесу...” (впорядкована 1744–1757 рр.). Однак найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були “Права, по которым судится малороссийский народ” 1743 р. Попри те, що Кодекс 1743 р. не був затверджений та введений у ньому в значній мірі було відображенено той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину XVIII ст. “Права...” фактично були збірником чинного законодавства. Велику увагу у збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам. Кодекс 1743 р. розкривав судову систему – систему “козацьких судів”, яка склалася в Гетьманщині, містив норми різних галузей права. У кодексі, крім норм цивільного і кримінального права та правил судоустрою й процесу, містяться також норми

адміністративного права. В цілому “Права...” є однією з визначних пам’яток систематизації законів Східної Європи.

Систематизація права у Гетьманщині мала важливе значення, оскільки встановлювала й усуvalа недоліки законодавства, підвищувала його ефективність, забезпечувала зручність користуванням ним, полегшувала пошук потрібних юридичних норм, сприяла гласності та доступності тодішнього українського права до широких верств суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: за станом на 1 січ. 2006 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 160 с. – (Бібліотека офіційних видань).
2. Слабченко М. Е. Д. П. Миллер, как историк украинского права / М.Е. Слабченко // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – Вып. 5. – Х., 1914. – С. 24–26.
3. Обозрение исторических сведений о составлении свода местных законов западных губерний. Взято из актов, хранящихся во II-м Отделении Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – СПб., 1837. – 96 с.
4. Теличенко И. В. Очерк кодификации Малороссийского права до введения Свода Законов / И. В. Теличенко // Киевская старина. – Т. 23. – 1888. – С. 414–454.
5. Кистяковский А. Ф. “Права по которым судится малороссийский народ” / А. Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.
6. Лучицкаго И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. / И. Лучицкаго // Оттискъ изъ журнала “Киевская старина”. – Киевъ 1895. – 24 с.
7. Склабовський О. Малороссийская старина / О. Склабовский // Український журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 13–17.
8. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – Т. IV. – К., 1931. – 287 с.
9. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – Т. I. – К., 1929. – 260 с.;
10. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Основа. – 1862. – № 10. – С. 19–25.
11. Лазаревскій А. М. Павель Полуботокъ / А. М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1880. – С. 147–163.

12. Лазаревскій А. М. Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники. / А. М. Лазаревский // Русский архивъ. – Кн. I. – 1873. – С. 341–343.
13. Каманин И. Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 28–40.
14. Багалей Д. И. Майдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д. И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1 – 56.
15. Мякотинъ В. Прикрепленіе крестьянства въ Левобережной Малороссіи въ XVIII в. / В. Мякотинъ // Русское Богатство. – 1894. – № 3. – С. 217–223;
16. Инструкція гетьмана Данила Апостола малороссійскимъ судамъ // Киевская старина. – Кн. XVII. – К., 1887. – С. 139–146.
17. Меры гетьманского правительства Малороссіи въ 1722 и 1757 гг. въ предупреждения голода // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 554–563.
18. Єфименко А. Двенадцать пунктов Вельяминова / А.Єфименко // Київська Старина. – Т. 10. – 1888. – С. 80–92.
19. Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о переводе “книг правных” на малорусский язык // Київська Старина. – Кн. 17. – 1887. – С. 788–789;
20. Завідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. / [авт. тексту Л. Окиншевич]. – К. : друкарня УАН, 1920. – LXXX с.
21. Окиншевич Л. О. Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 6. – К. : друкарня УАН, 1929. – 712 с.
22. Яковлівські читання: матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955), (Черкаси, 11–13 жовт. 2000 р.). – Черкаси, 2000. – 85 с.
23. Окиншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини / М. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 8. – К. : друкарня УАН, 1930. – 472 с.
24. Окиншевич Л. О. Приказ “Малые Росіи” Московської держави XVIII ст. / Н. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 1. – К. : друкарня УАН, 1925. – 180 с.

25. Окиншевич Л. О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVII ст. / Л. О. Окиншевич // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 157. – Мюнхен, 1948. – 230 с.
26. Черкаський І. Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. / М. П. Василенко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 4. – К. : друкарня УАН, 1928. – 512 с.
27. Малиновський О. О. Огляд архівних матеріалів з історії західноруського та українського права, що переховуються в Древлехранилищі Московського центрального архіву (по I-ше лютого року 1926) / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 2. – К. : друкарня УАН, 1926. – 171 с.
28. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко. – К. : друкарня УАН, 1929. – 470 с.
29. Василенко М. П. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття / М. П. Василенко // Ювілейний збірник наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові. – Львів, 1925. – 26 с.
30. Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв.” / М. П. Василенко // Український археографічний збірник. – Т. 1. – К., 1926. – 220 с.
31. Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. / М.П. Василенко. – Т. 1. – К., 1928. – 415 с.
32. Василенко Н. П. Конституция Пилипа Орлика / Н. П. Василенко // Учёные записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 3. – М., 1929. – 380 с.
33. Василенко М. П. “Як скасовано Литовського Статута” / М. П. Василенко // Записки соціально-економічного відділу. – Т. 2-3. – К., 1926. – 516 с.
34. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 3. – К., Друкарня УАН 1927. – 486 с.

35. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорізьких Вольностів / М. П. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. – Вип. 6. – К., друкарня УАН 1929. – 712 с.
36. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк / М. Е. Слабченко // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Вип. 1. – Одеса : Техник, 1909. – 436 с.
37. Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса : Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – 292 с.
38. Слабченко М. Ескізи з історії “Прав, по котрим судиться малороссийский народ” / М. Слабченко // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – Ч. 1. – К., 1927. – 1187 с.
39. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882-1952): [монографія]. – Дніпропетровськ: ПП “Ліра ЛТД”, 2004. – 456 с.
40. Дністрянський С. С. Соціальні форми права / С. С. Дністрянський // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – Т. 5-6. – Київ : друкарня УАН, 1927. – 330 с.
41. Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики / С. С. Дністрянський. – Т. 1. – Прага, 1923. – 270 с.
42. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – 767 с.
43. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / [за ред. І. О. Гуржія]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.
44. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А. Й. Пашук. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.
45. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В. С. Кульчицький. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 30 с.
46. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – 170 с.

47. Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII в. / К. А. Софроненко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 156 с.
48. История государства и права СССР. Ч. 1. / [под ред. К. А. Софроненко]. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1967. – 651 с.
49. Месяц В. Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. – М., 1964. – 160 с.
50. История государства и права Украинской ССР у 3 т. / [под ред. Б. М. Бабия]. — Т. 1. – К. : Наукова думка, 1987. – 385 с.
51. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. : кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.
52. Собрание малороссийских прав 1807 г. / [К. А. Вислоблоков, А. П. Ткач, І. Б. Усенко, В. А. Чехович (упоряд.)]. – К. : Наукова думка, 1993. – 180 с.
53. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : [Зб.документів / АН України. Ін-т укр.. археографії та ін.; Упоряд., автор передмови В. Й. Горобець ; Відп. Ред. Л. А. Дубровіна]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.
54. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року / [К. А. Вислоблоков (упоряд.) НАН України Інститут держави і права ім. Корецького]. – К., 1997. – 547 с.
55. Паньонко І. М. Апарат управління запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І. М. Паньонко. – Л., 2000. – 21 с.
56. Грозовський І. М. Звичаєве прав запорізьких козаків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І. М. Грозовський. – Х., 1998. – 20 с.
57. Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Л. С. Гамбург. – Х., 2000. – 20 с.

58. Бойко І. Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / І. Й. Бойко. – Л., 1999. – 20 с.
59. Коросташов О. М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень ” / О. М. Коросташов. – К., 2001. – 20 с.
60. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юр. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень ” / О. В. Кресін. – К., 2001. – 20 с.
61. Джиджора І. “Матеріали московского “Архива Министерства Юстиції” до історії Гетьманщини” / І. Джиджора. – Львів, 1908. – 230с.;
62. Летопись занятий археографической комисии за 1904 год. – Вип. 17. – СПб., 1907. – 594 с.
63. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. – Чернигов, 1901. – 348 с.
64. Генеральное следствие о маєтностях Чернигивского полка. – Чернигов, 1908. – 680 с.
65. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 pp. / [за ред. П. Сохань]. – Кн. 1. – Київ, Львів : НТШ, 2002. – 780 с.
66. Акты относящиеся к истории Западной России. – Т. V. - СПб., 1853. – 409с.
67. Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – Т. XIII. – СПб., 1884. – 748 с.
68. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – 612 с.
69. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 67–83.

70. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 37–58.
71. Мицик Ю. Шість гетьманських універсалів XVII – XVIII стст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис – 2000. – № 1. – С. 88–92.
72. Василяунскенс А. Другий Литовський Статут / А. Василяунскес // Старожитності. – 1991. – Ч. 4. – 457 с.
73. Мицик Ю. Полинь-Коринь Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? / Ю. Мицик // Старожитності. – 1991. – № 1. – С. 10–11.
74. Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії, що зберігаються у ніжинському краєзнавчому музеї / О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 11–17.
75. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана Б. Хмельницького 1654 р. / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 96–117.
76. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Мазепи 1687 р. / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 123–135.
77. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII віках / Договір гетьмана І. Скоропадського 1709 р. / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – с. 145–159.
78. Яковлів А. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках / “Решительные пункты” Петра II, дані гетьманові Д. Апостолові 1728 р. / В. А. Смолій, В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 124–137.
79. Герасименко Н. О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 р.р.) / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 92–102.
80. Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст. : тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22–43.

81. Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. / В. Горобець// Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 70–75.
82. Мельник Л. Є. Правління гетьманського уряду (1733–1735) / Л. Є. Мельник // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 81–91.
83. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського. / О. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 85–99.
84. Полное собрание законовъ Русской империи. Собрание первое. – СПб., 1830. – (изд. в 30 т.)
85. Рубинштейнъ С. Ф. Хронологический указатель указовъ и правительственныхъ распоряжений по губерніяхъ Западной России, Белоруси, Малороссии за 240 леть съ 1652 по 1892 годъ / С. Ф. Рубинштейн. – Вильна, 1894. – 862 с.
86. Эустрект из указовъ, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрano в Правительственом Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемы по ред. Н. П. Васленка]. – Вип. 2. – Чернигов : Земский зборник Черниговской губернии, 1902. – 296 с.
87. Памятники русского права / [Под. ред. професора К. А. Софоненко]. – Вып. 8. Законодательные акты Петра I. – Москва, 1961. – 647 с.
88. Історія держави і права України. Підручник. – У 3-х т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – Том 1. – [кол. авторів : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. – К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – 656 с.
89. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
90. Добров О. Правоутворення без законодавця (нариси з теорії джерел права) / О. Добров. – К. : Українська академія наук, 1928. – 121 с.
91. Зивс С. Л. Источники права / С. Л. Зивс. – Москва : издательство Наука, 1981. – 221 с.

92. Шаломеєв Є. В. Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть / Є. В. Шаломеєв // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Вип. 161 : Правознавство. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 22–24.
93. Теорія держави і права : Підручник / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; За ред. С. Л. Лисенкова]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
94. Українське державотворення : не витребуваний потенціал : словник-довідник / [ред.–упоряд. О. М. Мироненко]. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
95. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник [для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів] / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.
96. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.ст.) / О. І. Гуржій. – К. : Основа, 1994. – 47 с.
97. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Фонд 51, опис 3, справа 122, аркуш 1–4 (надалі ЦДІАУ в м. Києві надалі Ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1-4). Донесення в Генеральну військову канцелярію з приводу неправомірного призначення на полкові посади.
98. ЦДІАУ в м.Києві – Ф.64, оп. 1, спр. 169, арк. 2. Справа про захоплення громадського пасовиська під м. Глінськом військовим товаришем Й. Зарудним.
99. Прус В. З. Система “попередніх прав”, як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – С. 268–274.
100. Чехович В. А. Роль III Литовського Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины / В. А. Чехович, И. Б. Усенко // Третий Литовский Статут 1588 года : Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс, 1989. – 204 с.
101. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 1–4. Правила судочинства.

102. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 633, арк. 13–14. Донесення в Генеральну військову канцелярію І. Тарковича на діяльність прилуцького полковника.
103. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1153, арк. 2. Донесення в Генеральну військову канцелярію Д. Нечайжелі про недопущення використання ним сінокосів.
104. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1174, арк. 25,57,70. Донесення селян Чернігівського полку в Генеральну військову канцелярію від 1723 р.
105. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 1381, арк. 48. Донесення в Генеральну військову канцелярію А. Бутковича на неправомірні дії стародубської полкової канцелярії.
106. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Його-западной России / В. Б. Антонович – Т. 1. – К., 1885. – 35 с.
107. Мірза Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст. / Н. Мірза-Авак'янц – Вип. 2. Норми права та типи злочинців у судовій практиці // Наук. зап. наук. – дослідної катедри історії української культури. – № 5. – Харків, 1928. – 115 с.
108. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини / П. Федоренко // Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України в Києві. – Т. 3. – К., 1930. – 182 с.
109. ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 59, оп. 1, спр. 6317, арк. 22. Справа про побиття батогом і заслання до Сибіру жителя м. Києва К. Лавриновича за вбивство і пограбування двох польських купців.
110. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2. Справа про маєтності на утримання Київської ратуші.
111. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 375, арк. 14. Справа про обрання Київського війта.
112. Пам'ятники руського права / [под. ред. професора К. А. Софроненко]. – Вип. 3. – М., 1995. – 690 с.
113. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

114. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. [навчальний посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк]. – Львів, 2003. – 156 с.
115. Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – 113 с.
116. Історія українського козацтва : Нариси. У 2 т. / [редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 724 с.
117. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку : розвідки і замітки. / І. Джиджора. – К. : друкарня УАН, 1930. – 170 с.
118. Горобець В. Присмерк Гетьманщини : Україна в роки реформ Петра I. / В. Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 321 с.
119. Юридична енциклопедія : В 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – К. : “Українська енциклопедія”, 1998.
Т. 6 : Т. – Я. – 2004. – 768 с.
120. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ [НАН України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; редкол : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра Генеза, 1996. – 942 с.
121. Прус В. З. Універсали гетьмана, як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 3. – С. 201 – 207.
122. Крип'якевич І. Студії над державою Б. Хмельницького / І. Крип'якевич // Наукові записи товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Т. 147. – Львів, 1927. – С. 55–80.
123. Источники малороссийской истории / [собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским]. – Ч. 1. – М., 1858. – 480 с.
124. Юридична енциклопедія : В 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – К. : “Українська енциклопедія”, 1998.
Т. 4 : Н. – П. – 2002. – 720 с.
125. Юридична енциклопедія : В 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – К. : “Українська енциклопедія”, 1998.
Т. 2 : Д. – Й. – 1999. – 744 с.

126. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського — Фонд 1, одиниця збереження 66426, аркуш 1–2 (надалі ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 66426, арк. 1–2). Ордер Генеральної військової канцелярії від 1748 р. про повернення сіна вйтому Ф. Дем'яновичем бунчуковому товаришу С. Томарі.
127. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 51208, арк. 2. Інструкція Генеральної військової канцелярії від 1731 р. про порядок несення служби жолдаками.
128. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 56997, арк. 3–4. Указ Генеральної військової канцелярії від 1724 р. про підсудність справ.
129. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 52564, арк. 1. Указ Генеральної військової канцелярії від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю бунчукового товариша А. Єсимонтовського.
130. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 56779, арк. 4. Лист гетьмана І. Скоропадського в полкові канцелярії від 1719 р.
131. Юридична енциклопедія : В 6 т. / [голов. редкол. : Шемшученко Ю. С. (голова) [та ін.]. — К. : “Українська енциклопедія”, 1998.
Т. 3 : К. — М. — 2001. — 792 с.
132. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського — Ф. 1, од.зб. 57221, арк. 9–10. Донесення бунчукового товариша О. Єсимонтовського від 1738 р. про звільнення з військової служби у зв'язку з старістю.
133. ЦДІАУ в м. Києві — Ф. 1407, оп. 4, спр. 29, арк. 1. Універсал гетьмана І. Мазепи прилуцькому полковникові Д. Горленку на с. Мамаївку з належними до нього угіддями від 1703 р.
134. ЦДІАУ в м. Києві — Ф. 1235, оп. 1, спр. 1259, арк. 127–128. Універсали гетьманів, донесення, листи козацької старшини та інші документи книги № 3; 11/1; 12; 15; 16.
135. ЦДІАУ в м. Києві — Ф. КМФ. 7, оп. 2, спр. 5, арк. 342. Спадкові підтвердjuвальні універсали, фотокопія Ф. 248, спр. 1808 Московського архіву Міністерства Юстиції.

136. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 50687, арк. 1–2. Універсал гетьмана І. Мазепи про надання маєтностей Києво-Печерській Лаврі.
137. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 154, оп. 1, спр. 23, арк. 1–2. Підтверджуvalний універсал гетьмана І. Скоропадського монастирям на земельні володіння в селах Тиниця, Діброва і Красненька.
138. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 912, оп. 1, спр. 2, арк. 10. Підтверджуvalний універсал гетьмана Д. Апостола монастирям на земельні володіння над р. Юрчик Полтавського полку.
139. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 58449, арк. 3–8. Універсал гетьмана І. Мазепи про встановлення кордонів земельних володінь.
140. Стороженки : Фамильний архив. – Т.VI. – К., 1908. – 798 с.
141. Лазаревский А. Очерки, заметки, документы по истории Малороссии / А. Лазаревский. – Т.5. – Киев, 1899. – 286 с.
142. Когут З Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини./ З. Когут. – К., 1996. – 259 с.
143. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України – Ф. 1, од.зб. 58161, арк. 1–3. Універсал гетьмана І. Скоропадського, що встановлював порядок стягнення різних зборів з окремих сіл Полтавського полку.
144. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1993. – 557 с.
145. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.) / О. І. Гуржій [НАН України, Ін-т історії України]. – К., 1994. – 107 с.
146. Горобець В. “Волимо царя східного...” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – Київ, 2007. – 462 с.
147. Федоренко. П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII-XVIII вв. / П. Федоренко // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XI. – К., 1929. – 234 с.
148. Доба гетьмана Івана Мазепи а документах / [упорядкув. : С. О. Павленко]. – К. : Вид. дім. “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1144 с.

149. Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой Генералной канцелярій приключающихся, от дня смерти ясневелмокного его млты пана Іоанна Скоропадського. – К., 1896. – 188 с.

150. IP НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 51581, арк. 2. Універсал гетьмана І. Мазепи від 1706 р. знатному військовому товаришеві Ф. Жученку про дозвіл виготовлення селітри.

151. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 4, спр. 27, арк. 1. Універсал гетьмана І. Мазепи про дозвіл прилуцькому полковникові Д. Горленку зайняти за Дніпром могили і заснувати селітряні заводи.

152. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 57, оп. 1, спр. 6, арк. 117. Справа про наділення духовних осіб земельними володіннями та промислом.

153. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1264, арк. 28. Справа про заснування водяних млинів у Чернігівському полку.

154. Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. – Кн. XII. – Київ, 1898. – 227 с.

155. ЦДІАУ в м. Києві – Ф.КМФ.7, оп.2, спр.4, арк. 280. Підтверджувальні універсали про надання малоросійським містам привілеїв, фотокопія Ф. 216, спр. 1403 Московського архіву міністерства Юстиції.

156. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 7565, арк. 21. Справа про привілей Воронізької міської ратуші.

157. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 3, спр. 2969, арк. 4. Справа про привілей Козелецької міської ратуші.

158. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 57, оп. 1, спр. 90, арк. 136. Справа про визначення меж та привілей Почепівської міської ратуші.

159. Диариуш, то есть повседневная записка..., начавшийся в 1722 году и окончен в том же году... войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – Кн. 1. – Отд. V. – М., 1858. – 74 с.

160. ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 51, оп. 3, спр. 497, арк. 8,30,41. Справа про порядок призначення та діяльність асесорів Генерального суду.

161. IP НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 50943, арк. 2. Лист гетьмана І. Скоропадського від 1710 р. знатному військовому товаришу І. Дорошенку.

162. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 55588, арк. 21–24. Універсал Генеральної військової канцелярії про роз'яснення царського указу, щодо вирішення суперечностей між Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією.
163. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 55589, арк. 25–27. Універсал Генеральної військової канцелярії про занесення змісту указу, щодо вирішення суперечностей між Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією до магістратських та ратушних книг.
164. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 8, од.зб. 234, арк. 82. Прохальний лист наказного гетьмана П. Полуботка до О. Меншикова.
165. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського – Ф. 8, од.зб. 247, арк. 42–43. Універсал гетьмана І. Скоропадського від 1718 р. на володіння ранговими селами
166. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. В 3 томах / А. Лазаревский. – Т. 2. – К., 1902. – 469 с.
167. Мазепа Іван. Листи Івана Мазепи / [НАН України; Інститут історії України / В. Смолій (відп.ред.) В. Станіславський (упоряд.та авт.передм.)]. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.
168. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
169. Источники малороссийской истории / [собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях]. – Ч. 2. – М., 1859. – 336 с.
170. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К., 1990. – 400 с.
171. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / [НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П. С. Сохань (голова ред.кол.)] – Т. 8. – К. : Наук. думка, 1991. – 856 с.
172. Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження) / [редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.] – К. : Смолоскип, 2003. – 890 с.
173. Яковлів А. І. Українсько-Московські договори в XVII–XVIII віках. / Антологія української юридичної думки в 6 т. / [ред. колегія : Ю. С. Шемшученко та ін.] – Т. 3 : Історія держави і права України : козацько-гетьманська доба /

[Упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, О. О. Самойленко; Відп. редактор І. Б. Усенко]. – К. : Видавничий Дім “Юридична книга”, 2003. – 584 с.

174. Кузьминець О. В. Історія держави і права України / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський. – 2-е вид. доповнене. – К. : вид-во Україна, 2002 – 368 с.

175. Солов'єв С. М. История России с древнейших времен / С. М. Солов'ев. – Т. 16. – М., 1991. – 1516 с.

176. Шамрай М. Г. Українська козацька держава : [посібник зі спецкурсу для студентів історичного факультету / М. Г. Шамрай]. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – 306 с.

177. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. / О. Оглобин – К. : Україна, 2001. – 464 с.

178. Гуржій О. Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К. : Видавничий дім “Альтернатива”, 2004. – 312 с.

179. Полное собрание законовъ Русской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. I. – 1030 с.

180. Полное собрание законовъ Русской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. XVI. – 1018 с.

181. Поклад Н. Голгофа Батурина / Н. Поклад // Україна Молода. – 2008.– № 214. – С. 7–8.

182. Історія держави і права зарубіжних країн : Навчальний посібник / [Джужа О. М., Калиновський В. С., Третьякова Т. А., Анатольєва О. І.]; за заг. ред. проф. О. М. Джужи. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Атіка, 2006. – 256 с.

183. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): [учеб. пособие / А. И. Рогожин, А. Н. Ярмыш]. – К. : УМК ВО, 1989. – 80 с.

184. Исаев И. А. История государства и права России : [учебник для юридических вузов / И. А. Исаев]. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1996. – 544 с.

185. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVII начало XIX вв.). Генезис личности демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – Т. 2. – Санк-Петербург, 1999. – 557 с.

186. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи / В. Н. Латкин. – Издание 2-ое. – Санкт–Петербург, 1909 – 644 с.
187. Владимирского-Буданова М. Ф. Обзоръ истории русского права / М. Ф. Владимирского-Буданова. – Издание шестое. – Санкт-Петербург, Кіевъ, 1909. – 699 с.
188. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще... / А. Ригельман – Ч. III. – М., 1847. – 378 с.
189. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. IV. – 881 с.
190. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. V. – 780 с.
191. Лазаревський О. Люди старої Малоросії / О. Лазаревський. – Т. 1. – К., 1882. – 418 с.
192. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1831. – Т. VI. – 815 с.
193. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. VII. – 922 с.
194. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 23. Інструкція Генеральної військової канцелярії про порядок призначення та діяльність полкових наглядачів.
195. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 3 спр. 1069, арк. 1. Донесення полкового наглядача А. Лосмінського до Малоросійської колегії.
196. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. VIII. – 1014 с.
197. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. XIX. – 1081 с.
198. Сборник императорского Русского исторического общества. – Т. 108. – Юрьев, 1900. – Док. № 1–214. – 678 с.
199. Полное собрание законовъ Руссийской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. XII. – 960 с.

200. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 1407, оп. 2, спр. 223, арк. 23–27. Справа про розпорядження російського царату стосовно реформування судової системи Гетьманщини.
201. Прус В. З. Поширення російського права в Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. / В.З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 1. – С. 191–196.
202. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 56, оп. 3, спр. 3591. арк. 66. Справа про реформування російським царом системи кримінальних покарань Гетьманщини.
203. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. В 3 частях / В. А. Мякотин. – Ч. 1. – Вип. III. – Прага, 1926. – 742 с.
204. Российское законодательство X–XX веков : в 9-ти томах. – Т. 5 Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М. : Юрид. лит., 1987. – 528 с.
205. Полное собрание законовъ Русской империи. Собрание первое. – СПБ, 1830. – Т. X. – 995 с.
206. Софроненко К. Соборное уложение 1649 года – кодекс русского феодального права / К. Софроненко. – М., 1958. – 347 с.
207. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А. И. Гуржий – К., 1986. – 136 с.
208. Крупницкий Б. Гетьман Д. Апостол і його доба 1727–1742 pp. / Б. Крупницкий. – Авсбург, 1948. – 192 с.
209. Анисимов Е. Россия в середине XVIII века : борьба за наследие Петра I. / Е. Анисимов. – М., 1986. – 380 с.
210. Бэрэндэс Э. Опыт системы государственного права / Э. Брендес. – СПб., 1889. – 537 с.
211. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – Ф. 1, од.зб. 54482, арк. 1–13 зв. Укази Малоросійської колегії надіслані до Генеральної військової канцелярії.
212. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 53, оп. 2, спр. 1761, арк. 21. Інструкція про фінансово-фіскальну звітність Малоросійської колегії Ревізіон –конторі.
213. Історія Української РСР / [М. Ю. Брайчевський, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко та ін. Інститут історії АН УРСР]; за ред. К. К. Дубини. – К. : Політвидав України, 1967. – 410 с.

214. Яковлів А. Український кодекс 1743 року “Права по которым судится малороссийский народ”. [Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. І. Яковлів]. – Мюнхен, 1949. – 214 с.
215. Маркович Я. Дневные записки Малоросийского подскарбия Якова Марковича : в 2-х т. – Т. 2. – М., 1859. – 330 с.
216. ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 1407, оп. 1, спр. 15, арк. 1. Указ імператриці Анни Іоанівни про складення единого закону для малоросіян.
217. Рауделюнас В. Подленник українського Кодекса “Права...” 1743 г. [Труды Академии наук Литовской ССР. / В. Рауделюнас]. – Т. 4. – Серия А. – Вильнюс, 1974. – С. 45–57.
218. ЦДІАУ в м. Києві - Ф. 51, оп. 3, спр. 8543, арк. 1-4. Указ Генеральної військової канцелярії про завершення робіт над створенням Кодексу “Права по которым судится малороссийский народ”.
219. Чубатий М. До історії кодифікації українського права XVIII ст. / Микола Чубатий. – Прага, 1937. – 112 с.